

AZ ERDÉLYI TUDOMÁNYOSSÁG
ÉS
A M. KIR. FERENC JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM

TÖRTÉNETE

AZ ERDÉLYI TUDOMÁNYOS ÉLET ÉS EGYETEMI GONDOLAT

Története minden intézménynek van, hagyománya annál kevesebbnek. Az erdélyi tudományos élet és egyetemi törekvések multjában az események változatossága mellett éppen a tradíciók gazdagsága és eleven hatóereje ragadja meg az érdeklődő figyelmét.

Az erdélyi magyar egyetem története nem szorítkozik a kolozsvári m. kir. Ferenc József tudományegyetemnek az 1872. évvel kezdődő működésére. Ezt az egyetemet nemcsak a XIX. század utolsó harmadának Európaszerte megnyilvánuló művelődési lendülete, tehát nem pusztán koráramlat hívta létre. Felállítása — jogszerinti közvetlen elődök nélkül is — több mint háromszázéves kezdetekre utal. Virtuális képe az önálló fejedelemséggé alakulás, vagyis a XVI. század dereka óta él és hat Erdélyben. Időnként mély szakadékok választják el ugyan az egyetemi eszmét a valóságos egyetemtől, de a belső összefüggés, a szellemi folytonosság tudata áthidalja az erőszakos töréseket, s minden újrakezdés korábbi láncszemekbe kapcsolódik.

Jóllehet e könyv a végső fejlődési foknak, a kolozsvári Ferenc József egyetemnek multját és jelenét kívánja bemutatni, a mondottakból nyilvánvaló, hogy csak akkor nyerünk teljes és hiteles képet, ha előljáróban az erdélyi tudományos törekvéseket és akadémiai kísérleteket is összefoglaljuk, elhervadt plánumaival, súlyos küzdelmeivel és kivívott eredményeivel. Az erdélyi, sajátosan magyar fejlődés ismerete nélkül a kolozsvári egyetem mibenléte és kulturális jelentősége meg sem érthető. Aki a történelmi előzményeket figyelmen kívül hagyja: meghamisítja e hatalmas építmény perspektíváját, félrevezeti a tájékozatlan érdeklődőt, aminthogy erre az elmúlt két évtizedben román részről ismételtelen történetek próbálkozások. Míg így, a mult s a tények tanúsága alapján kiki lemérheti az erdélyi egyetem helyét a magyar és az európai szellemi glóbuson.

Az erdélyi tudományos élet és oktatásügy félezer éven át a nemzet közös művelődési útján, azzal természetes egységben halad. Az iskolák a középkori egyetemes egyházi műveltséget közvetítik mindenütt, így Erdélyben is, ahol az alsó- és középfokú oktatás feladatait a Szent István és Szent László által alapított erdélyi és bihari püspökség látja el Gyulafehérvár és Nagyvárad központtal. Az ország magasabbfokú iskolái az összmagyarság felsőoktatási igényeit közösen szolgálják; külön erdélyi főiskola szüksége ekkor még nem jelentkezik.

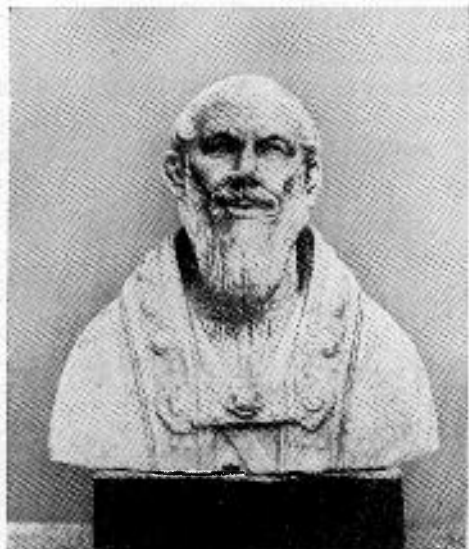
A keresztény magyarság sajátos nemzeti műveltségét a térítés munkájával a nyugati — német, francia és olasz — összetett művelődési hatások együttesen alakították ki. Később e hatások megoszlanak: előbb a francia, majd az olasz, végül a német szellem áramlatai vetnek nagyobb hullámokat a Kárpátmedencére.

A magyar ifjak magasabb iskolázása a francia eredetű papság itteni működésével válik rendszeressé. Főleg a ciszterci és prémontrei rendi szerzetesek útján, akik a clunyi reformok eszmekörében nevelkednek, s új kolóniáikon is állandó érintkezésben maradnak franciaországi rendtársaikkal. A francia és magyar szerzeteseknek ez a közvetlen érintkezése szoros művelődési kapcsolatot teremt a két ország között; e kapcsolat az Árpádházi királyok idejében a XII—XIII. századfordulón legélénkebb, de a középkorból névszerint ismert 56 párizsi magyar tanuló révén egészen a reformációig nyomon követhető. A XII. század elején kialakult párizsi egyetemen, a Sorbonne-on, majd a többi francia főiskolán mind több magyar pap végzi magasabb tanulmányait. III. Béla alatt — kinek felesége francia királylány — 1175 körül mintegy nyolc magyar ifjú egyidejű párizsi iskolázásáról tudunk; köztük van az erdélyi származású legendás *Bethlen diák*, aki a Sainte-Genéviève kanonokok monostorában húnyt el igen jámbor élet közepén; köztük van a király leendő kancellárja, *Adorján* is, aki mint Erdély püspöke fejezte be pályáját. Ugyanígy később is megfelelő számban találunk erdélyieket Párizs világhírű egyetemén, majd Bolognában, mely a jogtudományok bölcsője, továbbá a páduai, ferrarai és római, valamint a prágai, bécsi, végül a krakkói egyetemek jellegzetes ifjúsági szervezetének, az ú. n. „Natiók“-nak magyar nemzetiségű csoportjaiban. A magyarországi ifjak külföldi akadémialátogatásának emlékézt az egyetemi anyagönyveken kívül a szájhagyomány is megőrizte. E szerint a mondák rejtélyes lovagköltője, a szintén erdélyi származású *Klingsor Miklós* is megfordult volna Párizsban... A külföldi tanintézetek látogatása, melyhez ifjaink már az Árpádok korában hozzászórtak, idővel mindinkább fokozódott. 1388-tól a XV. század végéig a külföldi egyetemeken csupán névszerint közel 800 „Transylvanus“ melléknevű, tehát erdélyi ifjat ismerünk; tényleges létszámuk ezt a mennyiséget jóval meghaladta. Többen katedrát is nyertek a tehetségüket kifejlesztő fakultáson. A politikai és kulturális kapcsolatok következtében nálunk is egyre több külföldi tudós fordul meg. Így kerül az erdélyi részekbe többek között az apuliai *Rogierius mester*,

aki 1233 táján pápai bullával váradi kanonok lett ; itt érte a tatárjárás, melynek viszontagságait „Carmen miserabile“ c. munkájában örökíti meg.

A francia és olasz egyetem-típusok kialakulása után hazánkban is sor kerül az első kezdeményre. Ha az 1276 körül alapított veszprémi teológiai főiskolát még nem tekinthetjük is egyetemnek, Nagy Lajos alatt, 1367-ben már létrejön az első magyar egyetem Pécsen, szinte egyidőben a krakkói (1364) és a bécsi (1365) universitással. A pécsi egyetem — épúgy mint a krakkói — a bolognai tanulmányi típust követte; Nagy Lajosnak ugyanis sikerült megnyernie néhány évre a pécsi egyetem szervezési munkálataira Bolognai Bettino fiát, Galvanót, a páduai egyetem egyházjog tanárát. A pécsi és krakkói, sőt egy ideig a bécsi egyetem is csak jogi és filozófiai karból állt. Az egyház t. i. az e korban erősen terjedő eretnekség megakadályozása végett nem adta ki kezéből a Párizsban összpontosított teológiai oktatást ; e miatt nem kaptak hittudományi kart az említett közép-európai egyetemek ; a bécsi is csak 1384-ben egészült ki ezzel. Nagy Lajost a pécsi egyetem megalkotásában részint művelődési, részint politikai szempontok vezették. A tudományok lelkes pártfogója volt ; uralkodása első felében nagy számú ágoston-rendi szerzetest küldött ki Párizsba, hogy a legmagasabb egyetemi fokozatot, a magisterséget megszerezzék ; Páduában és Bolognában meg éppen megszorodott a magyar diákok száma az Anjouk idején. De a nagy király elhatározásában politikai szempontok is közrejátszottak. IV. Károly német-római császár 1347-ben alapított prágai egyeteme ugyanis a francia és olasz egyetemek helyett kezdte ideterelni a magyar tanulmányi életet ; s mivel a prágai iskolázás rendszere könnyen veszélyessé válhatott a magyar, lengyel és osztrák szellemi életre, a művelődési önellátás céljából egymástán létesül egyetem e három országban. A császárral az 1360-as évek elején harcban álló III. Kázmér lengyel király, IV. Rudolf osztrák herceg és I. Lajos magyar király hármas egyetemalapítása kétségkívül közös elhatározásra vezethető vissza, melynek nyilvánvaló célja a császár kulturpolitikai törekvéseinek ellensúlyozása volt. A Lajos-korabeli udvari műveltség ismert erdélyi képviselője *János küküllei esperes*, aki forrásértékű krónikájában — az első hazai történeti életrajzban — a nagy király életét írta meg koronázásától haláláig.

A lovagkort megtestesítő uralkodó után a humanizmusba az átmenetet *Zsigmond király* teremti meg. Zsigmond követi nagyműveltségű atyja, az említett IV. Károly császár és apósa, Nagy Lajos példáját : 1389-ben Óbudán alapít egyetemet, immár a másodikat magyar földön. Zsigmond magyar erőkre támaszkodva szerzett érvényt királyi és császári hatalmának ; érthető, ha nyugaton kivívott tekintélye az európai művelődési és politikai élet előterébe állította azt a Magyarországot, amely hatalma legfőbb zálogát jelentette. Mindenütt nyíltan hangsúlyozta magyarságát, kísérete díszét a magyar főurak tették ; Konstanzba 1414-ben óbudai egyetemének tanári karával vonult be. Udvara fényének s vonzóerejének emléke századok mulva is elevenen élt a köztudatban ; erre vall Tinódi 1550 körüli krónikás verse : „Terjede ki híre sok országokban, Zsig-

Vitéz János
1408—1472

mond király vagyon hatalmasságban. Sok országból jönnek ő országába, Tanólni, szolgálni Buda várába.“

Zsigmondot — utolsó kívánsága szerint — Nagyváradon temették el, Szent László sírjának tövébe. Várad, „a köiösparti Athén“, „Erdély kulcsa“, egy nemzedékkel később, a már Zsigmond korában gyökerező renaissance kibontakozásakor, hosszú időre fontos szerepet játszik Erdély művelődéstörténetében ; hegemóniáját csak a XVI. század közepén adja át Gyulafehérvárnak és Kolozsvárnak. *Vitéz János*, az újszellemi áramlat egyik legelső s európai viszonylatban is kiváló képviselője, a páduai egyetem neveltje, később esztergomi érsek, mint váradi

püspök és Bihar megye örökös főispánja teremtette meg a maga tudós körét, melynek legkiválóbb tagja unokaöccse, Janus Pannonius, ekkor váradi kanonok. A hazai humanizmus fénykora Vitézzel kezdődik. Ő veti meg alapját a híres váradi könyvtárnak, mely a Corvinák bibliotékájává fejlődött ; váradi csillagvizsgálója is messze földön híres volt, az ezen keresztül haladó ú. n. „Váradi délkör“ alapján készültek a „váradi tabellák“, az akkori európai csillagászok nélkülözhetetlen segédeszközei. Az ő hatására fejleszti *Mátyás király* budai udvarát a magyarországi renaissance központjává s bizonyára az ő buzdítása érleli ki harmadik egyetemünk gondolatát is. II. Pál pápa 1465-ben hatalmazza fel Vitézt, aki már esztergomi prímás, hogy az országnak a királytól kijelölt bármely városában egyetemet, „studium generale“-t létesíthessen. Ismeretes, hogy a közép-, sőt az új-korban is az egyetemek — mint az egyetemes egyház nyilvános iskolái — a pápák engedélyével, illetőleg megerősítésével keletkeztek. Így a pécsit V. Orbán, az óbudait IX. Bonifác erősítette meg. Ezen egyetemek fölött a felügyeletet, vagy inkább azok igazgatását, mint a pápa helyettesei az ú. n. egyetemi koraltnokok (Cancellarii Universitatum) vitték. A koraltnokok vagy püspökök (mint a pécsi), vagy más egyházi méltóságok (mint az óbudai prépost) voltak. Mátyás Pozsonyt szemelte ki egyeteme székhelyéül, amelylyel épúgy ellensúlyozni akarta a bécsi és krakkói egyetem hatását, mint Nagy Lajos a pécsivel a prágaiét, hiszen ő is állandóan rossz viszonyban volt e két egyetem uraival : IV. Kázmér lengyel királlyal és III. Frigyes császárral. Jellemző a bécsi magyar diákok nagy számára, hogy 1385 és 1488 között egyedül a bölcsészeti karon s csupán Erdélyből 364 ifjú tanult itten.

Említsük meg, hogy a hazai ifjúság a szomszéd országok egyetemai között általában következőképpen oszlott meg: az Alföld és az északkeleti országrészek tanulóinak vándorútja Krakkó felé irányul; északnyugatról és dél felől a prágai egyetemre törekszenek, míg Erdély és a középső országrészek fiait főleg a bécsi egyetem vonzza. A távolabb fekvő külföldi egyetemek magyar, illetőleg erdélyi diákjainak száma ekkor már erősen megcsappant; a párizsi diákok sorában ezidőtájt (1488) Erdélyből *Johannes Polnar* (Polnart, Polner) neve ismeretes. De természetesen szép számban látogatták továbbra is az olasz egyetemeket. Mátyás uralkodása alatt 66 Páduában tanult magyar tanuló neve ismeretes; halála után a mohácsi vészig számuk 160-ra emelkedik.

Mátyás király
1440—1490

Politikai szempontok jelölték ki tehát Hunyadi Mátyás egyetemének helyét, ezért emelte azt Pozsonyban s nem az ország más részében, mint pl. tulajdon szülővárosában, Kolozsvárt, hol a ferencesek óvári klostromában első oktatását nyerte, vagy akár Gyulafehérvárott, ahol rokona és humanista körének jeles tagja, *Geréb László* töltötte be ekkor az erdélyi püspöki széket. Az *Academia Istropolitana* néven is ösmeretes pozsonyi egyetem 1467-ben, a Nagy Lajos-féle első magyar egyetem centenáris évében nyílt meg. Négy fakultása volt, de az egyik, az orvosi karon, csak egy tanára. *Vitéz*, mint az egyetem kancellárja, kiváló tudósokat toborzott Pozsonyba — külföldről. Mert a magyar tudósokat, mint Mátyás egy olasz humanistának keserűen panasolta, a bécsi és a többi külföldi egyetem kötötte le. Magában Bécsben, 1385—1488 között, a bölcsészeti karon 26, a hittudományin 5 erdélyi származású tanár működött. A pozsonyi egyetem nevesebb tanárai: Müller Johann, a legkiválóbb humanista asztrológus, Galilei előfutára, aki születése helyéről a kor divatja szerint

Nagyvárád a XVII. század elején

Regiomontanus néven jegyezte munkáit ; négy-öt évig tartózkodott hazánkban ; Ilkusz Márton krakkói egyetemi tanár, csillagász, Péter mester, a szabad művészetek és orvosi tudományok doktora és Gattus János, kiváló egyházjogász ; mellettük még néhány bécsi hittudós működött. 1480 körül Mátyás Budán egy még nagyobb szabású, krónikáink erősen túlzó adatai szerint : 40.000 tanuló befogadó egyetemet akart létesíteni, melynek egyik karát, a teológiaiát a budai domkosokkal azonnal életbelépette, míg a többit csak az e célból tervezett óriási iskolaépület elkészülése után szándékozott felállítani. Hosszas hadjáratai és korai halála azonban — művelődésünk nagy kárára — megakadályozták tervei kivitelét. Pompás alkotásaira tragikus, gyors pusztulás várt. A pozsonyi egyetem már *Vitéz* halála óta sorvadt, majd a II. Ulászló és Miksa közti háborús zavarokban végleg megszűnt. A budai egyetem alig pár év múlva átváltozott a domkosok teológiai főiskolájává. Gyászos véget ért Mátyás fényes budai palotája is, csodált s irigyelt kincseivel, köztük a Corvinákkal, melyeknek ma csak mintegy tizedrésze (164 drb) ismeretes. De ugyanezen sors jutott osztályrészül a magyarországi humanizmus „őszikéi“-nek is. Közülök a Celtes Konrád vezetésével rövid ideig florealt „Sodalitas Litteraria Danubiana“ nevű humanista tudós-szövetség a mi szempontunkból annyiban érdemel említést, hogy ösztönzést adott a XVI. század elején már külön transzilván jelleggel felbukkanó, szintén rövid életű s akadémikus irányú „Sodalitas Septem-castrensis“ plánumának.

Mátyás udvarának magyar humanizmusa mégsem tűnt el nyomtalanul. Ha tárgyi emlékei nagyrészt elpusztultak is, szellemi értékei továbbéltek s a XVII. század végéig elkísérhetők, amint egyfelől a protestantizmus, másfelől a katolikus barokk szellemi áramába lassan felszívódnak.

A középkori három, illetőleg a budaival együtt négy magyar egyetem közül a legrégebb, a pécsi maradt fenn legtovább. Szelleme valószínűleg nem követte a kor humanista irányzatát, bizonyára ezért nem karolta fel Mátyás ; de e nélkül is élénk látogatottságnak örvendett s túlélte fiatalabb társait ; csak 1543-ban szűnt meg. A hagyomány szerint még a XVI. század elején is 2000 hallgatója volt, s 300 diákja a mohácsi síkon vérzett el.

Vázolnunk kellett a magyarországi középkori egyetemek történetét, mert ezek négy emberöltőn keresztül egyúttal az erdélyi ifjúság egyetemei is voltak. Ahogy a külföldieket, úgy e hazai egyetemeket is számos erdélyi látogatta s mint a külföldieknek, e hazaiaknak is nem egy tanára erdélyiekből telt ki ; névszerint csak a kolozsvári származású *Csoda Miklóst* (Nicolaus ex Mirabilibus) ismerjük, aki 1493-ban magyar teológiai professzornak írja magát.

II. AZ ERDÉLYI EGYETEMI GONDOLAT ÉS A KOLOZSVÁRI BÁTHORY-EGYETEM (XVI. SZÁZAD)

Az 1526. év fordulópontja a magyar történelemnek. A mohácsi vész s ezt követőleg az ország három részre szakadása merőben új helyzetet teremt. A török hódoltság területén minden magasabb művelődési lehetőség megszűnik ; az Alföld egyetlen kulturális végvára az erdélyi szélekhez közeleső Debrecen marad. A királyi Magyarország, amely mint vékony köpeny nyugattól északkeletig szegényesen borítja be a siralomba merült országrészt, a német-római birodalom súlyviszonyainak volt alárendelve ; szellemi életét egyfelől a német protestáns egyetemekkel való közvetlen kapcsolatok, másfelől pedig a nagyszombati egyetem aránylag kedvezően alakítják ki. A két magyar sors közt Erdély az átmenet : sínyli a török nyomást, de kevésbé fenyegetik a bécsi összbirodalmi törekvések ; kapui s a művelt nyugat közé a török hódoltság hatalmas éket ver ugyan, de az elszigetelt kis ország erőfeszítése annál nagyobb, hogy megismerhesse az egész látóhatárt, amelyet el akarnak előle zárni ; necsak a szomszéd közvetítőt, hanem közvetlenül az egész Európát. Magyarság és európaiság ekkor válik Erdélyben ikerfogalomná ; így lesz sajátosan erdélyi feladat : a magyar sorsot s az európai hivatást a maga teljességében vállalni.

Erdély külön színei és gazdag értékei eddig az egységes magyarság közös munkájába olvadtak. Most, 1542-től fogva, hogy a szultán parancsára önálló fejedelemséggé kénytelen lenni, ország az ország testében, jellegzetességei szabadon kibontakoznak. Eszmeileg szerves része marad ugyan Szent István egységes birodalmának, de az adott helyzettel és körülményekkel reálisan számolva, addig is,

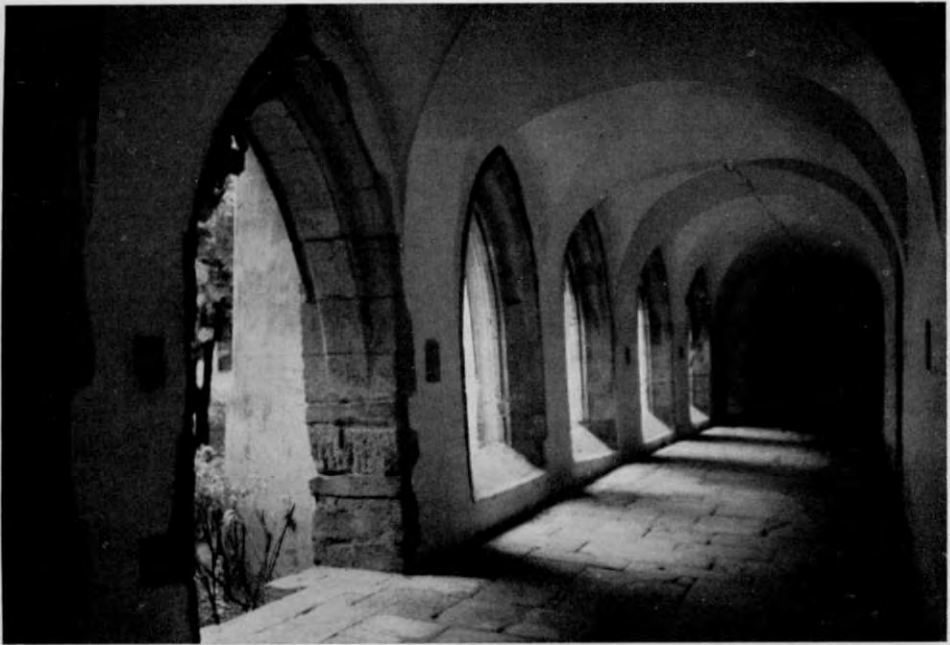
míg az ország integritása helyreáll, igyekeznek erőit és sajátos szellemét fokozottan kifejteni. Másfélszázados különállása alatt voltak időszakai, melyek — Jókai szállóigéjével — valóban nemcsak Erdély, hanem az egész akkori Magyarország „aranykorának“ nevezhetők. Erdély ekkor végvár és védőbástya volt : a magyar politikai és hadi erények teljes vértetében állta hálátlan szerepét az európai vártán. Mégis kétségtelen, hogy nemcsak a vitézi harcok, nemcsak a kard, hanem a szellemi vértet és kiváló jellemek mentették meg s tartották fenn Erdélyt, szülőtteinek drága „tündérvár“-ját.

E dolgozatban Erdély nem földrajzi, hanem mindvégig történeti fogalom. Erdélyi fejedelemségen nemcsak a tulajdonképpeni Erdélyt, a Királyhágón túli részt kell érteni. Már a XVI. században hozzátartozott a Királyhágón innen fekvő Nagyvárad is Bihar megyével együtt. Odatartozott Közép-Szolnokon, Krasznán, a nagy kiterjedésű Zarádon kívül Máramaros vármegye is Huszt várával egyetemben. Bocskai idejében az erdélyi fejedelem uralma egész Kelet-magyarországra (Bereg, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs vm.) kiterjedt.

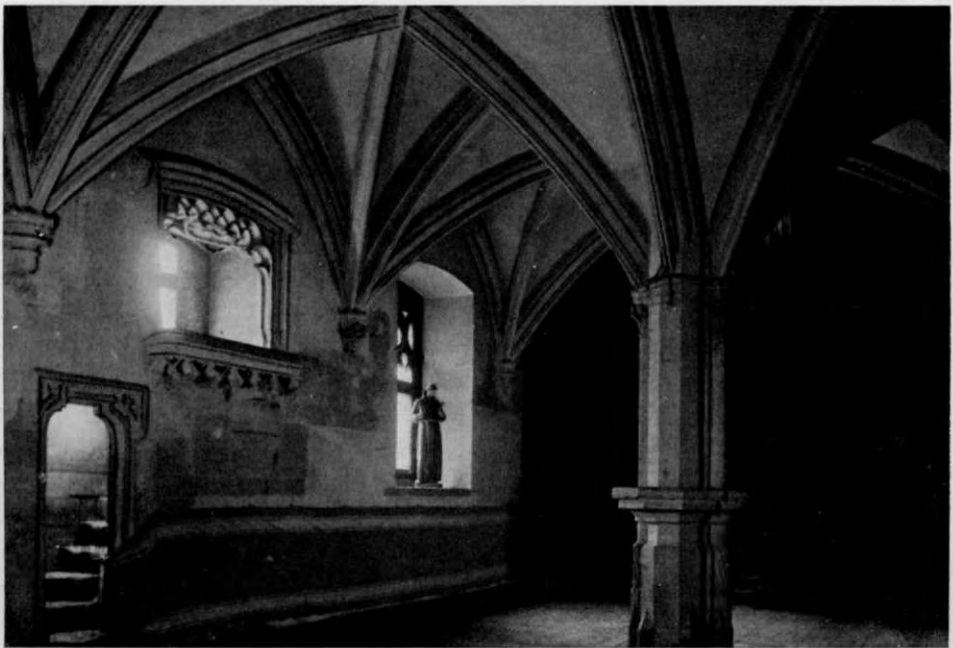
Erdély szellemi gazdagsága bonyolult ellentéteivel mindjárt a XVI. században megmutatkozik. A kor uralkodó áramlatai : reformáció és ellenreformáció Magyarhonban úgy ütközik össze, hogy Erdély fiai mindkét oldalon vezetőszerepet játszanak. Erdély történetjének ez a fejezete alkotja az erdélyi egyetemi törekvések előjátékát.

Bármilyen gyakori volt addig is a magyar ifjak külföldi iskolázása, idegen országokban való tömeges peregrinációjuk — vagy ahogy ők maguk nevezték : „bujdosásuk“ — a reformációval kezdődik. Korábbi kisebb csoportjaikat most egyre népesebb csapatok váltják fel, főleg a német és lengyel, majd a svájci és holland egyetemeken ; e nagy hírű tudományos intézetekből hazatérő diákjaink tehát ismét elsőkézből közvetítik a magyarság számára az európai műveltség legújabb eredményeit. Egyesületeik, „bursa“-nak nevezett diákjóléti intézményük évkönyvei száz- és ezerszám őrzi nevüket, köztük ismét nagyszámban erdélyiekét. Ime néhány példa : 1500-tól 1546-ig a bécsi bölcsészeti fakultáson 33 erdélyit avattak doktorrá, 3 lett a kisebb tanulók „praelatusa“, és 131 az egyszerű „scholaris“. Párizs, Bologna, Pádvia, Pisa, Bázeli, Krakkó, Grác, Oderai Frankfurt, Heidelberg, Jéna, Strassburg és Wittenberg egyetemén csupán a XVI. században 246 erdélyi ifjú tanult ; ebből 139 Wittenbergre esik. Párizsban Rabelais idejében valósággal nyüzsgönek ismét a magyar diákok ; köztük számos erdélyi, mint pl. *Kolozsvári Imre*, *Várady Balázs*. A krakkói egyetemen 1462—1518-ig egyetlen erdélyi városból, Tordáról heten szerzik meg a legelső egyetemi fokozatot s lesznek „baccalaureus“-ok. De sokan érik el a magasabb grádusokat, a „doctor“-ságot és „magister“-séget is.

A magasabb végzettség a számbeli értékeken túli minőségi értékekre utal. E tekintetben ugyancsak jelentős hely illeti meg a reformáció korabeli Erdélyt. A hunyadmegyei *Dévai Biró Mátyás* Wittenbergben Melanchton kedvelt tanítványa, a hagyomány szerint Luthernek is asztaltársa ; Melanchton megleghangú

A ferencrendiek kolozsvári zárdája. Folyosó

A ferencrendiek kolozsvári zárdája. Refektórium.

ajánlólevéllel ellátva bocsátotta haza; a magyarországi reformáció benne legbuzgóbb apostolát tiszteli. Kolozsvárt született *Dávid Ferenc*, aki a lutheránizmuson és kálvinizmuson keresztül a nagyrészt magateremtette unitárizmusig következetesen végigjárta a válságos kor istenkeresésének útját s élete árán vonta le annak tragikus tanúságait. Brassó adja *Honterus Jánost*, a százok földjének reformátorát, aki nyomdával, könyvtárral és 1544-ben kiváló szervezetű iskolával látja el szülővárosát. Szebenből ugyancsak szász szülőktől ered *Heltai Gáspár*, a kolozsváriak sokoldalú lutheránus lelkésze; krónika- és meseíró, bibliafordító és nyomdász, hitvitázó és énekgyűjtő, az erdélyi híres polihistorok őse. Mint az első reformátorok nagy része, úgy a székely származású *Bencédi Székely István* is, az első magyarnyelvű világtörténet írója, szerzetesből lett protestáns térítővé. Legtöbbjük olasz- vagy lengyelországi tanulmányok után kereste fel a német egyetemetek, jellegzetes erdélyi kutatóöszöntővel mérve össze a XVI. század műveltségét kialakító humanizmus és reformáció szellemi tartalmát. Az crazmista törekvéseknek is nagyrészt ők az első hazai terjesztői.

De Transylvania földje sokrétű, szellemisége meg éppen a legkülönbözőbb ellentétekből tevődik össze. Ahogy kitermelte a magyarországi reformációnak — Melius Péter, Szegcdi Kis István és Bornemisza Péter kivételével — legjelentősebb úttörőit, úgy szülte s táplálta később az ellenreformáció harcosait is, hogy közben, az 1557-i tordai országgyűlésen, egész Európában legelőször, kimondassa a „recipiált négy felekezet“ egymással szemben álló fiaival a teljes lelkiismereti és vallásszabadságot.

Az eszmék ily éles ellentétei közt alakítja reformáció és ellenreformáció Erdély iskolaügyeit, ez irányítja most már az egyetemi gondolatot is.

A hitújítás legerősebb fegyvere a könyvnyomtatás mellett éppen az iskola volt. A középkori káptalani és szerzetesi iskolák jelentősége a hitélet hanyatlásával együtt szállott alá az újkor e válságos fordulóján. A reformáció alaposan kihasználta e helyzeti előnyt, amelyhez a nemzeti nyelv lelkes fölkarolása is segítette. „Minden népnek az új nyelvén“ terjesztette Isten igéjét, s hogy milyen eredménynyel, azt eléggé mutatja a magyarországi iskolák 1520 és 1540 között végbement gyors metamorfózisa. Az írott emlékekből közelebbről ismert 156 magyarországi iskola felekezeti megoszlása 1540 után a következő volt: katolikus 26 (16·6%), református és lutheránus 121 (77·5%), unitárius 9 (5·7%); vagyis mindjárt az első húsz évben az iskolák 83%-a az új hit követőinek igazgatása alá került. (Zárójelben megemlítjük a magyar műveltség egyenletes kisugárzásának, vagyis természetes „életterének“ jelzésétül, hogy e 156 iskola közül 118, tehát az összesnek 75·6%-a a trianoni békediktátummal elszakított területekre esett!) Erdélyben mindössze három katolikus iskola marad (Várad, Kolozsvár, Gyulafehérvár), 15 református- és lutheránussal (Beszterce, Brassó, Erdőd, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Máramarossziget, Marosvásárhely, Nagybánya, Sáros, Szászváros, Szeben, Tasnád, Tót-Lipcese, Túr, Várad) és kilenc unitáriussal (Dés, Nagyenyed, Gyulafehérvár, Hidvég, Kolozsvár, Radnót, Szeben, Torda, Torockó) szemben. Transylvania

egyébként 27 iskolájával e kor hazai iskoláinak 173%-át teszi. Nem nagy szám, de ha tekintetbe vesszük, hogy a török terjeszkedésével s az állandó háborúskodások között a hazai iskolák említett száma is folyton csökken, míg az erdélyieké a XVII. században egyre emelkedik: e számok ellenében megállapítható, hogy a három részre szakadt ország szellemi életének súlypontja csakhamar a kis Erdélyre esik.

Ekként lőn a *Martinuzzi György* által alapított erdélyi fejedelemség a magyar kultúra legbiztosabb menedéke, s az új államalakulat vezetői vállalják is a rájuk háruló feladatokat. Mátyásnak, az európai méretű renaissance-uralkodónak rop-

pant hagyatéka természetesen összezsugorodik az országrészből lett országban, mecénási tevékenységét mégis kötelező örökségnek tartják szűkebb hazájának új vezetői; ennek a felfogásnak halvány nyomát ismerhetjük fel pl. abban, hogy Martinuzzi 1550-ben kiadja maga költségén a „Várad Regestrum“-ot. És ebben a humanista felfogásban találkozunk Erdély fejedelmei, ha katolikusok, ha protestánsok, ha nagyok, mint Báthory István, Bocskai vagy Bethlen, ha gyöngék, mint János Zsigmond, Báthory Zsigmond vagy Apafi Mihály. És abban is megegyeznek, hogy míg király-elődeiket elsősorban politikai szempontok vezették egyetemalapításaikban, addig ők főleg vallási célból, egyházuk megerősítése végett karolják fel az egyetemi gondolatot. Az ország testének szétszakadása, a régebbi egyetemek megszűnése, a külföldi egyetemek látogatásának nehézségei a háborús veszélyek s a lakosság elszegényedése miatt, természetes szükségletként érelik ki az erdélyi egyetem — vagy ahogy akkor hívták: akadémia — létesítésének eszméjét, hogy legyen a régi humanista örökségnek, illetőleg az új protestáns világképnek a külföldiekhez s előzményekhez méltó folytatója s közvetítője. Mind-

Martinuzzi György
1482—1551

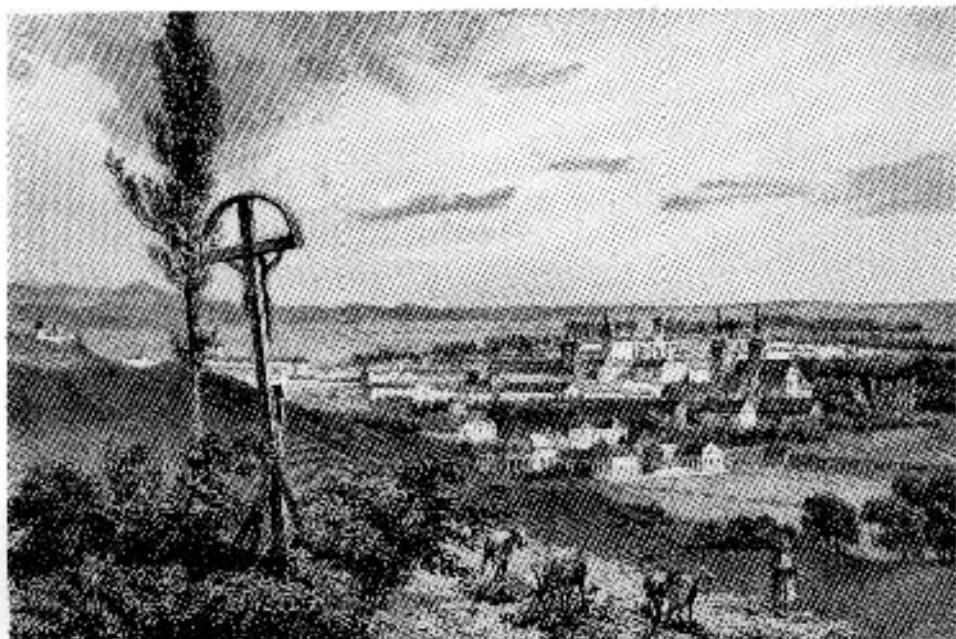

János Zsigmond
1540—1571

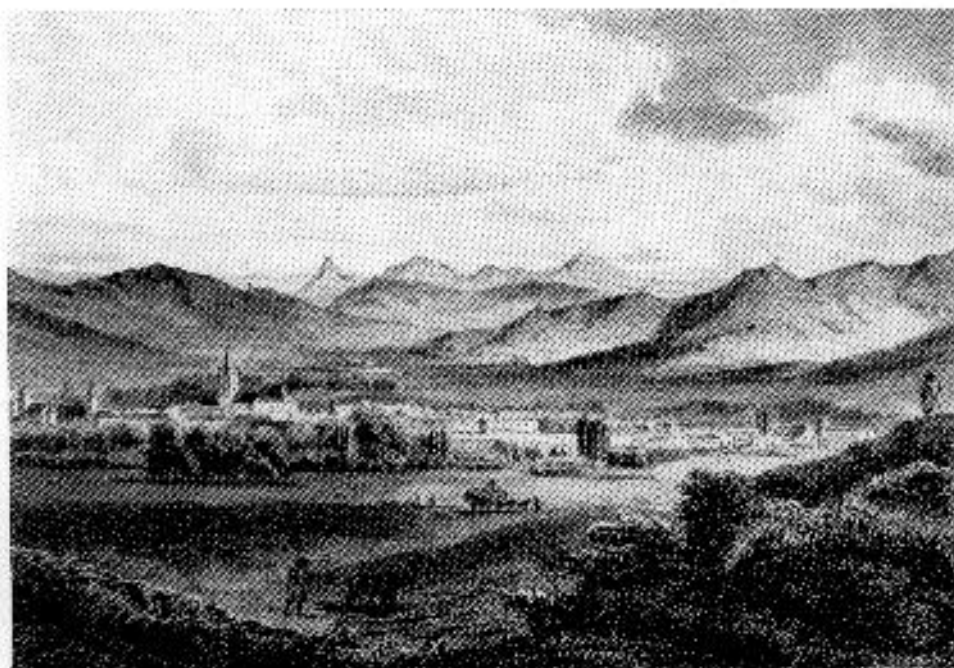
pártfogása alatt fejt ki nagyhatású irodalmi munkásságát Dávid Ferenc és Heltai Gáspár; az előbbinek hatása alatt tér maga is az unitárius vallásra. Mecénási hajlamainak híre eljut külföldre is, spanyol és olasz tudósok dedikálják neki munkájukat. Az erdélyi iskolaügynek is kétségtelenül egyik legbőkezűbb pártfogója. A tanulóifjúságot buzgón segélyezte, több erdélyi ifjat taníttatott saját költségén külföldi egyetemeken, így pl. *Hunyadi Demeter* későbbi unitárius szuperintendenst Francia- és Olaszországban. Alatta létesül a kolozsvári, marosvásárhelyi, gyulafehérvári és nagyenyedi protestáns tanoda, az ő támogatásával fejlődik ki az unitáriusok főiskolájává a kolozsvári ferencesek egykori óvári iskolája, melyet ő egy 30 ablakos roppant palotával, az „Apollatium” vagy „Apollo palatium”-nak nevezett épülettel bővített. A székelyudvarhelyi scholát is évente rendszeresen támogatta, „mert — mint az országgyűlési határozat megörökítette — kedvez ő felsége a tanulásnak és a tanuló személyeknek.” Legfontosabb ilyenmű intézkedése azonban az eredetileg szintén katolikus alapítású gyulafehérvári iskolának főiskolává való újjászervezése 1560-ban, melybe kiváló külföldi tudósokat igyekezett megnyerni, így Ramus Pétert (Pierre de la Ramée), a nagy-

ezen felül egy erdélyországi akadémia felállítását az államvezetés gyakorlati szükségletei és külső dekorumai is megkövetelték. Valamennyi felsorolt szempontot megtaláljuk az erdélyi fejedelmek egyetem- és kollégiumalapító okleveleiben.

Erdélynek mindjárt első fejedelme, *Szapolyai János Zsigmond* föléleszti a kötelezőnek ismert uralkodói hagyományokat. Ómaga a későrenaissance neveltje, tudományok, művészetek kedvelője és pártolója, aki élénk olasz rokonszenvét még atyjától örökölte; mint „Magyarország választott királya” gyulafehérvári udvarában, kedvenc olaszaival királyi elődeinek egykori fényét igyekszik felújítani. Az ő

Nagyvárád

Szászsebes

nevű francia filozófust, a párizsi egyetemen a dialektika és retorika hírneves tanárát ; de mivel ez a meghívást nem fogadta el, a bolognai egyetemen tanuló, nagyműveltségű *Gyulai Pált* állította a főiskola élére. A gyulafehérvári főiskola létesítésekor kétségtelenül mind a fejedelem, mind az ezen iskola felállítását szorgalmazó erdélyi rendek előtt egy külön erdélyi akadémia kifejlesztésének gondolata lebegett. Az 1565. január 22-i kolozsvári országgyűlés úgy akarta megépíteni a fejevári iskolát, hogy „országul abban ő felségével egyetemben kedveskedhessünk.“ A fejedelem 1567-ben meghitt bizalmasát, *Blandrata György* udvari orvost küldte külföldre az egyetemek szervezetének tanulmányozása céljából. Az ekkor már unitárius kézen levő iskola tanárai : *Gyulai Pál*, *Óvári Benedek*, egy *Simándy* nevű lelkész és *Wagner György*. Később a fejedelem terveit úgy módosította, hogy Gyulafehérvár helyett az ettől délreeseő, biztosabb fekvésű Szászsebesen állítja föl az erdélyi egyetemet ; ennek szervezésére és vezetésére most Celsio Secundo Curio bázeli egyetemi tanárt és más neves tudósokat igyekezett megnyerni Olasz- és Németországból. Az egyetemi munka zavartalansága érdekében az 1571. január 6-i marosvásárhelyi országgyűlés határozata alapján Szászsebesnek várfalakkal való körülkerítettését tervezi ; főiskolája új székhelyének megválasztásában talán atyja ottani elhúnytának kegyeletes emléke is befolyásolta. Szándékát ugyan korai halála miatt nem valósíthatta meg, de terve magában is figyelemreméltó : első határozott lépés az erdélyi ifjakkal szülőföldjükön való egyetemi kiképeztetésére, mely mint jámbor szándék és rövidéletű kísérlet háromszáz éven át többször megújul Erdély földjén a végleges megvalósulásig.

★

Az erdélyi egyetem eszméje a kis ország fennállásának negyedik évtizedében, Báthory István uralma alatt ölt testet. Alapítása a hazai ellenreformáció egyik legnevezetesebb ténye, mely a két testvérország viszonyára művelődési, vallási és politikai tekintetben egyaránt kihatott.

A diadalmasan előretörő reformáció csak későn találkozott komoly ellenállással. Az új mozgalomnak, az ellenreformációnak magyarországi kezdeményezője, *Oláh Miklós* esztergomi érsek szintén Erdély fia. Nagyszebenben született, a mohácsi csata után Mária özvegy királyné környezetéhez csatlakozik, elkíséri Belgiumba, útjában számos európai tudóssal ismerkedik meg ; köztük van Rotterdami Erazmus, aki igen nagyra becsüli a jeles humanista műveltségű ifjút. A magyarországi latinnyelvű irodalomban költői, szónoki, történetírói és hittudományi műveivel szerzett elismerést, politikai és művelődéstörténetünkben pedig mint a magyar katolicizmus és katolikus tanügy újjászervezője örökítette meg nevét. Meggyőződése lévén, hogy a hitújítás terjedésének csak tanult papság és művelt világi elem képes ellenállani, a katolikus iskolaügy felkarolására fordítja minden erejét. Ennek utolsó mentsvárát, a nagyszombati főiskolát kell mindennek-előtt a megsokasodott protestáns tanodáknál külömbbé fejlesztenie. 1540 óta

Loyolai Ignác szerzetes-katonái, a jezsuiták létesítenek Európaszerte tünneményes sikerű iskolákat. Oláh Miklós 1555-ben magához a Jézus-társaságot megalapító szenthez fordul páterekért; eredménytelenül. De néhány év múlva egy spanyol és egy holland mellett már egy magyar tagja is van a nagyszombati kollégiumnak, melyet a prímás 1558-ban szervezett át akadémiává. A trienti zsinat határozatainak értelmében 1560-ban megalapította az első papi szemináriumot, egyelőre 12 növendékpap számára. A jezsuiták hét esztendeig (1561—67) tanítanak Nagyszombatban. 1567 nyarán főiskolájuk áldozatul esik a városban pusztító tűzvésznek, félév múlva meghal pártfogójuk, Oláh érsek: az első magyarországi jezsuita rajhontalanná válik. Következő állomásuk magyar földön — Kolozsvár.

Oláh Miklós
1493—1568

Az erdélyi fejedelemségben a végek, a Partium (partes adnexae) az új mozgalom nagyjainak bölcsője: Biharország és Szilágyság. A biharmegyei Mezőtelegdről származott *Telegdi Miklós*, szegény jobbágysarj, később pécsi püspök és esztergomi érseki helyettes, a magyar katolicizmus történetének kiemelkedő alakja, aki katolikus részről elsőnek veti be anyanyelvét a hitvitákba. Méltó társa és utóda a hitvédelemben *Monoszlói András*, Oláh Miklós nagyszombati főiskolájának jeles tanára, később veszprémi püspök: Nagyvárad szülőtte. A váradi missziókon aratja nagy prédikációs sikereit s végzi eredményes térítő munkáját *Szántó István*, a legkiválóbb magyar jezsuiták egyike. Váradon születik *Pázmány Péter*, a magyar katolikus restauráció vezéralakja, aki később mint esztergomi érsek alapítja meg a nagyszombati egyetemet, mely ma Budapesten 306. tanévét jegyzi. A Szilágyság pedig családi fészke a *Báthoryaknak*, akiket Erdély sokszáz főura közül szinte egyedül nem térített el ősi hitüktől a reformáció s akik most, a XVI. század utolsó harmadában a katolikus visszahatás legfőbb irányítói.

Báthory István, mint a páduai egyetem egykori tanítványa, teljesen át volt hatva a késői humanista műveltség szellemétől. Mikor 1565-ben János Zsigmond követeként Bécsben járt, mely alkalommal Miksa császár török praktika vádjával másfél évig fogságban is tartotta Bécsben és Prágában, majd mikor 1575-ben Lengyelország királya lett, Krakóban, alaposan megismerhette annak a két ősi egyetemnek életét és szervezetét, melynek harmadik párja, a pécsi, nálunk épp az ő

gyermekkorában enyészett el. Neveltetésén kívül azonban mély katolikus meggyőződése is közrehatott egyetemalapító elhatározásában. Ő és *Kristóf* testvére voltak azok, akik az 1566-i tordai országgyűlésnek a katolikus papokat Erdélyből kiltó határozatát nem vették figyelembe s ugyancsak kettejük közös elhatározása volt, midőn elérkezett a pillanat, betelepíteni Erdélybe a jezsuitákat, kiknek szigorú szervezetű, alaposan képzett új rendje a hit, meggyőződés és tudás fegyverzetével s a bontakozó barokk külső pompájával oly eredményesen vette fel a harcot a protestáns terjeszkedéssel. Báthoryt már 1567 nyarán kezdte foglalkoztatni a bécsi fogsága idején megismert s megkedvelt jezsuiták Erdélybe telepítésének és egy erdélyi jezsuita kollégium létesítésének gondolata, midőn a nagyszombati páterek földönfutókká válnak s neki — János Zsigmond súlyos betegségével egyidejűleg — kilátásai nyíltak a fejedelemségre. 1571-ben elnyervén Erdély trónját, a politikai zavarok miatt s a protestáns főurakra való tekintettel, kiknek megválasztását elsősorban köszönhette, egyelőre még nem valósíthatta meg tervét. Amint azonban a lengyelek 1575 decemberében királyukká választották, s helyettesévé, illetőleg utódjává az erdélyi rendek bátyját, *Kristóft* tették meg (aki Német-, Francia-, Spanyol- és Angolországban végezte tanulmányait), az említett tekintetek háttérbe szorultak s a Báthoryak katolikus politikája érvényre juthatott. Egyfelől az erdélyi protestánsok belső harcai, a reformátusok, lutheránusok és unitáriusok közt kimélyülő ellentétek, másfelől a lengyelországi jezsuita atyák áldásos működésének közvetlen megismerése döntő lépést adtak a két Báthorynak tervük megvalósítására, mely — *Oláh Miklós* rövidéletű kísérlete után — szervesen kapcsolódik az ellenreformáció nagy európai áramlatába.

Báthory István fejedelem előbb családi birtokán, Szilágysomlyón és Szent László városában, Nagyváradon készült megtelepíteni az országgyűlés megkérdése nélkül beküldött jezsuitákat; hozzá is fogott a rendházak építéséhez, de a körülmények folytán mégis Gyulafehérvár és Kolozsvár (Monostor) lett a jezsuiták első erdélyi állomása. Az első jezsuita, ki a Báthoryak hívására Erdély földjére lép, magyar származás: *Leleszi János* atya. Külföldi tanulmányok és bécsi tanárság után 1579-ben érkezik Kolozsvárra s onnan Gyulafehérvárra, hol Báthory *Kristóf* vajda udvari papjának és Zsigmond fia nevelőjének nevezte ki.

A középkori nemzetközi katolicizmussal szemben megújuló barokk nemzeti szellemét már céltudatosan érvényesíti ama másik magyar jezsuita, akit István király elsőnek küldött, de aki csak pár hónap mulva érkezhetett az Örök Városból Erdélybe: a dunántúli születésű *Szántó István* (1541—1612). Szántó — humanista néven *Stephanus Arator* — Báthorynak bécsi fogsága óta meghitt ismerőse. Talán épp akkor érlelődik ki közös elhatározásuk: a számban és erőben nagyon megfogyatkozott erdélyi katolicizmust a jezsuitáktól kezdeményezett modern formájában, nemzeti alapon kelteni új fényre. Báthory és Szántó: a nagyemlékű király s a méltatlanul elfelejtett szerzetes alakja e tekintetben könnyen felismerhető közös vonásokat mutat. Ahogy a faji öntudattól mélyen áthatott Báthory lengyel király

Báthory István
1535—1586

*Pázmány Péter iskolája Kolozsmonostoron.
A XVI. századi jezsuita iskola megmaradt régi szárnya*

korában is éberen őrködött hazája, Erdély érdekein, ugyanúgy fáradozott az izzó magyarságú Szántó a maga szerényebb munkakörében nemzete javán. Midőn 1575-től négy éven át a magyar gyóntatói tisztet látta el Rómában, minden befolyásával a magyar érdekeket igyekezett szolgálni. Védelmezte a pápa környezetében a lengyel trónra jutott Báthoryt a Szentszéknél befolyásos vetélytársainak rágalmival szemben s számos emlékirattal és utánjárással kieszközölte XIII. Gergely pápánál, hogy Rómában, a magyar pálosok Coelius-hegyi kolostorában jezsuiták vezetése alatt külön magyar papnövelde állíttassék; ezt az intézetet azonban a bíborostestület — Szántó nagy fájdalmára — már egy év múlva (1580) egyesítette az 1558-ban létesített német papnöveldével, mely azóta a Collegium Germanicum-Hungaricum nevet viseli. Báthory hívására Szántó Erdélybe sietett, hol minél szélesebb rétegeket igyekezett megnyerni a katolicizmusnak s minél több kiváló ifjút a jezsuita rendnek. Fényes eredményeit mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1582. és 1584—88. évi nagyváradi miszsióin — a hagyomány szerint — a nép még a török hódoltság területéről is sereglett köréje, prédikációin a templom falai szűknek bizonyultak, egymaga százakat térített vissza az elhagyott egyházba s olyan új tagokat toborzott a rendnek, mint *Pázmány Péter*. Pázmány, a bihari alispán fia, protestánsnak született, Szántó hatása alatt katolizált, ő irányította a kolozsvári jezsuita kollé-

A kolozsmonostori jezsuita iskola udvara

giumba, honnan 16 éves korában belépett a jezsuita rendbe, hogy egyházi pályáján gyorsan haladva, egykor mint esztergomi prímás, a magyar egyház- és művelődéstörténet legkiválóbb alakjává s legnagyobb büszkeségévé emelkedjek . . . Szántó Istvánt, ezt a nagyvonalú és a kor tudományos műveltségének magaslatán álló férfiút, aki a teológiában, történelemben és filozófiában egyaránt kiemelkedett, a nagyszombati, bécsi és gráci főiskolákon folytatott tanári működése és római szolgálata után hívta meg Báthory Kolozsvárra. De mire 1580. febr. 20-án hatodmagával megérkezett, a Báthorytól egyidejűleg Lengyelországból útnak indított 12-tagú jezsuita csoport már megtelepedett Kolozsmonostoron (1579. okt. 1). Itt, az ország szívében jelöltek nekik szállást a Báthoryak, odaajándékozva a volt benedekrendi apátságot az alatta elterülő faluval, továbbá Bács és Jegenye községeket, hogy „hasznosan munkálják az Úr szőlőjét“, vagyis hogy minél eredményesebben tanítsanak és térítsenek.

A Báthory-küldte jezsuitákat *Sunyer Ferenc* lengyelországi tartományfőnök és a vilnai kollégium rektora vezette, aki a kolozsmonostori iskola alapítási munkáját befejezve, 1580 elején visszatért hazájába. A kolóniának két olasz tagja volt: az egyik a Comoból való, előkelő származású *Odescalchi Alajos*, a krakkói jezsuitamisszió főnöke; előbb Rómában tanított retorikát, bölcsészetet és mennyiségtant, Kolozsmonostoron a latin egyházi szónoklattal bízták meg,

Báthory Kristóf
1530—1581

de rövid itteni tartózkodás után 1580. áprilisában hazatért Olaszországba s azután még néhány évig Páduában tanított. A másik olasz *Cervino* atya. Később egy harmadik olasz páter is feltűnik: *Sfondrato*, aki különösen a térítés terén működött eredményesen. A lengyelek közül *Wujek* (Wiecus, vagy születési helyéről Vangrovski, illetőleg latinosan Vangrovitius) *Jakab* vilnai rektor emelkedik ki; nagy-képzettségű, kormányzásra termett férfi, kinek egyházi művei számos kiadásban ismertették tudós nevét; kolozsvári működésével egyidejűleg tanította a gyermek Báthory Zsigmondot is a fejedelmi udvarban, Gyulafehérvárt, hol a jezsuiták csakhamar szintén iskolát létesítenek. Ki-

váló tudós volt a krakkói *Justus Rabbus*, akit Odescalchi távozása után hívtak be; Párizsban tanult, a latinon kívül jártas volt a héber, görög, német, francia és olasz nyelvben; főleg teológiai tudásáért nagyrabecsülték. Szántóval együtt érkezett Monostorra az első két német származású jezsuita is: *Schreck Farkas* és *Pusch János*, kik főleg a hitvitázás terén jeleskedtek s Kolozsvár német polgárságának lelki gondozását látták el. Mint e névsor nagyobb feléből kitűnik, az első erdélyi jezsuita kollégium szervezete és szelleme mélyen az itáliai humanista-barokk műveltségi talajban gyökerezik. A térítő tanárok éppúgy mint fejedelmi uraik a latin kultúra ősforrásaiból merítettek, Páduában, Rómában és Párizsban szerezték egyetemi képzettségüket. Iskolájuk tehát valósággal délkelet-európai végvára az általuk képviselt humanista-barokk-jezsuita kultúrának. Leleszi és Szántó mellett Kolozsvárt csakhamar más magyar páterek is működnek, ú. m.: *Törösy György*, akit 1582 után Nagyváradon találunk, *Thomány Mátyás*, aki Bécsben végezte felső tanulmányait s 1580-ban jött Erdélybe és végül a székely eredetű siketfalvi *Ladó Bálint*. Mindnyájan,

Szántó Istvánnal együtt, a tanító munkán felül lelkes térítő tevékenységet folytatnak, főleg az erdélyi fejedelmet uraló részeken, így Váradon és környékén, de Ladó Bálint, „a széke-lyek apostola“ buzgó miszsiót fejt ki Csík- és Gyergyószéken, sőt Moldvában és Oláhországban is.

Báthory jezsuitáinak kolozsmonostori intézete középfokú iskola volt, mely a rend kitűnő tanítási metódusát követte: a kor szögletes pedantériájával szemben az előkelőbb életformát tartotta szem előtt, a tantárgyak körét kibővítette s az iskolai nevelőmunkában először alkalmazta a pszichológiai módszert. (Didaktikájuk, a „Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu“ Aquaviva Claudius generalis alatt 1584-ben készült.) Iskolájuk csakhamar felülmúlta legerősebb vetélytársát,

a János Zsigmond alapította kolozsvári unitárius kollégiumot. Jóllehet Monostor elég távol feküdt a várostól, tanulóinak száma rövid idő alatt harmincra emelkedett s köztük már sok a protestáns hitről visszatérített ifjú.

Első, ideiglenes iskolájukat csakhamar újjal cserélik föl — immár Kolozsvár falain belül. Bármennyire tiltakozott is ellene a város protestáns lakossága s akadályozta a városi tanács, a szintén Páduában tanult, nagyműveltségű *Kovacsóczy Farkas* kancellár István király megbízásából és Kristóf fejedelem támogatásával a gyulafehérvári udvar olasz építészével 1580 elején már felméri a városban az építendő új iskola helyét s megkezdí az építkezést. E célból a farkas-utcai apácakolostort s a mellette levő telket szemelték ki, míg a páterek lakásául a ferencrendi barátok elhagyott kolostorát választották. *Vangrovitius* atya erélyes vezetése mellett a munkálatok gyorsan haladtak; 1581. áprilisában a jezsuiták beköltöztek a városba és május elején a fejedelem részvételével megtörtént a kollégium ünnepélyes megnyitása. A kollégium valóban a Báthoryak legszemélyesebb műve

*A kolozsmonostori apátság kápolnája
A »Kálvária«*

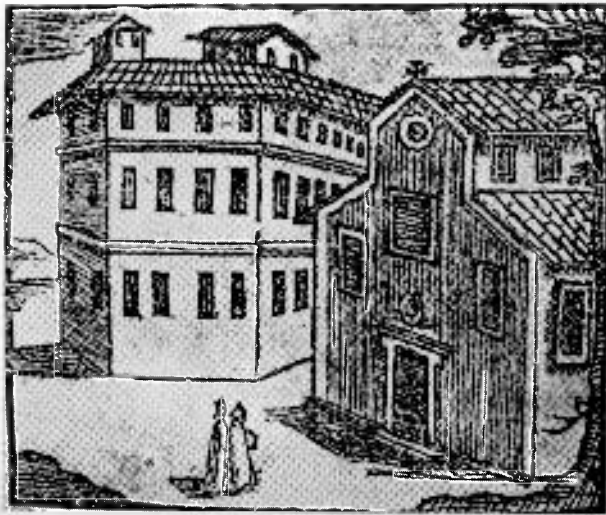
volt. Ők adtak meg kezdettől minden erkölcsi és anyagi támogatást, ők gondoskodtak telekről, építkezési anyagról és költségekről, s most az új iskola fenntartása végett a már korábban adományozott jóságok jövedelmét még három kolozsmegyei község — Kajántó, Tiborc és Bogártelke — használat tetézték a kolozsvári országgyűlés előtt. Báthory Kristóf már nem érte meg a kolozsvári építkezések teljes befejezését. 1581. május 27-én Gyulafehérvárt elhunyt, de még láthatta a sarjadzó vetést, hiszen a jezsuiták tanítványainak száma a monostori harmincról Kolozsvárt mindjárt százan felül emelkedett. Segítő készségét örökölte fia s utóda, *Zsigmond*, maga is a jezsuiták neveltje. Báthory István pedig tovább folytatta „Lengyel“-ből szervezetük megerősítését; tanító tevékenységüket a kollégiumnak egyetemi rangra emelésével, nevelő munkájukat nagyszerű konviktus létesítésével jutalmazta.

Báthory István 1581. május hó 12-én Vlnában kelt alapítólevelével emelte egyetemi rangra a jezsuiták kolozsvári kollégiumát. A nevezetes oklevél a király európai szellemét és magyar gondjait immár az erdélyi művelődési igényekkel egybeforrva fejezi ki. Megírja, hogy a jezsuitákat, e bölcs, kegyes és istenfélő férfiakat, azért küldte be Erdélybe, hogy tanításukkal a valódi jámborságot régi jogaiba állítsák vissza, s hogy ifjaink teológiai és humanista kiképezetésükkel részint az egyházi, részint a világi tisztségekre minél alkalmasabbá váljanak. Annál szükségesebbnek látta ezt, mert sem Erdélynek, sem magának Magyarországak megfelelő akadémiája nem lévén, ifjaink csak költséges utazások árán folytathatnak külföldi tanulmányokat; sokan azonban a törökökmiatt el szegényedvén, nem mehetnek külföldre s így gyakran épp a legjelesebb tehetségek nem fejlődhetnek ki; a tanulatlan hadfiak között aztán eltompul a tudományok iránti érzék s kivész a kegyelet. E miatt határozta el, hogy Kolozsvárra jezsuitákat telepít s Istennek szolgálatára, az embereknek hasznára és Erdélyország javára számukra társasházat alapít. Kivette őket minden polgári hatóság, teher és szolgálat alól s világi dolgokban egyenesen az erdélyi vajda alá helyezte. Egyúttal megengedi, hogy az, aki náluk a széptudományokban, a zsidó, görög és latin nyelvben dicséretes jártasságot szerzett, majd pedig akár a hittudományi, akár a bölcsészettudományi karban tökéletes eredménnyel végzett, a babéros, mesteri és doktori fokozatot elnyerhesse („ad gradus, et baccalaureatus, et magisterii, et doctoratus promoveri possit“). Ez a képesítés pedig épp annyi jogot, méltóságot, kitüntetést és díszet adjon neki, vagyis ugyanolyan érvénnyel bírjon, mintha csak olasz, francia, spanyol vagy német egyetemen szerezte volna, ennek elismerését az Apostoli Szentszéknél kieszközölni ígéri. Egyetemalapítását XIII. Gergely pápa 1582 febr. 9-én erősítette meg.

Az akadémiai rangra emelt iskola első rektora a lengyel *Vangrovitius*. Első tanárai: a magyar *Szántó István*, *Thomány Mátyás* és *Ladó Bálint*, a német *Schreck Farkas* és *Pusch János*, az olasz *Sfondrato*, majd pedig a krakkói *Justus Rabbus*.

A két fakultással, hit- és bölcsészettudományi karral bíró egyetem alapításának nagy művét szervesen egészíti ki Báthory István másik nagy kulturális alko-

tása : a kolozsvári „Seminarium pontificium et regium“, amelyet a lengyelországi Nepolomic várában 1583. február 13-án kelt alapítólevelével létesített. Báthory eleinte két külön szemináriumot óhajtott felállítani : egyet nemes ifjak és egyet a nem nemes tanulók részére ; de aztán Possevino tanácsára elállt e tervétől s közös intézetet alapított. Báthory a szeminárium fenntartását a pápával közösen vállalta. Évi 1.000 magyar aranyforintot ajánlott fel e célra, melyhez a pápa szintén hasonló

A kolozsvári jezsuita szeminárium
Olasz fametszet 1596-ból

összeggel, 15 évig fizetendő 1.200 tallérral járult hozzá. E két összeg közel 150 ifjú ellátását biztosította. Ez az intézet nem volt szigorúan véve papi szemináriumnak tervezve, hanem annak, amit ma konviktusnak nevezünk, vagyis közös étkezővel egybekötött diákotthon. Neve azonban kétségtelenül utal ama legfőbb céljára, hogy a jezsuiták magyar tagozatának kiépítését, az erdélyi katolikus papnevelés feladatát lássa el. Erre vall a fejedelem azon intézkedése, hogy a jelentkezők elsősorban Erdély és a Részek területéről veendők fel s csak azután Magyarországból. E kettős feladata nyilvánvaló azon adatokból, hogy az intézet, melynek 1585-ben 50 tagja volt, a következő évben a jelentkező 20 ifjúból csupán 6 jelöltet jegyzett a jezsuita rend új tagjaként. Mindjárt az első nemzedékkel nevelkedett itt ama *Dobokay Sándor*, aki 1594. május 26-án a haldokló Balassa Bálintnak az utolsó vigaszt nyújtotta s ennek Campianus-fordítását befejezte és Bécsben kiadta (1607) ; mint vágsellyei, majd zágrábi házfőnök és rektor magas éltszentség hírében állt ; sellyei rektorsága alatt (1601) a magyar hitszónoki tisztet Pázmány Péter töltötte be. A szeminárium tagjainak tehát csak kisebb része volt papnövendék, nagyobb része felsőbb tanulmányait folytató bennlakó diák : nemes úrfi és az ország minden tájáról, főleg a Székelyföldről tanulni ideigyekező szegénysorsú ifjú.

Ahogy az egyetem, úgy a diákotthon létesítésében is olasz pátereket találunk Báthory legközvetlenebb munkatársai között. Az első a mantuai *Possevino Antal*, aki XIII. Gergely pápa megbízásából ekkor már több ilyen intézetet szervezett. Ő kezdte meg a tárgyalásokat az ezúttal is makacskodó kolozsvári városi tanácsal ; tanügyi tapasztalatai alapján ő dolgozta ki a szeminárium szabályzatát is ;

Erdély történetéről, földrajzi és etnográfiai viszonyairól részletes emlékiratban számolt be a pápának (1584). Utána *Campani János Pál*, az egykori tudós prágai rektor, a lengyelországi új provinciális buzgalmának sikerült végleges otthont biztosítani a szemináriumnak. A Farkas-utcában, a jezsuita kollégiummal szemben, több kisebb ház telkén emelték a kényelmes új diákszállást, amely a hagyomány szerint az akkori Kolozsvár legszebb épülete volt. Campanival együtt jött Erdélybe a nápolyi eredetű *Capecius Ferdinánd*, aki Vangrovitius utódként töltötte be a rektori széket s a nevelői tisztelet a kiskorú Zsigmond fejedelm mellett.

1586-ban a pestis súlyosan meglátogatta a kolozsvári jezsuitákat: 30-ból 20 páter esett a járvány áldozatául. Ugyanezen év december 12-én a lengyelországi Grodno-várban elhunyt ötvennégyéves korában Báthory István, miután a kolozsvári egyetem fundálásán felül a nagyváradi jezsuita rendházat is gazdag alapítványokkal látta el, a gyulafehérvári kollégiumot pedig kevéssel halála előtt az elhagyott Szent Mihály-zárdával bővítette ki s évi 1.000 magyar arannyal biztosította. Sajatkezüleg írott végrendeletében többek között e szavakat intézi utódához, a tizennégyéves Zsigmondhoz: „Hozzád fordulok, legkedvesebb unokám, Erdély fejedelme, Báthory Zsigmond, s mindenkifölött a kolozsvári és a fehérvári kollégiumokat hagyom és bízom rád, amely kollégiumokat a te atyád és én saját tehetőségünkön alapítottunk, senkinek a jogát sem sértve; úgy oltalmazd és védj ezeket, hogy szívednek drága azon hazának üdve, amelynek fejedelme vagy.” Báthory István institutumai azonban — hiába kötötte sorsukat utódainak lelkére — csak részben állták ki az idők próbáját. Halála megrendítette a kolozsvári jezsuita egyetem alapjait, mint ahogy megrendültek előtte is, utána is mindazon főiskolák, melyeknek politikai vagy vallási indítékban gyökerező személyes jellege hasonlóképpen nem tudott országos érdekűvé válni. De emberi alakja és államférfúi nagysága egyre határozottabban bontakozik ki a történeti szemléletben, amely benne látja az erdélyi öntudat első s az öncélú magyar politika egyik legnagyobb képviselőjét. Művelődéspolitikai jelentőségét már a múlt század elején helyesen körvonalazza egyik életrajzírója a maga virágos nyelvén: „Báthory sok iskolákat állított, mindeneket elkövetett és megpróbált, hogy a szelíd Múzsákat Erdély országának erdővel s ligetekkel körülvevett paradicsomkertjébe édesgethesse, és a szépmesterségeket is a városokban mint jövőbeli kedves lakóhelyeikben letelepíthesse.”

A Báthory-egyetem hátralevő, nem egészen két évtizede egyre több megpróbáltatás közt hanyatlak a bizonytalan jövőbe. A fiatal *Báthory Zsigmond* fejedelem szeretettel támogatta egykori nevelőinek intézményeit: az akadémiát és a szemináriumot személyes látogatásaival tüntette ki, 1587 őszén résztvett a tanulók vizsgálatán, emelte a tanszékek számát, növelte az intézet jövedelmét, — Mákó falu belsőségét ő csatolta a jezsuita-birtokokhoz — de ingatag jelleme, a trónról való ismételt lemondása végül hazájával együtt a főiskolát is romlásba döntötte. Pedig az akadémia jóhíre egyre növekedett, a tanulók és új rendtagok száma

Kolozsvár 1617-ben

tovább gyarapodott ; remkatolikusok is szívesen adták fiaikat a kiváló eredménnyel tanító, tudós jezsuiták keze alá. Részint épp e nagy sikerük s az ezzel kiváltott féltékenység, de nagyrészt a kor általános vallási türelmetlensége okozta, hogy a protestáns tényezők minden alkalmat megragadtak ellenük. Így történt, hogy a többségben levő unitárius és kálvinista rendek az 1588. október 29-i nagyenyedi részleges és ugyanazon év december 8—23-i megyesi rendes országgyűlésen kimondták száműzetésüket. A jezsuiták kénytelenek voltak elhagyni Erdélyt s ezzel kolozsvári egyetemük első fejezete (1581—1588) lezárult. A rendtagok elszéledtek ; ki Felső-Magyarországba, ki Ausztriába költözött, legtöbbjük Lengyelben vonta meg magát. A rendi végzés a Báthoryak udvari gyóntatóját sem kímélte ; az öreg *Leleszi* atya nagybetegen hagyta el Erdélyt — örökre. A magyar tanárok közül *Thomány Mátyás* menekülés közben halt meg Szabolcsban, *Ladó Bálint* négy társával egyidőre a szomszédos Moldvában, a csángó magyarok között húzódott meg, majd 1590-től 1603-ig Fogaras várában és környékén végezte a missziói teendőket. *Szántó István*, a Báthory-egyetem legnagyobb büszkesége, végleg eltávozott Erdélyből. További viszontagságos pályafutásán előbb Felső-Magyarországon, majd 1591-től 1601-ig a bécsi főiskolán találjuk, hol az erkölcstudományi tanszéket tölti be, azután a znióváraljai rezidenciára vonul, honnan Bocskai fölkelő erdélyi serege űzi el, elpusztítva kéziratainak, negyven éves irodalmi munkásságának nagy részét. Élete utolsó hat esztendejét az olműtzi kollégiumban tölti tudományos elmélyedésben. Ott is halt meg. Báthory magyar jezsuitái közül ő az egyetlen, aki a számukra akkor bizonyára fontosabb térítő és lelkipásztori tevékenység mellett terjedelmes irodalmi munkásságot is kifejt. Váradon (1585—7) ismételten szenvedélyes polémiát folytat a

tudós Beregszászi Péter ottani református lelkésszel ; megírta az erdélyi hit-zakadás történetét ; bár nem viseli Szántó nevét, kétségtelenül az ő műve a Calepinus-féle soknyelvű szótárban a gazdag tartalmú magyar rész ; lefordította Canisius Péter latin katekizmusát ; utolsó hat évében egy művet írt a terjedő Izlám, illetőleg a Korán ellen (Confutatio Alkorani) és a Vulgata nyomán, az eredeti héber és görög szövegeket véve alapul, a Szentírás fordításához kezdett ; kéziratainak nyoma veszett, de szerencsésebb rendtársa, Káldy György, még az ő teljes Ószövetség-fordításának felhasználásával készítette el klasszikus magyar Bibliáját ; fennmaradt levlei tüzes magyar lelkét és apostoli szellemét híven tükrözik.

1591 tavaszán az V. Sixtus pápától erélyesen megintett *Zsigmond* fejedelem hívására ismét megjelennek a jezsuiták Erdélyben. Legelőször a spanyol *Carillo Alfonz* teológiai doktor, a bécsi jezsuita kollégium egyik kiválósága érkezik harmadmagával. Carillo egy évtizeden át volt a magyarországi katolikus mozgalmak egyik fő irányítója. Az ő politikai feladata volt Báthory Zsigmondot a török szövetségtől elvonni s a német császár részére megnyerni ; ez végsőkéig fokozta Erdélyben az ú. n. nemzeti párt haragját a jezsuiták ellen. Carillo erélye következtében 1595. május 1-én a gyulafehérvári országgyűlés törölte a katolikusokra oly sérelmes megyeyesi pontokat s megengedte a jezsuiták visszatérését három korábbi állomásukra : Kolozsvárra, Monostorra és Fehérvárra. Carillo a Báthory-féle intézményeket újból működésbe hozta. A szétszóródott rendtársak egy része visszatért, köztük *Vangrovitiusz* atya Lengyelből, ismét elfoglalva a szeminárium vezetését, melytől csak 1597-ben vált meg. Utóda az olasz *Major Péter* lett, aki 1595-ben költözött Erdélybe a lyoni provinciából, hol 15 évig a retorikát, filozófiát és teológiát tanította. Kolozsvárt 1604-ig működött mint rektor és egyúttal viceprovinciális. Majorral együtt jelenik meg a kolozsvári főiskola első francia tanára, *Vernelio Claudius*, aki a nevers-i kollégiumnak volt bölcészettanára. A kolozsvári német, olasz és lengyel jezsuiták sorát ezúttal tehát egy spanyol és egy francia egészítette ki. A fiatalabb tanárok között három erdélyi is van : a székely *Kabos István*, 1601-től a Báthory-szeminárium régense ; a szász *Alard Mihály* német hitszónok és *Vogler* (vulgo Auceps) *János*, aki 1600-ban a szeminárium prefektusa. E második korszakban a jezsuiták nyolc évig (1595—1603) működtek farkas-utcai egyetemükön ; folytatták egyúttal a térítés munkáját is, minek következtében pl. 1597-ben 30 nemes családból való ifjú tért vissza a katolikus hitre.

A századforduló azonban szomorú változásokat hoz számukra. *Báthory András* bíboros héthónapos erdélyi fejedelemsége alatt tanítványaik száma 350-ről 200-ra esett vissza, a páterek száma is megcsappant, 1600 őszén már csak 24. *Zsigmond* fejedelem végleges távozásával (1602 nyarán) jezsuitáink, élükön *Major Péter* rektorral, teljesen magukra maradtak. Sorsukban 1603 tavaszától egy új olasz atya, a modenai tudós *Argento János* is osztozott. A vérengző *Básta György* császári főkormányzó ellenében állított, unitárius vallású *Székely Mózes*, aki csak pár hétig viselte az erdélyi fejedelemséget, 1603. június 12-én török-tatár segítsé-

SERENISS. SIGISMVNDVS BATHORIVS TRANSIVANLÆ, MOLÆ
DAVLÆ, WALACHIÆ TRANSALP. ET S. ROM. IMP. PRINCEPS. &c.

Báthory Zsigmond
1572 – 1613

kola helyett az unitáriusoktól elvett óvárit adta nekik. 1604. januárjában *Gerasus Jakab* rektor hivatalosan elismeri, hogy a jezsuiták alapítóleveleit átvette. A német befolyás megszűntével azonban a „háromságos atyafiak“, vagyis a katolikusok ismét alulmaradtak; 1605. július 21-én a lakosság újból kiűzte a jezsuitákat. *Bocskai* (1606), majd *Báthory Gábor* alatt az 1607. évi június 10-i kolozsvári országgyűlés — 17 katolikus főúr tiltakozása ellenére — megint kimondta száműzetésüket. Sok hányattatás után *Bethlen Gábor* bocsátotta vissza őket ismét; legelső erdélyi állomásukon, Kolozsvár mai külvárosában, Kolozsmonostoron telepedtek meg, szűkös viszonyok között újrakezdve egykorú nagyhírű, most sokkal szerényebb jelentőségű iskolájuk munkáját.

★

Míg a kolozsvári jezsuita főiskola szellemi hatása inkább csak Erdély XVII. századi műveltségében mutatkozik, színezve és gazdagítva azt, addig a késő-humanizmus és a reformáció áramlatai már a fejedelemség első félszázadában érlelik termésüket. Amaz a fejedelmi udvarban és főúri körökben, ez kivált a protestáns egyház és iskola szolgálai közt fejt ki hatását. E két irányból alakul ki

gel bevonulva Kolozsvárra, nem tudta megakadályozni a jezsuiták ellen régóta izzó gyűlölet kitörését. A protestáns, főleg unitárius lakosság lerombolta az akadémia és a szeminárium épületét, a jezsuitákat pedig kiűzte a városból, melyben iskolájukat negyedszázadon át Erdély egyik legkitűnőbb művelődési központjává fejlesztették. Az elűzött jezsuiták közül a fiatalabb olasz páterek Lengyelországba vonultak, a magyarok a súlyosan megsebesített *Major Péter* rektorral Erdélyben maradtak, négyen a Székelyföldre húzódtak. 1603. októberében a gyászos emlékezetű *Básta* visszahívta őket s a lerombolt farkas-utcai iskola

az erdélyi tudományosság, a teológia és jogtudomány mellett a történetírásnak hódolva leginkább.

A történetírás legjellemzőbb erdélyi válfaját, a memoáriródat meg az erdélyi elkülönülés csírákorában indítja meg *Mindszenti Gábor* nemesúr, keresetlen közvetlenséggel jegyezvén föl János király utolsó napjait (1540). A Báthoryak korában jelentkeznek először számosabban tudós szerzőkként a világi rend humanista műveltségű előkelői. Egyikük, *Gyulafi Lestár*, Báthory Zsigmond titkos tanácsosa, ki számos követségben vett részt, korának mozgalmas történetét írta meg. *Somogyi Ambrus* adatokban gazdag műve Bonfini históriáját folytatja szintén a maga koráig. A János Zsigmondtól és a trónkövetelő Békés Gáspártól pártfogolt s Páduában tanított *Gyulai Pál* utóbb Báthory István titkáráként működött s urának Iván muszka cár ellen folytatott győzedelmes hadjárata leírását adja Kolozsvárt 1581-ben, öt év múlva pedig az udvari szolgálat tükörét rajzolta meg. *Gálfi János* aranyosszéki főkirálybíró és fejedelmi tanácsos önéletírását hagyta hátra (1593), *Kovacsóczi Farkas* kancellár pedig, aki olasz, francia és német egyetemeken végezte tanulmányait, az erdélyi kormányformáról írt dialógust latin nyelven (Kolozsvár, 1584). Gyulai, Gálfi, Kovacsóczi műveit a humanizmus európai szelleme hatja át, míg őket magukat kíméletlenül elsőpri Erdély e véres korszaka; Báthory Zsigmond mindhármukat kivégeztette.

A kolozsvári jezsuita egyetem nem jelentette a katolikus ifjúság magasabb képzésének monopóliumát. A protestáns ifjak zavartalanul folytatták tovább felsőbb tanulmányaikat a külföldi akadémiákon. Különösen Báthory Zsigmond fejedelem kiskorúsága, illetőleg a protestáns *Géczi János* kormányzósága idején, 1585 körül volt rendkívül élénk az erdélyi protestáns ifjak külföldjárása, amint erről a következő század derekán Bod Péter „Szent Polikárpus“-ában történeti hűséggel beszámol: „Ennek (t. i. Géczi Jánosnak) igazgatása alatt az országban jó békekesség és az ekklezsiában vala szép csendesség. El is szaporodtak vala mind az tudós emberek, mind az sokat hallott-látott jó hazafiak; az ország is, nem nyomdosván az ellenség lova patkója, igen elgazdagodott vala. Urak és nemesek gyermekei Patáviumba, Bonóniába, Londonba, Genfbe, Kölnbe, Wittenbergbe, Heidelbergbe, oskolákba, udvarokba, országokba a látásért, hallásért elmennek vala úgy, hogy annyi tanult tudós, nemesi rend egyszer, mint akkor, ebben a kicsiny hazában nem találtatott.“ Sőt a Báthoryak iránti tekintetből a magyar protestánsok még az olaszországi egyetemeiket is látogathatták. Így jutott ezidőben a legközvetlenebb olasz humanista műveltséghez a protestáns *Laskai Csókás Péter*, *Baranyai Decsi János* és *Szamosközi István*. A két első az 1580–90-es években működik, az utóbbi már a következő századnak él. *Laskai Csókás Péter* (humanista néven Petrus Lascovius Monedulatus) három ízben összesen nyolc évet töltött Olasz- és Franciaország, Svájc, majd meg Németország (Heidelberg és Wittenberg) egyetemlein. Genfben 1584-ben hitvitázó könyvet ad ki Báthory jezsuitái ellen (Theorematum de puro et expresso Dei verbo), ugyanitt megismerkedik Bézával, Kálvin munkatársával, aki őt egyik levelében sok dicsérettel halmozza el. Hosszas tanulmányai során alaposan

elsajátította korának univerzális műveltségét ; hittudományi munkássága, főleg pedig a kolozsvári jezsuitákkal folytatott polemikus művei a protestáns külfölddel is megismertették „Pannonius Lascovius“ nevét. *Baranyai Decsi János* a kolozsvári református kollégium neveltje. Egy erdélyi főúri ifjú, Losonci Bánfi Ferenc kísérőjeként ment ki Moldván, Orosz-, Lengyel- és Poroszországon, Pomeránián és Brandenburgon át Wittenbergbe (1587) ; a wittenbergi és strassburgi egyetemet végezve, francia- és olaszországi tanulmányúttal fejezte be ötéves külföldi studiumait. Hazatérve szűk pátriája, Erdély egy alsófokú iskola, a marosvásárhelyi partikula tanítói székét juttatta neki — és vele együtt sokszáz európai műveltségű társának — mindhalálig. A sokoldalú és szellemes Decsi egyike a kor legmunkásabb tudósainak : verses útirajzban örökíti meg külföldi vándorlását, aforisztikus tömör kivonatot készít kora enciklopédikus ismerettárából, megírja és Báthory Zsigmondnak ajánlva kiadja az 1590-es évek erdélyi eseménytörténetét, a hun-szkita írást tanulmányozza ; híres Syntagmájában (1593) az első kísérletet teszi, a római jog alapelveit követve, a magyar jogrendszer megreformálására, miután másfél évtizeddel korábban (1583) az erdélyi *Bomel, Fronius* és *Huet* kidolgozta s közzétette a szászok statutumait, példátlan kiváltságaiknak e híres törvénykönyvét ; Decsitől való Sallustius első magyar fordítása, XVI. századbeli prózánk figyelemreméltó emléke ; legfőbb műve az „Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum Chiliades quinque“, melyben nem kevesebb mint 5.000 görög-latin-magyar közmondást tett közzé, e nevezetes gyűjteménnyel megvetve alapját a magyar közmondás- és példabeszéd-irodalomnak.

Erdély a reáltudományoknak is termékeny melegágya. Már az első magyar-nyelvű orvosi munka (*Lencsés György* „Emberi testnek betegségiről való orvos-ságok“ című, a XVI. század végefelé kelt kéziratos műve a marosvásárhelyi Teleki-tékában) számos transzilván vonatkozásával az erdélyi természettudományos érdeklődés mély gyökereire utal.

Tudósaink műveinek tekintélyes része a század folyamán már erdélyi nyomdákban jelenik meg. Az első erdélyi nyomdát 1535-ben Brassóban állítja fel *Honter János*. Nem sokkal később, 1550-ben nyílik meg *Heltai Gáspár* kolozsvári nyomdája, mely a német és lengyel nyomdák frakturbetűje helyett a latin antiqua-típust tette magyar nemzeti betűfajjá. János Zsigmond alatt az unitáriusok, a Báthoryak alatt (1581-től száműzetésükig) a jezsuiták tartanak fenn nyomdát Kolozsvárt. Báthory Kristóf a románok számára Gyulafehérvárt rendezett be nyomtatóműhelyt. A XVI. századbeli Erdély európaisága és magyarsága a nyomdastatisztika tükrében is megkapóan nyilatkozik : e században Erdélyben 18 nyomda működik, főleg Kolozsvárt, Brassóban, Gyulafehérvárt, Szebenben és Váradon. Magyarország XVI. századbeli 661 nyomtatott könyvéből 360 (55%) Erdélyben készült; nyelvszerinti megoszlásuk : 180 latin, 139 magyar, 15 német, 10 román, 9 ósláv és 7 ógörög kiadvány. A 10 román könyvről elég megjegyeznünk, hogy a román irodalom ezekkel kezdődik ; az óházában csak 1640-ben nyomtatják az első román könyvet.

III. A KÁLVINISTA ERDÉLY FŐISKOLAI TÖREKVÉSEI (XVII. SZÁZAD)

A katolikus Báthoryakat a XVII. században kálvinista fejedelmek váltják fel. Sorukat a protestáns vallásszabadság nagy előharcosa, Bocskai István nyitja meg. Halálakor még egy Báthory is elhagyja ősei hitét, hogy az erdélyi trón felé vezető utat egyengesse magának. Közel egy saeculumon át kormányozzák Erdélyt a református fejedelmek, kiknek vallása ekkor úgyszólván államreligió. Közülök főleg a híres „bibliaolvasó fejedelmek“: Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és Apafi Mihály fordítanak nagy gondot az oktatásügyre. Uralmuk idején a számban és jelentőségben egyre gyarapodó protestáns iskolák mellett a külföldi iskoláztatás fokozott támogatása, a tudományos élet és közélet szorosabb kapcsolata, a nyomdászat terjedése s néhány nagykönyvtár alapjainak megvetése hathatósan befolyt az erdélyi felsőoktatásügy és tudományosság alakulására. Míg Németországban a harmincéves háború dül, mely a magyar Felvidéken is közvetlenül érezteti hatását, azalatt Erdély mintegy negyven éven át halad története legbékésebb szakaszán.

A kolozsvári születésű *Bocskai István* rövid regnálása (1604—1606) vallásháborúban telik el, de a fölkelés eredményeit szentesítő bécsi béke nemzedékekre irányt szab az erdélyi politikának és művelődésnek. A török és német egyensúlyozás gondolatát nyíltan érvényesítő „nagy realistának“ egyébként határozott művelődéspolitikai koncepciója is volt, ami tetteiből s testamentumából egyaránt kitűnik. Melegen érdeklődött a történettudomány iránt. Udvari historikusainak a kor két nagy humanista műveltségű tudósát sikerült megnyernie: a németből asszimilált *Bocaius (Bock) Jánost*, az ismertnevű latin költőt, akit később Bethlen Gábor a gyulafehérvári nagykönyvtár őrévé tett, valamint *Szamosközi Istvánt*, a XVI—XVII. századforduló legfinomabb erdélyi megfigyelőjét, a magyar történetírás egyik büszkeségét, akit a gyulafehérvári hiteles hely levéltárosa névezett ki. Szamosközi előkelő erdélyi ifjak mentoraként Heidelbergben és Páduában végezte egyetemi tanulmányait, Rómában és Firenzében pedig történeti kutatásokat folytatott. Áthatva a humanizmus szellemétől, Bonfini felületes megjegyzései után elsőnek szentel alapos archaeológiai tanulmányt az Erdélyben fennmaradt régi római emlékeknek (*Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum*, Padua, 1593); egy másik műve a magyarok eredetéről szól; kortörténeti munkájában a tudományos igazság kérlelhetetlen hívének mutatkozik. Bocskai végrendeletében 2.000 forintot hagyott Szamosközi magyar históriáinak kinyomtatására; a váradi káptalanban működő „János deáknak“ is ugyanezen célból hagyakozott, nagylelkű rendelkezéseit azonban nem teljesítették. A protestáns iskolákról is gondoskodott: alapítványt tett a debreceni kollégium diákjainak, a marosvásárhelyi „scholának pedig mind építésére, mind egyéb szükségére“ 3.000 forintot testált.

Rákóczi Zsigmond kényszer-fejedelemsége és *Báthory Gábor*, „az utolsó Báthory“ dicstelen évei után *Bethlen Gábor* uralkodása (1613—1629) vezet

Bethlen Gábor
 1580—1629

be „Erdély aranykorát“. Bethlen kitűnő hadvezér és államférfi, született kormányzó; szervező tehetségét egy rendes hadsereg megteremtésén kívül béke-művei — az ország pénzügyi, gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetének fölvirágoztatása — is hirdetik. Ő maga ugyan nem részesült oly alapos tudományos képzésben, mint legtöbb elődje, de szellemi érdeklődése, egyházának szeretete s nem utolsósorban népe jövőjére gondoló államférfiúi bölcsesége mindvégig előtérben tartotta az erdélyi művelődés ügyét.

Báthory jezsuita egyeteme a személyes jelleg és a kor kiélezett vallási ellentétei miatt nem válhatott országos intézménnyé; az iskolapártolás Bethlennél is személyes ügy és elválaszthatatlan a vallási kérdésektől: ő azonban a maga kálvinista Erdélyében mégis inkább remélhette, hogy sikerül végre a társadalom minden rétegét átható iskolákat — köztük egy valóságos akadémiát — fundálnia. Mint Báthory a jezsuita-kollégiumokkal, úgy akarta ő is a protestáns iskolázás felkarolásával egyházának alapjait megszilárdítani. E végből — főleg uralkodása első felében — minden erejével előmozdítja az erdélyi ifjak külföldi egyetemi tanulmányait, számos tehetséges ifjút (köztük *Geleji Katona Istvánt*, Erdély későbbi nagyhirű püspökét és *Bojti Veres Gáspárt*, udvari történetíróját) segítve a német, holland és angol protestáns egyetemekre. Voltak évek, midőn huszan tanultak az ő segélyével a nevesebb külföldi akadémiákon. Uralkodása végefelé művelődéspolitikája inkább a hazai iskolaügy támogatásában nyilatkozott meg. Iskolafejlesztő és alapító buzgalmára jellemző, hogy nem kevesebb mint 12 iskola történetében örökölte meg nevét; ezek: a kassai, debreceni, váradi, huszti, nagybányai, nagyszombati, dési, kolozsvári, marosvásárhelyi, székelyudvarhelyi, enyedi és gyulafehérvári protestáns iskola.

Legszemélyesebb s legnagyobb hatású kulturális alkotása a gyulafehérvári kollégium, amelyet a kolozsvári országgyűlés határozata alapján 1622. május 1-én létesített. Mint láttuk, már János Zsigmond tervezte, hogy akadémivá fejleszti ezt az Árpádkorba visszanyúló középiskolát, mely akkoriban került az unitáriusok kezére. Azután a reformátusok szerezték meg, nem sokkal Bethlen előtt. Az ország előkelői, a Kendiek, Csákyak, Kovácsócziak, Telegdiék itt iskoláztatták fiaikat. Maga a marosillyei születésű Bethlen Gábor is ebben a közeli iskolában nyerte első kiképzését; egyik fejedelmi utóda, Kemény János ugyanitt tanult. Bethlen serdülő korában a gyulafehérvári kollégium rektorai s neki alighanem tanárai: *Ilosvai Benedek* (1580—90), az egykori wittenbergi diák, aki a wittenbergi magyar tanulók bursájának törvényei alapján készítette ezen iskola szabályzatát és *Kassai Dávid* (1590—99), aki korábban már Francia- és Olaszországban is viselt rektorságot. Közvetlenül az újjáalakítás előtt, 1618-tól 1621-ig *Geleji Katona István* igazgatta az iskolát. Ezt az tanintézetet kívánta Bethlen Gábor „közönséges akadémivá“ fejleszteni, vagyis főiskolai rangra emelni külföldi mintára, „hogy ne lenne utolsóbb némely németországi scholánál“. A rendek ugyan Kolozsvárt, a lerombolt Báthory-egyetem helyét jelölték ki abból a célból, hogy ott „akadémiának erigálása legyen“, a fejedelem azonban

A gyulafehérvári kollégium

Gyulafehérvárt választotta. Talán ezt találta „mind securitással, mind állapottal, hellyel“ legalkalmasabbnak; talán tanulóéveinek kedves emléke is befolyásolta elhatározásában; választása mindenesetre arra vall, hogy fejedelmi székhelyén, közvetlen közléről akarta szemmel kíséreni a tervbevett egyetem kibontakozását. A főiskola helyének kiválasztása, az építkezés, valamint a szervezet kérdése ép oly személyes gondja volt, mint félszázaddal előbb a jezsuita akadémiaé a Báthoryaknak. Tanárokról is őmaga gondoskodott. Királyi s fejedelmi elődei példáját követte, midőn főiskolájába a jeles magyar tanítók (*Kereszturi Pál, Geleji Katona István és Csulai György*) mellé idegenből is toborzott tudósokat. A külföldi tanárokkal kifelé az iskola fényét, befelé tekintélyét akarta növelni, hiszen abban az időben s kivált Erdélyben az volt az általános felfogás, hogy aki „nem német s plundrában nem jár, nem lehet tudós ember“.

Bethlen két ízben hivatott külföldi, kizárólag német tanárokat Gyulafehérvárra. Mindkét alkalommal udvari historikusát, *Bojti Veres Gáspárt* bizta meg a feladattal. 1622-ben *Opitz Márton, Kopisch Jakab* és *Pauli Frigyes* fiatal sziléziai tudósok, 1629-ben pedig *Alsted János Henrik, Bisterfeld János Henrik* és *Fischer* (humanista nevén *Piscator*) *Lajos Fülöp* heidelbergi teológiai tanár voltak az illusztris idegenek. Ez utóbbiak azonban már nem köszönthették benne mecénásukat; megérkezésük előtt meghalt a nagy fejedelem. Az első három tanár a pálya kezdetén álló fiatal ember volt; kettejük — *Kopisch* és *Pauli* — pár hónapi

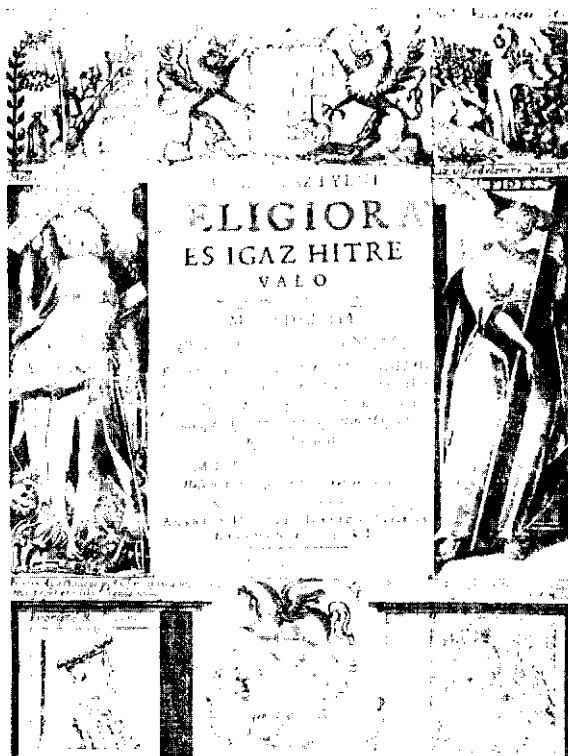

Opitz Márton
1597—1639

erdélyi tartózkodás után visszasietett hazájába, Opitz egy évig működött Fehérvárt. Ez a szellemes, művelt, mindennekfelett pedig erősen becsúgyó költő a sziléziai liegnitzi hercegi udvarból jött Fehérvára, amannál busásabb stallumot keresve. Itt azonban csaldóságok érik, mert Bethlen kollégiumának az első években még súlyos nehézségekkel kellett küzdenie s az alapító — hosszas hadjárata után — nem jutalmazhatta tanárait oly gazdagon, mint utolsó éveiben. Otthon Opitznak már egész írói köre volt, amely előre megsejtette benne „a német költészet atyját“; itt, „in die sem wilden Ort“, ahol a lakosság nyelvét sem érti, a szászokkal sem érintkezik, gyökértelenül áll nagy terveivel. Körülményei azonban ide kötöttek, kénytelen volt tovább tetszelegni a Tomiba számúzótt Ovidius szerepében, mert otthon még kisszerűbb függőviszony várta. A gyulafehérvári kollégiumban a latin nyelvet és irodal-

mat adta elő; Cicero- és Horatius-szövegeket fejtegetett tanítványainak, Erdély kis „hun“-jainak. Hivatalos elfoglaltsága aránylag nem túlságosan vette igénybe. Szabad idejét részben tanulmányainak mélyítésére, részben kirándulásokra fordította. E kirándulások adták az első impulzust „Dacia antiqua“ c. sokat emlegetett, de soha el nem készült régészeti művéhez (melyre talán Szamosközi említett művei is ösztönözhatték); ez azonban megiratlanul is megszerezte Opitznak a kiváló történetíró nimbuszát. Különösen a közeli, aranybányájáról híres Zalatna környéke bájolta el. Erről, s nagyrészt Gyulafehérvárt írta 1622 őszén egyik leghíresebb művét, a horatiusi gondolatokkal tűzdelt „Zlatna oder von Ruhe des Gemüts“ c. költeményét. Verseiben többször zengi a környék románságának dicséretét, mert nyelvükben a klasszikus latin nyelv zenéjét vélte felismerni. Bethlen Gáborhoz mindvégig barátságos viszony fűzte. A fejedelem gyakran érintkezett vele, asztalánál látta s tudósai körében szívesen hallgatta; de Opitznak az a beállítása, mintha ő, a 25 éves ifjú a 42 éves fejedelmet „oktatta“ volna, alig egyéb költői túlzásnál. Nem tudjuk pontosan, mikor távozott Erdélyből. 1623. július közepén már nem volt ott. Bethlen gazdagon megajándékozva bocsátotta útnak. 1637-ben a lengyel király udvari történetírója lett.

Bethlen Gábor nem csupán a közfelfogásban osztozott, midőn külföldi tanárokat hívott iskolájába. Némi eredménytelen hazai kísérletezés is erre készítette. Hiszen *Szenci Molnár Albertet* (1574–1634), aki közel tíz évig járta a wittenbergi, strassburgi, genfi és heidelbergi egyetemet s Németországban rektorságot is viselt, hiába igyekezett megnyerni alapítandó főiskolájának első felügyelői állására. Molnár kitért a megtisztelő felhívás elől; húzódozott „a török s tatár hírekkel elrémített gyöngé német házanépét” — neje a híres Kruziger Gáspár wittenbergi tanár unokája volt — erdélyi pátriájába hazatelepíteni. Később, kecservesen megbánva kishitűségét, már ő maga folyamodott Fehérvárra professzori állásért — hasztalan! Pátronusa meg-

Szenci Molnár Albert „Institutio” fordításának címlapja. Lent balról Kálvin, jobbról Szenci Molnár Albert arcképe

halt s Molnárt nem alkalmazták. Szűkös viszonyok közt Kolozsvárt élte le hátralevő négy esztendejét. Munkái: szótára és magyar nyelvtana, remek zsoltárfordítása (1607), Kálvin Instituciójának magyar fordítása („Az keresztényi religióra való tanítás”, 1624) a magyar költői és prózai nyelv klasszikus mesterére vallanak. Bethlen nem vette rossz néven a tudós költő visszautasító válaszát s míg élt, gondot viselt rá. Tanárookra azonban szüksége volt, s így érthető, ha tekintete most még határozottabban fordult Németország felé. Az iskola vezetését így is magyar emberre: *Kereszturi Pálra* bízta. Kereszturi Pál volt a Bethlen-kollégium első igazgatója, vagy — ahogy akkor hívták — „főiskolamestere”. Egykor Debrecenben diákoskodott, majd németországi egyetemeken — többek között Heidelbergben — tanult, végül Angliában is megfordult. A fehérvári főiskolában neki kellett legyűrnie a kezdet nehézségeit. Legkiválóbb tanítványai: Apácai Csere János és Bethlen Miklós erdélyi kancellár. Az utóbbinak önéletírása szerint: „Ez a Kereszturi Pál gyermektanítani ritka és példa nélkül való ember volt és Erdélyben s Magyarországon nem találkozott soha addig párja, aki a gyermeket olyan hamar annyira vitte volna”.

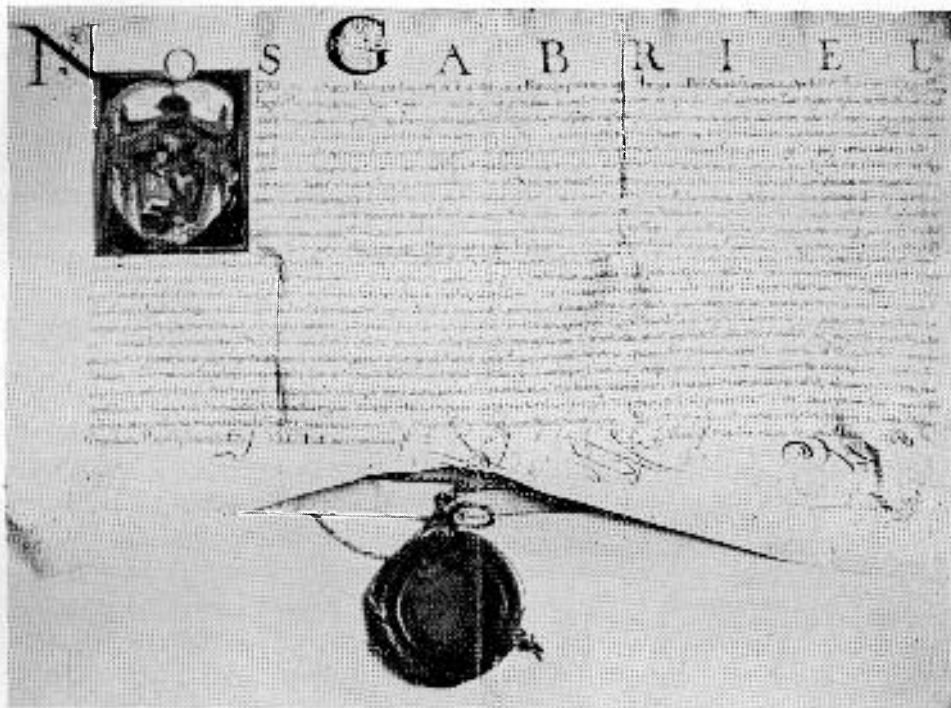

Káldy György Bethlen előtt

Bethlen Gábor akadémiaját — a kor uralkodó felfogásának megfelelően — nem kizárólag tudományos intézménynek, hanem főleg az erdélyi kálvinizmus erősségének szánta. Pedig vallási tekintetben nem volt türelmetlen. Nem ellenezte, hogy a katolikusok szabad vallásgyakorlatáról szóló 1615. évi törvény alapján a jezsuiták mint világi papok, ismét megtelepedjenek Kolozsmonostoron s ott iskolát is nyissanak. Méltányolni tudta a jezsuiták kitűnő nevelési módszerét, amiről eléggé tanuskodik unokaöccse nevelőjének adott következő utasítása: az Istók gyermekeit „tanítsa szorgalmasan, és ne magyar scholákban való hitván szokás szerint, hanem more jesuitarum exercealja az gyermek

magát az oratio csenálásokban, legyen jó rhetor, orator, eloquens ha adatik“. Egyéniségére jellemző, hogy a jezsuita Káldy György dogmatikai érveleseit szívesen meghallgatta, sőt nevezetes Bibliafordításának kinyomtatására száz aranyat is adott neki. Figyelemreméltó körülmény, hogy a Pázmány által felvirágoztatott nagyszombati teológiai főiskolán 24 katolikus papnövendéket képeztetett ki országos költségen, s általában uralkodása alatt meglehetősen kedvező légkört teremtett a katolikusok számára. Iskolaalapításával azonban elsősorban saját felekezete céljait kívánta szolgálni. Így tett nagy és őszintén becsült kortársa, Pázmány Péter is. A Collegium Bethlenianum három — teológiai, filozófiai és filológiai — karával főleg a református papnevelés, tanár- és tanítóképzés céljaira volt rendelve. Ám ugyanakkor általános nemzeti érdekeket is előmozdított: a született nemességet kultúrához juttatta, hogy „növekedjék vala a tanult, tudós, nemzeti úri rend“, a jobbágyságot pedig a kultúrán keresztül nemességhez segítette. Szociális modern gondolkodásának legszebb bizonyítéka, hogy a jobbágyfiúk iskolába járásának szabadságát a földesurakkal szemben törvénykönyvben biztosította, a szellem megbecsülésének pedig szép példáját adta azzal, hogy 1629. július 13-án Erdélyország s a hozzákapcsolt magyarországi részek ige hirdetőit, vagyis lelkészeit fiaikkal és leányaikkal megnemesítette.

A nagy feladatokra hivatott fehérvári iskolában, hol 40 alumnus ingyen ellátásban részesült, élénk munka folyt. Az alkotását szeretettel figyelő fejedelem 1628. március 8-án örömmel újságolhatta az enyedi származású *Alvinczi Péter* kassai prédikátor uramnak, Pázmány élestollú ellenfelének: „A mi fehérvári

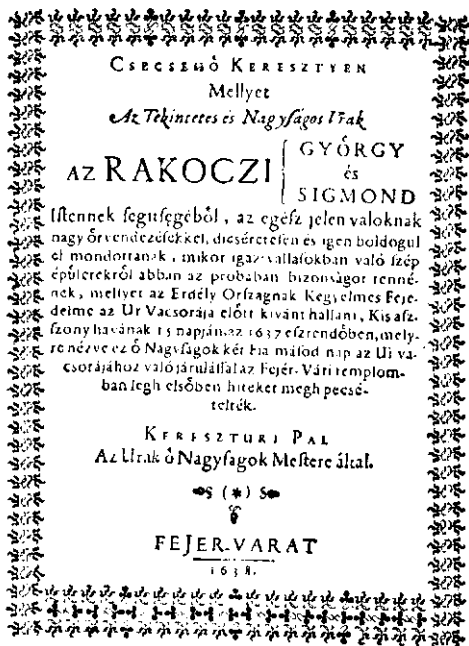

*Bethlen Gábornak a református papokat megneemesítő címeres levele
Gyulafehérvár, 1629 július 13*

scolánk, mely szépen kezdett légyen florealni, ha kegyelmed egyebektől nem hallotta, ez mi levelünkéből bizonyosan értheti; jó reménységű ifjak nevelkednek tudományokban, felesedni (gyarapodni) is kezdetek; vagynak öreg deákok, reméljük, 75 avagy talán 80 is“; közülök 40 ifjú még a fejedelem életében befejezte tanulmányait.

A fejedelem éppúgy át volt hatva a művészetek és tudományok szeretetétől, mint Mátyás király, akit akadémiaállító példáján kívül könyvtáralapításában is követni akart s e célból ismételtelen lépéseket tett a Budán maradt Corvinák nagy összegeken való megszerzésére. Kísérlete azonban „a babonás nemzetnél“ meghiúsult. Iskolája rendelkezésére bocsátotta azonban saját gazdag könyvtárát, „külömb külömb tudományokhoz tartozó gyönyörűséges jó könyvekkel“ bővelkedő gyűjteményére ezeket áldozva.

Bethlen Gábor alkotását nem pillanatnyi szeszély, hanem messze századokra kiható művelődéspolitikai elgondolás hozta létre. Tudta a fejedelem, hogy iskolája jövőjét csak gazdag jövedelemforrásokkal biztosíthatja. Élete alkonyán, 1629 őszén újabbnál újabb alapítványokat tett a gyulafehérvári főiskolának, mely gyermek helyett gyermeke lett. Öt egész falut (Miriszló, Felenyed, Muzsina, Hidas és Décse), részbirtokokat, erdősegeket — több mint 20.000 kat. holdnyi

Kereszturi Pál
Csecsemő Keresztyén c. művének címlapja

kel „a hatalmas Isten dicsősége iránti kegyes jámborságának jeleit kívánta bizonyítani az utódok előtt“.

Bethlen Gábor halála után — a két Rákóczi György idejében — a gyulafehérvári főiskola — a helyett, hogy a gazdag adományoknak megfelelően föllendült volna — hanyatlásnak indult. *I. Rákóczi György* inkább a sárospataki kollégiumot támogatta, Fehérvárt pedig a sajátkezdeményű magánjellegű udvari iskolát karolta fel, amelyet a főiskolával meghasonlott *Kereszturi Pálra* bízott; Kereszturit ugyanis 1629-ben, a birodalmi tudósok miatt lemondatták s a mellőzött tanár mint „öreg Rákóczi“ kedves embere s fiainak nevelője ennek „aulicum collegium“—ában folytatta nagyhatású működését.

Az új külföldi tanárok, ezen „igen nevezetes és tudós emberek, kik oda fel is ritkák és kedvesek valának“, egy ideig még biztosították az intézet virágzását. Közülök *Piscator*, aki Melanchton nyomán a teológiát adta elő, 1645-ben visszatért hazájába. Alsted és veje, Bisterfeld, élete végéig kitartott új állomásán. Meghívásuk idején egyedül *Alstednek* volt Európaszerte megalapozott hírneve; már szülővárosában, a nassai Herbornban teológiát és filozófiát adott elő az ottani akadémián; midőn új honába jött, híre külföldről is vonzott ide hallgatókat. Ő volt a fehérvári iskola éltető szelleme. Korának talán legtermékenyebb írója: több mint 60 munkát hagyott hátra. Nem eredeti gondolkodó, inkább csak egyeztető. A dogmatikus filozófiának és teológiának képviselője,

birtokot —, a 90.000 frt.-ra értékelt tokaji „Hétszőlőt“, Enyed 200 frt.-nyi dézsmáját, Debrecen 2.000 frt. évi taksáját és 20.000 frt. készpénzt hagyományozott a kollégium jövedelmeire és alumniumokra; végrendeletében pedig újabb 6.000 frt.-ot rendelt az építkezések befejezésére. E fejedelmi donációk által nemcsak tágas iskolaépületről s a bennlakók ellátásáról gondoskodott, hanem a tanárság számára is — az 1622. évi kezdeti állapottal szemben — oly kedvező helyzetet teremtett, hogy a halála utáni évtizedekben a fehérvári professzori állás évi ezer tallér fizetéssel járt.

Amikor 1629. november 15-én Erdély nagy fejedelme lehunyt szemét: fényes szellemét a fejedelmi barátoknál és hódoló híveknél, elhaló szónál és szétporló márványnál marandóbban hirdették alkotásai, melyek-

lelkes híve az egyetemes jellegű tudományosságnak. E téren herborni tanítványai (Comenius és Bisterfeld), sőt a gyulafehérváriak közül Apácai is buzgón követték. Legnevezetesebb munkája nagy Enciklopédiája, a kor tudományos ismereteinek tárháza. — Alsted ajánlhatta gyulafehérvári tanárnak volt tanítványát, Bisterfeldet, valamint Piscatort is. *Bisterfeld* egyetemi tanulmányait hazájában végezte, de Oxfordban is járt s így volt alkalma megismerkedni a természetbölcseleti irány akkori úttörőjének, Baconnak kutató módszerével: innen modernebb szellemet hozott magával a fehérvári főiskolába, hol 26 évig működött. Gyulafehérvárt a matematikát és természettudományokat tanította; kísérletei miatt ördögös hírét is költötték, ő volt az erdélyi Faust. Szakirodalmi munkássága azonban nem a természettudományokra, hanem a teológiára és filozófiára vonatkozik; említést érdemel a socianusok szentháromságtagadó tanait cáfoló műve, továbbá iskolai használatra szánt logikája és metafizikája. Fehérvári működésének súlypontja mégsem annyira tanári és tudományos működésére, mint inkább a fejedelmi udvarban kifejtett diplomáciai szolgálataira esik; az 1650-es években a fejedelem legfőbb tanácsadója, valóságos külügyminisztere volt.

Alsted János Henrik
1588 – 1638

A külföldi tanárok alkalmazásának szokását a két Rákóczi is fenntartotta. Öreg Rákóczi Bisterfeld útján két ízben is (1639 és 1643) meghívta Fehérvárra a morva származású *Comeniust*, a kor egyik legkiválóbb pedagógusát; Comenius azonban nem fogadta el a meghívásokat és csak később vállalt Magyarországon tanári állást, de nem Fehérvárt, hanem Sárospatakon. Az ifjabb Rákóczi György két külföldi professzort szerzett a kollégiumnak. 1649-ben *Crispin János* fiatal olasz tanárt, 1655-ben — Bisterfeld halálakor — pedig *Basire Izsákot*, egy francia származású, kalandos életű embert, a lefejezett I. Károly angol király udvari papját hívta meg, rábízva egyúttal fia (I. Rákóczi Ferenc) nevelését. II. Rákóczi György ennek a különben is hiányos képzettségű idegennek kedvéért mellőzte Bisterfeld megüresedett tanszékén Apácai Csere Jánost, nemzetünknek mind a mai napig legnagyobb tanítóját, aki Basire fondorlatai miatt kénytelen volt Gyulafehérvárról Kolozsvárra távozni. Az episcopalis és a presbiteri rendszer közötti választás kérdésében tört ki Basire és Apácai harca. Apácai meggyőződéses presbiterianus volt, Basire az egyházi hierarchia híve; a presbiteri

rendszer az angol királyt vérpadra juttató independentizmussal ravaszul azonosítva, könnyű volt a megfélemlített fejedelem előtt vetélytársa fölé kerekednie. Basiriust sikere tetőpontján az ifjú fejedelem megbízta, hogy az egyházi szervezet javítására s a fehérvári kollégiumnak akadémiává emelhetésére tervezetet készítsen. Bár az első 15, s az utóbbi 25 pontban el is készült, semmi nyoma, hogy ezek valamely zsinaton hivatalosan tárgyalattak volna. A nemsokára bekövetkezett gyászos események elsöpörték azt a lehetőséget, hogy Bethlen Gábor iskolája, amely Basire alatt már csak tengette életét, valaha is egyetemmé váljék. II. Rákóczi György könnyelműsége 1658-ban kiváltotta a kollégium első katasztrófáját; a szultán parancsával ellenkező fejedelem megfenyítésére Erdélybe küldött tatár horda ugyanis felgyújtotta Gyulafehérvárt, elpusztította Bethlen Gábor fényes építkezéseit, felégette nagyszerű könyvtárát, a káptalani levéltárt, a templomot s még a fejedelmi sírokat sem kímélte. Mint Mátyás király pompás alkotásait, úgy temette el — annál is rövidebb idő múlva — Bethlen alkotásait az 1658-i tatárdúlás.

Az erdélyi egyetemi gondolatnak legnagyobb s tragikumával már-már szimbolikus jelentőségű hősét és Bethlen Gábor kultúrpolitikájának legméltóbb letéteményesét a gyulafehérvári főiskola örök büszkeségében: *Apácai Csere János*ban szemlélhetjük. A kolozsvári és gyulafehérvári református kollégium diákja, az utóbbin Bisterfeld kedvenc tanítványa; ő és Alsted érleli ki benne azon meggyőződését, hogy a Biblia tökéletes megértéséhez csak enciklopédikus tudással juthatni el. Ez eszménytől sarkallva „serénységgel és épülettel“ mintegy hat keleti nyelvet (zsidó, szír, kaldeai, arab stb.) is megtanul. Szorgalmával magára vonja Geleji Katona István püspök figyelmét, aki 1648-ban Hollandiába küldeti; a harmincéves háború óta itt van a protestáns tudományos élet központja. Apácai előbb a franekerai, majd a leydai, utóbb az utrechti, végül pedig a harderwijki egyetemre iratkozott be. Megismerkedik Bacon empirizmusával és Descartes racionalista bölcséleti rendszerével; a harderwijki egyetemen megszerzi a teológiai és filozófiai doktori címet, visszatér Utrechtbe s ott orientalista tanulmányait folytatja. Keleti nyelvismeretei ráterelik a tudósok figyelmét úgyannyira, hogy a hagyomány szerint az utrechti egyetem katedrával kínálja meg. Apácai a kitüntető meghívást nem fogadta el, mert tudását és tehetségét saját hazájának kívánta szentelni. Apácai eredetileg a papi pályát választotta, első tanulmányai is erre nevelték. Külföldi kutatásai és tapasztalatai azonban eltérítették szándékától s szívvel-lélekkel tanárnak készült. 1652 őszén Geleji Katona utóda, Csulai György püspök visszahívta a fehérvári iskolához. Apácai előbb kiadta Utrechtben nagy művét, „Magyar Encyclopaedia“-ját (1653), amely a kor tudományos ismereteit a lehető legteljesebb összefüggésben kívánta feldolgozni. Az „Encyclopaedia“ minden fogyatkozása és tévedése ellenére is korszakos jelentőségű úttörő munka: e nemben ez az első nemzeti nyelven írt mű. Nem önálló rendszerezés, csupán a kor kiváló tudósainak (Descartes, Ramus, Regius, Copernicus, Alsted stb.) hűséges kivonata, de szerzője is csak

ügyi rendszerbe foglalta; Bessenyeit és követőit emberöltőkkel megelőzte a magyar nyelv jogainak követelésével; Széchenyi a kiművelt emberfőkben látja a nemzet erejét, Apácai az iskolákat a nemzeti életerő legfőbb forrásainak tekinti s a maga személyében megteremti az első európai értelemben vett széles látókörű magyar tudós fogalmát. Ő vezeti be iskoláinkba a magyarnyelvű tanítást és a reáliák (természettudományok, földrajz, gazdaságtan, egészségügy stb.) oktatását. Ebben az úttörő újításban, ebben az apostoli hevületben áll Apácai Csere János valódi nagysága. Elődök nélkül lépett fel, utódok nélkül távozott.

Apácai három tanulmányban fejtette ki a magyar közoktatásügy reformját és terveit egy felsőbb tanintézet létesítésére, „mely nélkül is nemzet ez föld hátán a miénknél inkább nem szűkölködött“.

Az első: nevezetes gyulafehérvári székfoglaló beszéde a bölcsesség tanulásáról (*De studio sapientiae*), amelynek a hazai oktatásügyet élesen bíráló hangja miatt nyomban szegény fejére vonta tanártársai haragját.

A második: 1656. november 20-án Kolozsvárt tartott beszéde az iskolák nagyon szükséges voltáról (*Oratio de summa scholarum necessitate*), amelyben ugyancsak kíméletlenül támadta a felsőoktatási viszonyokat. Fejtegeti az iskolák magasztos hivatását, utal arra, hogy a reformáció műve is az iskolákból, nevezetesen a wittenbergi egyetemről indult ki. Hirdeti, hogy a jó iskolák az állam és egyház alapjai. Annál sajnósabb, hogy Erdély szegény fiainak a mesteri és doktori címért külföldre kell menniök. Tudományukkal hazatérve itthon részvétlenség, közöny fogadja őket; akiket a külföldi akadémiák kitüntettek, hazájukban igénytelen állásokban kallódnak el. Megihletve a külföld enciklopedista törekvéseitől, szokott szenvedélyességével kiált fel: „Nincs, magyarok, egyetlenegy akadémiánk sem, melyben találhatnátok *ethicát*, a bűnök szelidítőjét; *gazdaságtant*, a családok kormányzóját; *orvosi tudományokat*, az egészség fenntartóit; *mathematicát*, a városok, utcák, templomok, paloták, tornyok emelőjét; *philosophiát*, minden tudomány és művészet gyökerét. Nem beszélek az *ékesszólásról* s *történelemről*, sem a *logicáról*, *metaphysikáról*, *geographiáról*, *astronomiáról*, *opticáról*, *musicáról*, *cosmographiáról*. Idejáru! a könyvekben s nyomdákban való szegénység; hogyan reméljük tehát a tudományok ragyogását, az ismeretek fényét?“ Nem kíméli a kontár tanítókat, tanárokat, akik csak a Bethlen Gábortól biztosított előnyökért s nem hivatástudatból választják e pályát. Nem felejt ki egyháza papjait sem, akik a kor frissítő szellemétől elzárkozva meddő teológiai vitákban, szórszálhasogatásban vesztegelnek. Végül matematikai és természettudományos vizsgálódásra buzdítja pályatársait.

A harmadik, s a mi szempontunkból legjelentősebb művelődéspolitikai tanulmánya: emlékirata „a magyar nemzetben immár elvégtére egy akadémia föllállításának módja és formája felől“, amelyet a rövid kormányzás után dicstelen véget ért *Barcsai Ákos* fejedelemhez intézett 1658-ban, midőn a tatárok és havasalföldiek feldúlták Gyulafehérvárt s elpusztították Bethlen Gábor főiskoláját. Míg az előbbieken az erdélyi oktatásügy elvi kérdéseit körvonalazta s az erdélyi

egyetem szükségességét fejtette ki, addig most a kérdésnek gyakorlati oldalával foglalkozik. Nem a gazdag angol, belga (vagyis holland) és skót egyetemeket, hanem a szegényebbeket véve mintául, ezek ismeretében állítja, hogy a gyulafehérvári főiskola jövedelméből egy pénz hozzátétele nélkül is a teológiai, héber és keleti nyelvek, görög nyelv, jogtudomány, orvostudomány, etika és politika, mathesis, dialektika, ékesszólás és történelem számára a mostani 5—6 helyett 10—11 tanítóséket lehetne fölállítani s a mellett 100 bennlakó tanuló, alumnust ellátni. Ennyi pedig „akárhol térszen egy akadémiát, csak a szabadság accedáljon“. Nincs szükség a drága pénzért kitartott idegenekre, hiszen azoknak uralkodása s a mieinknek irígykedése okozott eddig is minden kárt. A fehérvári jövedelmekből olyan magyar tanári karra telik, amely kiállja a versenyt az idegenekkel. Bethlen Gábor tanító- s papnemesítő rendelkezését ki akarja terjeszteni az akadémiát végzett és promoveált ifjakra is, ami az ország egész társadalmát fölfrissítene. Új főiskolai tantervet is kidolgozott, pontosan megállapítva az egyes osztályokban végzendő tanulmányokat. A trivium elvégzése után a tanuló ékesszólást és az ebből folyó szigorú vizsgálat után a dialektikát, egy év mulva a mathesist (arithmeticát, geometriát, cosmographiát és astronomiát), a következő évben a fizikát, majd az etikát és politikát s végre a filozófiát tanulná, hogy 5—6 évi szorgalmas munkálkodás után a bölcsészet borostyánosa (baccalaureus) és artium magister lehessen. További 5 évi szaktanulmányok és vizsgálatok után nyerhetné el az orvosdoktorságot és szabad orvosi gyakorlatot, illetőleg szintén 5 évi jogi vagy teológiai tanulmányok után a jogi vagy teológiai doktori címet. Kidolgozza a tervezett egyetem szervezeti szabályzatát is, mely teljesen megfelel a mai rendnek: az egyetem élén a rector áll a senatus academicussal. Az egyetem mellé nyomdát, könyvtárat és botanikus kertet is tervbe vesz, sőt egy mensa academica felállítására is gondol.

Az erdélyi egyetem e klasszikusan megfogalmazott tervezete azonban még sokáig jámbor szándék maradt. Erdélynek az 1650—60-as években lezajlott belviszályai s politikai nehézségei, gondjai — Báthoryak, Bocskaiak, Bethlenek nélkül! — éppen nem kedveztek a szelíd Múzsáknak. Apácai jó igyekezete füstbe ment; be kellett érnie azzal, hogy élete hátralevő kevés idejét az elhanyagolt, kevésbé jelentékeny kolozsvári iskola felvirágoztatásának szentelhette.

★

1658-ban, a tatárok közeledésének hírére a gyulafehérvári kollégium lakói szétrebbentek. Basire visszatért Angliába, a diákok nagy része pedig Kolozsvárt, Apácai iskolájában vonta meg magát.

II. Rákóczi György halála után, *Barcsai Ákos* és *Kemény János* szerencsétlen országlása nem kedvezett a békés fejlődésnek. *Apafi Mihálynak* közel három évtizedes fejedelemsége alatt (1662—1690) végre kiújult, de le is záródott Erdély aranykora. Apafi önállótlán, gyöngeskedő, de alapjában jóindulatú és tudomány-

Apafi Mihály
1632—1690

kedvelő fejedelem volt. Uralkodása alatt — amikor is az udvar gazdasági ügyeit felesége, *Bornemisza Anna*, az ország politikai teendőit pedig ennek rokona, *Teleki Mihály* intézte — sikerült a pusztulás romjait nagyrészt eltakarítani, sőt a romok alól kihajtó csírákat is új életre gyámolítani. Különösen meleg érdeklődéssel viseltetett Apafi a Bethlen-kollégium iránt, úgyannyira, hogy az benne második megalapítójátszhat. Ez áldásos tevékenységének sugalmazója *Bethlen János* volt. Az ő tanácsára rendelte el 1662. október 6-án, a kocsárdi táborban, hogy a főiskola a feldúlt s fölépülésére több évet igénylő Fehérvár helyett a pusztításoktól megkímélt Nagyenyedre helyeztessék át, „nem lévén mostan erre alkalmato-

sabb hely Enyednél“, hol már korábban is virágzott egy iskola, s amely egyébként is a kollégiumi uradalmak székhelye. Egyben meghagyta, hogy a Kolozsvárra menekült és ott *Vásárhelyi Péter* professzorra bízott gyulafehérvári diákság költözzék Enyedre s folytassa munkáját, hogy „ne alunnék el a változások között is a scholai tanítás“. A kezdet kezdetén a hontalan iskola a város közepén álló „kastély“-nak nevezett várban nyert ideiglenes szállást; rövidesen azután — nem tudjuk pontosan, mikor — felépült a kollégium enyedi otthona.

Apafi tehát valóban teljes odaadással buzgólkodott, hogy „Istennek ecclesiája és annak veteményes kertje : az tisztességes schola gyámolittatnék“. Bezzeg Nagyenyed nem túlságosan örült a fejedelmi intézkedésnek ! Mint újonnan megnesemesített város görbe szemmel nézte a földesúri jogokkal fellépő főiskola odatelepítését. Surlódása a kollégiummal évtizedekig tartott; egy ízben az egyházi gyűlés már a Fehérvárra való visszaköltöztetés gondolatával is foglalkozott. Lassanként azonban a város polgársága megbarátkozott a kollégiummal, belátva,

A nagyenyedi Bethlen-kollégium

hogy az nemcsak anyagi fejlődését mozdította elő, hanem hírt, nevet és dicsőséget is szerzett neki.

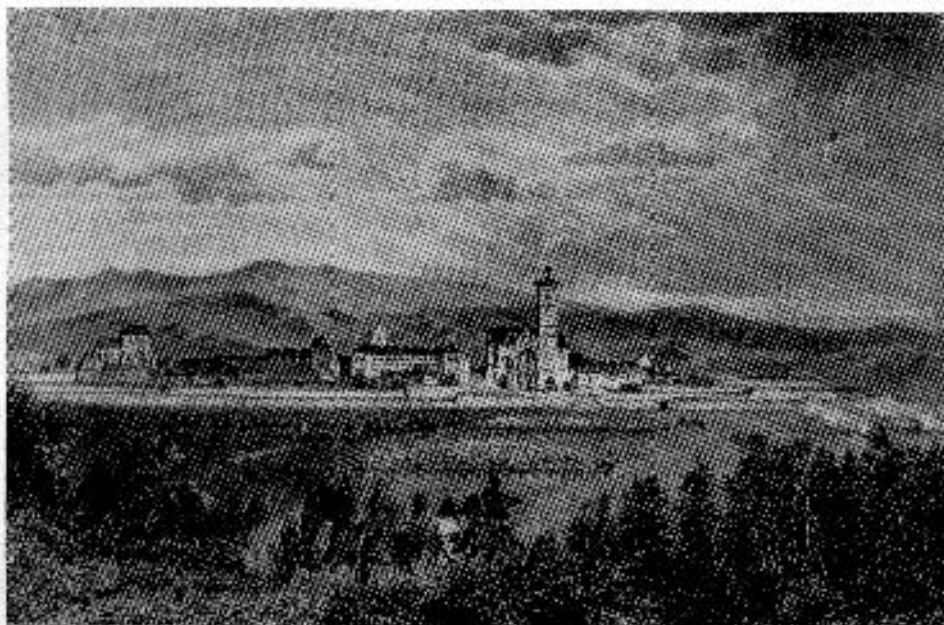
Ekkor alakult ki a kollégium belső szervezete abban a formában, ahogy mintegy kétszáz évig fennállott. Megmaradt ugyan — a mult század derekáig — főiskolának, hol teológiát, nyelvészetet és bölcsészetet tanítottak, de akadémiai rangja s minden ilyirányú törekvése a változott viszonyok között gyökerét veszítette . . . A legfelsőbb felügyelet jogát a fejedelem magának tartotta fenn; Apafi — mint egykor Bethlen Gábor — közvetlenül érintkezett a kollégium tanári karával és diákisztszviselőivel, a seniorral és contrascribával. Már 1662-ben bevezették a gondnoki intézményt. *Bethlen János* és fia, *Miklós*, ezidőben a kollégium legkiválóbb gondnokai. A kollégium pusztulásnak indult, zilált anyagi viszonyait Bethlen János hozta rendbe. A fehérvári mesés gazdagságnak vége lett ugyan, a 2.000 frt.-nyi tanári fizetés 250 frt.-ra és a természetbeniekre szállott alá, de az életre serkentett iskolában eleven vérkeringés indult. A külföldi tanárok behozatalának kora letelt. *Vásárhelyi Péter*, *Enyedí Sámuel*, *Nadányi János*, *Csernátóni Pál*, *Csengeri István*, *Dézsi Márton*, *Kolozsvári István*, *Pápai Páriz Ferenc* és *Enyedí István* a kollégium e korszakbeli tanárai.

A Bethlen-főiskola nagyenyedi fejezete már nem tartozik szorosan az erdélyi egyetemi törekvések történetéhez. Még kevésbé sorozhatók ide a XVII. századbeli Erdély egyéb — akár protestáns, akár katolikus — kollégiumai. Vázlatos

ismertetésük mégsem mellőzhető, mert alapításuk és működésük, tanári karuk és tanítványi gárdájuk olyan útmutatásokat nyújt, amelyek a korszak tudományos életét és felsőoktatásügyét mintegy keresztmetszetben világítják meg.

Az erdélyi református iskolák közül a gyulafehérvár-nagyenyedi mellett idővel a kolozsvári és marosvásárhelyi kollégium emelkedett többé-kevésbé azonos jelentőségre. Mindhárom épügy a XVI. század derekán, az egyházi javak szekularizációjakor keletkezett, mint ezidőben legfőbb vetélytársuk, a sárospataki főiskola, vagy mint kevésbé jelentős társuk, a váradi ref. iskola, hol Apafi Mihály tanult. A többi református gimnázium, amely később szintén részt vesz az erdélyi kultúra alakításában, jórészt csak száz év múlva válik ki az alsóbb iskolafokból, jeléül a XVII. század folyamán általános művelődési szükségnek és az oktatásügy iránti fokozott érdeklődésnek. Ilyenek : a zilahi, melyet a város 1630-ban alapított, a szászvárosi, mely kezdetben az enyedinek volt partikulája s a *Barcsai-család* karolta fel, valamint a székelyudvarhelyi, *Bethlen János* alapítása.

Kolozsvárnak 1526 óta van protestáns iskolája, előbb lutheránus, majd 1545 óta református kézen. Első tanítói a protestantizmus első hazai terjesztői, a wittenbergi, jénai és heidelbergi akadémiák diákjai közül kerülnek ki, úgymint : *Vizaknai Gergely*, Heltai munkatársa a Biblia magyarra fordításában; *Dávid Ferenc*, kinek nyugtalan pályája innen indul ki; *Szikszai Fabricius Bálint*, aki éppen Dávid Ferenc unitarizmusa miatt kénytelen Sárospatakra távozni. Az iskola a protestáns Báthory Gábor alatt indul gyorsabb fejlődésnek, aki 1608-ban az óvári templom mellett jelöl ki számára új épületet. Bethlen elejti a kolozsvári kollégium ügyét, utódai ismét fölkarolják. *Brandenburgi Katalin* Erdélyi István tordai és Cserényi Farkas belsőszolnoki főispánok által külföldi tanítókat hivatott meg s adománylevelcit megerősítette. 1642-ben vagy 1647-ben restauráltatta öreg Rákóczi György a farkas-utcai templomot; az ezzel szomszédos telekre, mai helyére II. Rákóczi György alatt az 1650-es években költözött az iskola, melynek felvirágoztatása *Apácai Csere János* nevéhez fűződik. Gyulafehérvári tanítványainak egy része ide is elkísérte a rajongásig szeretett tanárt, akinek „a tanításban nagy földön mása nem volt“. Keze alatt a kolozsvári iskola híre csakhamar utolérte a fehérvári és pataki kollégiumét; az újabb református gimnáziumok szervezete és tanügyi rendje nagyrésztben a fehérvári és az Apácai-féle kolozsvári rendszert követi. Apácai nevezetes kolozsvári székfoglaló beszédében szokott szokimondásával bírálta meg ennek az iskolának viszonyait is : kifakadt a város reformátusai ellen, akik nem gondoskodtak iskolájukban auditoriumról, hol ünnepi alkalmakkor beszédek, nyilvános vizsgálatokat, vitatkozásokat lehetne tartani; nincsenek a hat osztály számára megfelelő tantermek, s a bennlakó tanulóknak elég szobájuk. Ezeken a bajokon igen sokat segített az ő kétéves igazgatása; legfőbb pártfogójától, *Lórántffy Zsuzsannától* pl. 2000 forintot sikerült kieszközölnie az alumnusok számára. Apácai az általa kollégiummá fejlesztett iskolában a teológiát és filozófiát tanította; azonkívül néhány kiválasztott ifjúnak aritmetikát, geometriát, jogot, földrajzot és csillagászatot is előadott. Halála után

Gyulafehérvár

Marosvásárhely

Porcsalmi András, Csernátoni Pál s számos kiváló képzettségű tanár folytatta az Apácaitól kijelölt irányban a kolozsvári református kollégium munkáját.

A másik jeles református középiskola, a marosvásárhelyi, régi nevén: székelyvásárhelyi kollégium, a kolozsvárihoz hasonlóan szintén máshonnan elűzött tanárok révén emelkedett föl. A vásárhelyi százesztendős partikulát, melyben a XVI. század végén *Laskai Csókás Péter* és *Baranyai Decsi János* működött, a sárospataki kollégium hazátlanná vált tanárai fejlesztették kollégiummá. II. Rákóczi György özvegye, a rekatolizált *Báthory Zsófia* ugyanis 1671 októberében fegyveres erővel kiűzte Sárospatakról a református tanári kart, melynek egyik fele Göncön, majd Kassán ütötte fel ideiglenes tanyáját, nagyobbik fele pedig előbb Debrecenbe, azután Apafi Mihály hívására Gyulafehérvárra költözött. Apafi az általa Fehérvárról Enyedre telepített Bethlen-kollégiumnak romjaiból sürgősen kijavított iskolaépületet engedte át a sárospatakiaknak, kik közül *Pósa-házi János* neve a legismertebb. A sárospataki tanárok 1716-ig működtek Fehérvárt; ekkor, 44 évi tanítás után, Steinwille császári generális parancsára távoznok kellett. Az újból hontalanná vált tanári karnak tartózkodási helyéül a hatóság végül Marosvásárhelyt jelölte ki. Az ottani partikulával egyesülve, 1718 tavaszán kezdte meg a vásárhelyi református kollégium a magasabb képzést nyújtó működését, számos értékkel gazdagítva Erdély szellemi életét. 1622-ben *Bojti Veres Gáspár*, Bethlen Gábor pártfogoltja, az iskola igazgatója.

A gyulafehérvár-nagyenyedi, kolozsvári és marosvásárhelyi református kollégium működése és általában a kor szellemi élete arról tanuskodik, hogy a XVII. századi Erdélyben a tudomány elsőrendű közügy; mert közügy a vallás (a kálvinista vallás, mely éppen most válik „magyar vallássá“): minden tudományos és művelődési mozgalom tengelye. E korszakban, midőn a ref. papság az udvari politikára igen élénk befolyást gyakorolt, minden fontosabb egyházi és kulturális kérdés egyúttal politikai kérdés is, melyhez a fejedelemnek személyes köze van. Ezért ő az iskolák legfőbb felügyelője, zsinatok, vallási és tudományos viták előlölője, az ország egész művelődéspolitikájának közvetlen irányítója. Kétségtelenül kisszerűbb szerep, mint amilyent a királyelődök s mintaképek betöltöttek; gyakran provinciális horizontra szűkül, már-már családi jellegű; de mélyen az uralkodói hivatástudatban gyökerezik. *Apácai* éppen erre a személyes érdekeltségre épít, midőn már Magyar Encyclopaediájában az erdélyi egyetemet sürgeti: „műnekünk vallásunkon való fejedelmünk, bő országunk vagy on hol az akademia?“ Bethlen s a Rákócziak iskolákat fundálnak és maguk gondoskodnak külföldi tanárokról. Az ifjabb György fejedelmi szóval dönt Basire és Apácai között. Ugyanígy Apafi az 1673. évi radnóti gyűlésen országos kérdéssé teszi a *Dézi Márton* és *Csernátoni Pál* nagyenyedi s *Pataki István* kolozsvári tanár, valamint udvari papja, később püspöke, *Tofeus Mihály* és az Erdélybe befogadott sárospataki tanárok, *Buzinkai Mihály* és *Pósa-házi János* között kitört világnézeti harcot; ez az ú. n. „Coccejus-per“, melyben amazok a Cartesianus-filozófia és Coccejanus-teológia, ezek pedig — a maradiak — az arisztoteleszi

filozófia és a Voethius-féle teológia mellett törnek lándzsát. Apafi maga hívja meg *Csengeri Istvánt* az enyedi tanárságra; a főrendű *Nadányi Jánost*, felesége, Bornemissza Anna rokonát nagy ünnepélyességgel személyesen iktatja be a templomban a Bethlen-kollégium egyik tanszékébe. A könyvek nagy része is fejedelmi támogatással jelenik meg. Geleji Katona István püspök nevezetes művei (Titkok titka, Válság titka, 1645—49) I. Rákóczi György támogatásával látnak napvilágot. *Geleji Katona István* és *Keserői Dayka János* püspökök közös nagy művét, az „Öreg Graduált“ ugyancsak e fukar fejedelem nyomatta ki 200 példányban, melyből egy sem került eladásra; a fejedelem sajátkezű aláírásával ellátott példányokat a népesebb egyházak között osztották szét. Geleji egyébként teológiai munkái mellett magyar Grammatikájával és a Graduálhoz függesztett helyesírási szabályaival a század közepén tovább folytatta a Szenci Molnár Albert által kezdeményezett magyar nyelvtudomány úttörő munkálatait. Öreg Rákóczi neje, a puritán *Lórántffy Zsuzsánna* a tudósok támogatásán felül maga is írásra adta fejét, „Mózes és a próféták“ c. könyvében némely hitágazatok erősségeit bizonygatva. A szokatlan kezdeményt Erdély két fejedelme is követte. *Kemény János* tatár fogságában zsolttármagyarázatokba mélyed („Gileadi Balsamom“, megj. 1659), később önéletrajzát írja meg. *Apafi Mihály* pedig Wendelinnek „A keresztyén isteni tudományról“ írt, több mint ezer negyedrért lapra terjedő művét fordította magyarra s adta ki „maga költségén“ 1674-ben; e mű előszavában a fejedelmek mecénási kötelességeiről vallott nézeteit is kifejti.

A fejedelmi példaadás a főurakra is kihat, mind az iskolaügy, mind a könyvkiadás, mind pedig az ifjúság külföldi magasabb képzésének támogatása terén. Azokat a jelentős alapítványokat, melyekből a legújabb időkig folyt az erdélyi protestáns ifjúság külföldi iskoláztatása, nagyrészt e században tették. S bár *Apácai* az erdélyi egyetemi gondolat érdekében szenvedélyesen hirdette, hogy „a külföldi egyetemek gyámsága alatt élni a nemzeti becsület ellen van“, — erdélyi egyetem híján nemzedékeken keresztül ezek a segélyezések és ösztöndíjak biztosították Erdély kapcsolatát az európai szellemi áramlatokkal. A diákok százai és ezrei jutnak ki ily módon a külföldi universitasokra. Az 1620-as évekig főleg Németország, azután — a harmincéves háború zavarai miatt — elsősorban Hollandia (Utrecht, Leyda, Franekera és Harderwijk) egyetemeire árad az erdélyi ifjúság, de innen már a szomszédos Francia- és Angolországba is gyakran ellátogatnak. Erdély és Anglia között már Báthory Zsigmond, illetőleg Erzsébet angol királynő óta kezdenek szorosabb politikai és művelődési kapcsolatok szövődni. Bethlen Gábor idejében erősödik az érintkezés a két protestáns ország között, utódai alatt pedig egyre hagyományosabbá válik Erdély és a távoli birodalom kapcsolata. Az 1630-as évek óta az erdélyi protestáns ifjak tervszerűen keresik fel az angol és skót egyetemeket; ők lesznek első hazai terjesztői a puritán mozgalomnak, amellyel *Lórántffy Zsuzsánna* élénken rokonszenvezett, fia azonban, II. Rákóczi György élesen szembeszállt. I. Rákóczi Ferenc gyermekkori nevelője, *Jászberényi Pál*, aki az unitáriusok ellen latinnyelvű könyvet is írt, később Angliá-

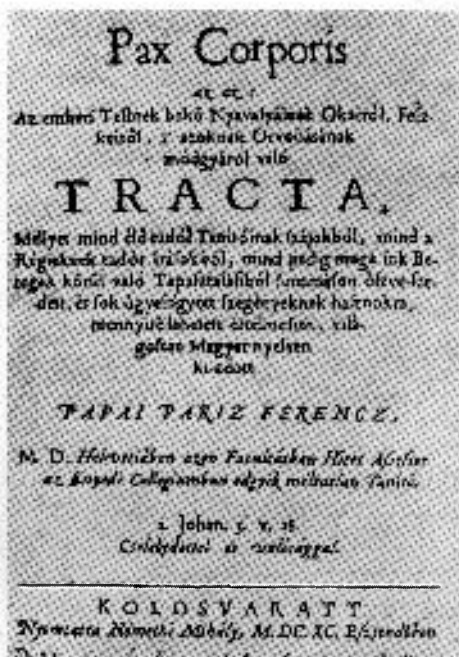
Pápai Páriz Ferenc
1649—1716

tanul mint Coccejus kedvelt tanítványa ; *Kolozsvári István* Teleki Mihály kancellár költségén járt holland és angol egyetemeken. Teleki Mihály mecénási tevékenységének szép emléket állít Bod Péter a „Magyar Athénás“ ajánlásában : „A nagy Teleki Mihály úrról, akin abban az időben mint valami sarkon úgy fordultanak meg az erdélyi dolgok, hallottam én azt a régi emberektől s még a maga édes fiától is, hogy nem tartotta kisebb, sőt nagyobb dicsőségének, mikor Dési Mártonnal az enyedi, Pataki Istvánnal a kolozsvári professzorokkal, az akkori időben apostoli emberekkel s más szép tudományú Krisztus szolgálóival társalkodhatott, mintha fejedelmi embereknek gyülekezetekben és társalkodásokban lett volna. Becsüllötte még a külsőországi tudós embereket is, kikről, mint élő kútfejekből, a tudomány kiáradott a mi hazánkra is. Erdélyben is hogy a tudományt elbővíthetné, mint Salamon Jeruzsálemben az ezüstöt, tizennyolc esztendőknél elfolyások alatt tizennyolc tanuló ifjakot küldött el a belgyiomi és angliai iskolákba, látás, hallás, tanulás kedvéért, megannyi ezer forintokból álló útiköltséggel készítvén fel őket. Kikből azután ez hazában váltanak a Sion várán álló paizsos, sisakos erős férfiak. Melyhez hasonló, sőt több példa Erdélyben nincsen a Bethlen Gábor fejedelmen kívül.“

ban telepedik le, hol közkedveltségben álló iskolát tart fenn ; Bethlen Miklós szerint ott irigy vetélytársai mérgezték meg. A XVII. és XVIII. század folyamán a fehérvári, kolozsvári és marosvásárhelyi kollégium tanárai szinte valamennyien megjárják az említett akadémiákat ; a kivételek oly ritkák, hogy pl. *Porcsalmi András* kolozsvári tanárról, Apácai kartársáról, Bethlen Miklós külön megjegyzi : „egy honn tanult, de igen tudós és jámbor istenfélő mester“. A Nagyenyedre helyezett Bethlen-kollégium első tanárai közül *Vásárhelyi Péter*, aki Hollandiában és Angliában végzett, *Barcsai Ákos* fejedelem pártfogoltja ; *Enyedi Sámuel* mögött, aki Utrechtben a híres Voethius növendéke, *Rhédei Ferenc* fejedelem áll ; a Leydában tanuló *Nadányi Jánost* Apafi támogatja ; *Csernátomi Pál* a fiatal Bethlen Miklós kísérőjeként járta be Német- és Franciaországot, Angliát és Hollandiát ; *Dézsai Márton*t az utolsó Bocskai (szintén István) küldi ki Leydába, hol négy évig

E kor protestáns tudósai között különös figyelmet érdemel *Pápai Páriz Ferenc* pályája. Atyja II. Rákóczi György udvari lelkésze, ő maga korán árvaságra jutva, Bethlen Gábor alapítványaiból tanult Nagyenyeden, majd Németországban (Odera-Frankfurt, Berlin, Lipcse, Marburg és Heidelberg) és Bázelen. Heidelbergben bölcsészeti tanszékkal kínálják meg, Bázelen alapos orvosi kiképzést nyer. Orvosi tudománya itthon ismertté és becsültté tette nevét. Apafi udvari orvosának hívta meg, később diplomáciai szolgálatokkal is megbízta. A Bethlen-kollégium előbb „patikaszerszámos bolt“, vagyis gyógyszer-tár berendezésére kérte fel, nem-sokára pedig tanszékhez juttatta. Pápai Páriz Ferenc 36 évig (1680—1716) működött Enyeden mint a görög nyelv, a bölcsélet és természettan tanára. Mindvégig osztozott a kollégium viszontagságaiban, s teljesen magáévá tette annak érdekeit. Átélt a főiskola két nagy katasztrófáját: az 1658. évi gyulafehérvári tatárdúlást és az 1704. évi veszedelmet, midőn Rabutin labancai borították lángba a kollégiumot; e gyászos epizódot regényesítette Jókai „A nagyenyedi két fűzfa“ c. elbeszélésében. Pápai Párizt kora nemcsak mint híres orvost és kiváló tanárt ismerte meg, hanem egyúttal mint sokoldalú tudós szerzőt is. Könnyedén verselt magyarul, latinul és görögül. Tudományos munkái nem annyira eredeti kutatóról, mint inkább jeles polihisztorról tanuskodnak. Írói pályája vallásos tárgyú művekkel kezdődik; ezek egyikében a világbékéről elmélkedik. Úttörő munkát végzett egy protestáns egyháztörténet megírásához szolgáló okmánygyűjteménnyel. „Ars Heraldica“ c. művében megszerkesztette az első magyar diplomatikai kézikönyvet. Magyar nyelvű orvosi kompilációjában házi használatra szánt népszerű szakkönyvet nyújt. De mind e munkáinál ismertebbé tette nevét latin-magyar és magyar-latin nagy szótára (1708), amely mintegy 150 éven át közhasználatnak örvendett, sőt az egész magyar nyelvtudományra kihatott. Dictionarijuma számos kiadást ért, román nyelvű fordítás is készült belőle.

A kolozsvári református kollégium tanárai, Apácai kortársai és utódai éppúgy a „belga“ vagyis holland és angol egyetemeken nevelkedtek, mint az enyedik, mint a marosvásárhelyiek, mint Erdély e korbéli reformátusainak egész művelt rétege. *Tolnai István* kolozsvári tanár, pap és orvos *Lórántffy Zsuzsánna* támo-

Pápai Páriz Ferenc
»Pax Corporis«-ának címlapja, 1690

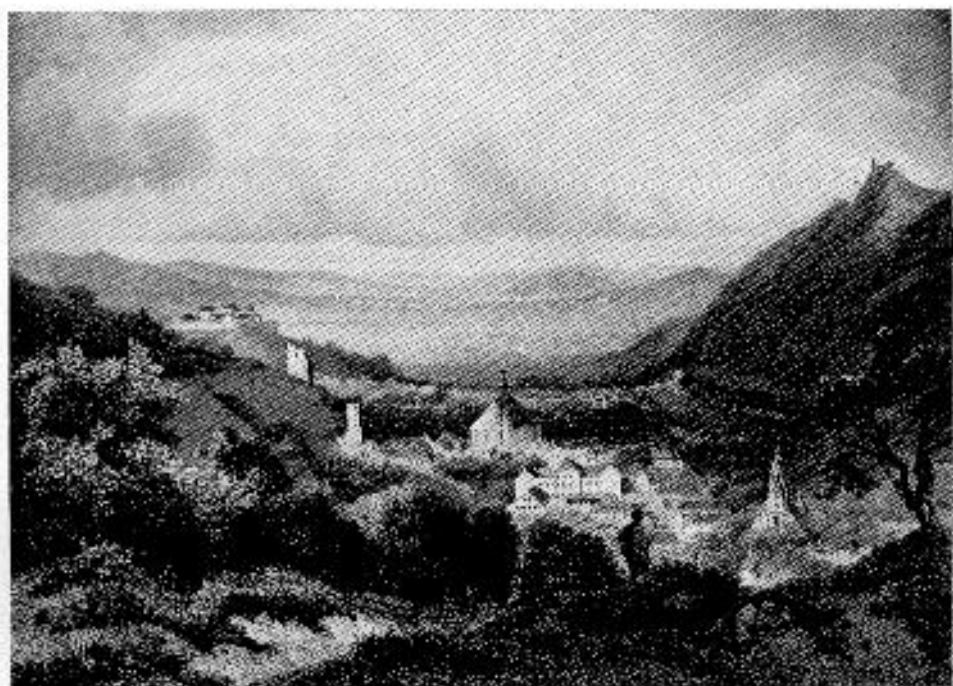
gatásával tanult a belgiumi akadémiákon és Angliában, ahonnan a puritanizmus elveit — az „angliai mirigyét“ — az elsők közt plántálta hazájába ; *Pataki István*, a Coccejus-per egyik vádlottja, a descartesi filozófia lelkes híve, Apafi fiának nevelője, Tótfalusi Kis Miklós barátja, a később kivégzett Bánffy Dénes költségén járt Hollandiában. A marosvásárhelyi kollégiumnak csaknem mindegyik tanára az enyedi Bethlen-kollégium diákjaiból került ki. Közülük *Hunyadi Pál* Apafiné Bornemissza Anna költségén tanult Leydában, *Gidófalvi G. Balázs* Teleki Mihály költségén Belgiumban, *M. Vásárhelyi Istvánt*, Erdély későbbi püspökét, Apafi fejedelem taníttatja Belgiumban és Németországban, *Felfalusi Józsefet* pedig Bethlen Miklós Franequerában. Hasonlóképpen megtették a kötelező és elmaradhatatlan külföldi akadémiai utat Erdély minden rangú és rendű írói, hitvitázók, historikusok és memoárszerzők, kiknek tollából ezidőben oly bőven folyt a tinta. Így kelt útra *Misztófalusi Kis Miklós*, az enyedi kollégium teológusa, hogy közel tíz év múlva mint Európaszerte ismert és becsült nyomdász térjen haza Amszterdámból ; ott kint a pápai és toszkánai udvar s távoli országok halmozzák el rendelésekkel, itthon a református vallási ortodoxia hatalmasságaitól pörbeidézve, „maga személyének mentségéről“ kénytelen gondoskodni a „hitvány vasmíves“-nek bélyegzett nyelvtudós.

Az erdélyi történetírás jelesebb képviselői e korban : a magyarországi származású, de Erdélyben élt *Szalárdi János*, a „Siralmas magyar krónika“ szerzője, öreg Rákóczi pártfogoltja ; ő küldi külföldi egyetemekre, ruházza fel tisztségekkel s ajándékozta meg birtokokkal ; *Rozsnyai Dávid*, Apafi fejedelem török diákja, azaz tolmácsa s egy ideig követe is a portán ; „Históriá“-ját főleg török okmányanyaga teszi becsessé ; *Bethlen Farkas* és *Bethlen János*, ez utóbbi Kereszturi Pál tanítványa, több fejedelmi család rokona, katona és államférfi, Apafinak Teleki Mihály mellett legfőbb munkatársa ; „Erdélyi történetek“ c. annalese a kortársi elfogultságtól mentes, értékes forrásmű. E korszak legjellemzőbb műfaja az emlékirat. Az erdélyi memoáirodalomnak ekkor, Mindszenti Gábor óta mintegy másfélszázados multja van. *Kemény János*, a nyugatot járt *Haller Gábor* és a keletre küldözgetett *Rozsnyai Dávid* éppúgy papírra veti a maga önéletírását, mint *Bethlen Miklós* kancellár, a század egyik legnagyobb magyarja és európai méretű alakja ; de *Rhédei László*, a fejedelem fia, *Kornis Gáspár*, a századfordulón pedig *gróf Kálnoky Sámuel*, *Cegei Wass György*, *Cserrei Mihály* sem maradnak ki a sorból, honnan ugyanakkor egy fejjel emelkedik ki a katolikus Apor Péter és Mikes Kelemen önvallomása. De ez már új szakaszba tartozik. Amint a török kiűzésével az önálló Erdély s vele a kálvinisták hegemoniája megszűnik, a református ifjúság külföldi kapcsolata is lazulni kezd. A század végétől a „külegyetek“ látogatása erősen gyérül. Aki útra kél, már nem általános gyakorlatot követ, hanem csak a kivételek számát növeli.

*

Nagyszeben

Brassó

A XVII. századbeli kálvinista Erdélyben a másik három „recepta religio“ ugyanolyan másodrendű szerepet töltött be, mint amilyent a Báthoryak uralma a protestánsoknak juttatott. Bethlen, a két Rákóczi és Apafi uralma különösen az unitáriusok hatáskörét szorította meg keményen. A reformátusok legalább olyan hevesen folytatták hitvitáikat az egység hívők, mint a katolikusok ellen. Az unitáriusok iskolaügye rohamosan hanyatlík ; Kolozsvárt csak 1693-ban, a leopoldi diploma alapján kapják vissza iskolájukat és templomukat. Az erdélyi szászok luteránus iskolái közül a szebeni gimnázium *Zabanius* és *Pancratius* alatt e században állt virágzása tetőfokán ; a brassai a Báthory Gábor alatti súlyos megpróbáltatások után *Abelius*, *Fuchs Márk* és *Vermes Mihály* igazgatása idején ismét emelkedni kezdett ; 1689-ben gazdag könyvtárával együtt tűzvész pusztította. Míg a János Zsigmondtól felkarolt szászsebesi iskola hanyatlásnak indul, egyidejűleg három új intézetük támad : a meggyesi, a beszercei és a segesvári középiskola.

A katolikus iskolaügy vezetése a jezsuiták fellépése óta az ő kezükben volt ; eredményei és viszontagságai tehát a legszorosabban összefüggnek e szerzet sorsával. A Jézus-társasági atyákat a Báthory-egyetem lerombolása után az erdélyi országgyűlések ismételtelen kitiltották (1607, 1610, 1653). Működésük ennek ellenére sem szűnt meg a század folyamán, csak jóval szűkebb munkakörre szorítkozott. Egyes főuraknál és a székelyföldi barátklastromokban, álnéven, világi papi öltözetben s helyüket gyakran változtatva mindvégig találkozunk néhány jezsuitával. Az 1607. évi száműzetés után Bethlen Gábor hozta vissza először a jezsuitákat (1614) Gyulafehérvárra és Kolozsmonostorra, sőt Karánsebesen újabb telepet engedélyezett nekik. A páterek visszakapva a monostori zárdát, újból megnyitották ottani iskolájukat, hova a számban már eléggé megnövekedett katolikus családok tömegesen adták fiaikat. Bethlen, különösen az 1623-i bécsi béke után, feltűnően kedvezett a katolikusoknak. Személyes jóindulatával többször is kitünteti *Káldy Györgyöt*, Nagyszombatból fejedelmi székhelyére hozatja *Szini István* és *Vásárhelyi Gergely* atyát, a török hódoltság misszionáriust, Kanizius és Kempis Tamás fordítóját, aki 23 évig, haláláig működött Gyulafehérvárt, hol Szinivel együtt iskolát létesít. Bethlen idejében kezdi eredményes térítő munkáját szülőföldjén, román népe között a karánsebesi *Buitul György* jezsuita, „az oláhok apostola“ ; tizenhárom év alatt ezeket nyer meg a katolikus egyháznak, több mint félszázaddal megelőzve a Kollonics bíbornok által végrehajtott hittérítést. Bethlen Gábor egyébként református részről is előmozdította az erdélyi románok kulturális fölemelkedését : új nyomdát állíttatott fel számukra, de az ott munkába vett Káté és Evangélium csak a Rákócziak alatt készült el. 1652-ben, *Csulai György* püspöksége idején máramarosi románok tértek nagyobb számban a református hitre.

Míg Bethlen a katolikusoknak nyújtott minden kedvezése mellett is saját religiója erősítésén fáradozik, a magyar glóbus ellentétes pólusán, Nagyszombatban már épül a katolikus megújhodás hatalmas fellegvára : az 1615-ben újjászervezett jezsuita kollégium, a magyar katolikus restauráció vezéralakjának, gróf

Forgách Ferenc primásnak alkotása, mely kerek húsz év múlva egyetemi rangra emelkedik. *Pázmány Péter* époly céltudatosan építette ki messzi századokra kiható kulturális intézményeit, mint őszintén méltányolt nagy ellenfele, Bethlen Gábor. Előbb a magyar papnövendékek külföldi továbbképzéséről gondoskodik: 1623-ban megalapítja a bécsi Pázmáneumot, felújítja teológusaink tanulmányait a római Collegium Germanicum-Hungaricum-ban, majd a világiak, a főúri és nemesi, valamint közrendű ifjúság magasabb iskoláztatásának lehetőségét biztosítja. A szegénysorsú ifjak részére a nagyszombati Adalbertinumot, a kiváltságos osztály fiainak a nemesi kon-

Pázmány Péter
1570—1637

viktust állítja fel. Nagyszombat fölöslegessé teszi a külföldi akadémiák látogatását; már az első években 13 főúri család küldi ide fiát, köztük az Esterházyak, Forgáchok, Pálffyak, Thurzók és Zrinyiek. Másfél évvel halála előtt nagy alkotásai sorát a nagyszombati egyetem megszervezésével tetőzi be, mely munkálataiban Dobronoki György mellett az erdélyi származású *Forró György* legmeghittebb munkatársa s nemsokára az egyetem egyik első rektora. 1535. november 13-án nyílt meg ünnepélyes keretek között a nagyszombati egyetem, melyet Pázmány kedvenc Benjámínjának nevezett. A kezdetben csak hit- és bölcsészettudományi karral bíró egyetemet Pázmány primás-utódai egészítették ki jogi fakultással. Pázmány egyetemének hatása Erdélyben hosszú időn át kevésbé s csupán a kisszámú jezsuita páterek működése által közvetve érezhető. Épp így nem hatott el Erdélybe személyes varázsa sem, mely inkább csak könyvein keresztül gyakorolt befolyást a katolikusokra; a protestáns hitvitázók harca azonban ennek ellenére is többnyire az ő egyénisége körül zajlott; alig akadt protestáns író, aki önkénytelenül is ki ne tért volna Pázmány személyére vagy valamelyik nagyhatású munkájára.

Sámbar Mátyás
1617—1685

Bethlen és utóda, a vallásügyekkel kevésbé törődő I. Rákóczi György alatt a jezsuiták kijelölt szűk körükben, néhány rezidenciájukban s állandó missziójásuk révén zavartalan működést fejthettek ki. II. Rákóczi György idejében ismét súlyos változás állott be. Az ifjú fejedelem szigorúan végrehajtotta az 1653. évi törvényt, mely a Jézus-Társaságot „sem titkon, sem nyilván nem admittálandó szerzet”-nek nyilvánította. Két páter kivételével (Szászfenesi Mihály mint megyés pap és Kornis István mint erdélyi ősnemes család sarja megmaradhatott állomásán) a legbuzgóbb jezsuiták is kénytelenek voltak távozni. Ekkor hagyta el Erdélyt *Sámbar Mátyás*, aki Czeglédi István, Pósházi János és Matkó István prédikátorok ellen folytatott heves és kíméletlen polémiákat; Felsőmagyarországon, Erdélyben, Oláhországban és

Moldvában nagyszerű térítő missziókat tartott (némely hagyomány szerint egymaga 12.000, sőt 40.000 lelket nyert meg harminc év alatt a kat. Anyaszentegyháznak) s a székelyudvarhelyi iskolát virágzásba hozta; Sámbar 1641-től 1643-ig Kolozsmonostoron is működött, mint a poétikai és retorikai osztályok tanára. Egyidejűleg menekült — három évi erdélyi működés után — *Millei István*, aki Sámbarral együtt befolyt a sárospataki fejedelmi udvar átalakulásába; 1660-ban, kevéssel a fejedelem halála előtt rekatolizálta Báthory Zsófiát és I. Rákóczi Ferencet, II. Rákóczi Ferencet pedig — mint szeretett mestere — a katolikus hitben nagygyá nevelte.

A székelyudvarhelyi iskola mellett, melynek működésével ismét 1666-ban találkozunk, Csíksomlyón is felbukkan egy a XVII. század közepén ferencesektől alapított katolikus iskola. Várad (1660-ig, míg török kézre nem kerül), Kolozsmonostor, majd Kolozsvár, Gyulafehérvár, Székelyudvarhely és Csíksomlyó: gyér forrásai a katolikus szellem és műveltség kiadásának Erdélyben akkor, midőn a „másik hazában” már 2 főiskola, 10 szeminárium, 7 konviktus és 22 gimnázium volt egyedül a jezsuiták kezén! De e szerény intézetekben is, főleg a Báthory-féle szegény tanulók és nemesek konviktusában (mely 1670-ben Monostorról ismét beköltözhetett Kolozsvárra) kitartó, lelkes munka folyt. Ennek következtében a század végén már a katolikusok is felmutathatnak néhány erdélyi kiválóságot. *Haller János*, Apafi tanácsosa, Teleki Mihály politikai ellenfele (akit egy-

kor, 1642-ben, a kolozsmonostori jezsuiták az elsők között avattak fel a „Mária-Társulat“ tagjává) a fogarasi várbörtönben fordította a Nagy Sándor viselt dolgait, a *Gesta Romanorum*ot és a trójai háborút magában foglaló népszerű „Hármas istóriáját“, valamint „A békeséges tűrésnek paizsa“ c. vallásos munkát, melynek előszavában az irodalmi magyarnyelvűség jogait követeli. Egy másik főúr, *gróf altorjai Apor István* kincstárnok, Erdély legtekintélyesebb fiainak egyike, a katolikus vallás „nevezetes oszlopa“ ugyanekkor mecénásként jelentkezik. Hatalmas alapítványokat tesz (1700-ban a szeminarista diákok részére 5000 frt-ot, végrendeletében pedig papnövendékek és szegény nemes ifjak részére 30.000 frt-ot) a Báthory-szeminarium javára, melyet az ő emlékére 1733-tól Báthory-Apor Szemináriumnak neveznek. Apor Istvánnak két unokaöccse is beírta nevét az erdélyi történetirodalomba. Egyik a református *Cserei Mihály*, másik a katolikus *Apor Péter*, a kolozsvári és nagyszombati jezsuiták neveltje, aki „*Metamorphosis Transilvaniae*“ c. emlékiratában a Báthory-Apor Szeminárium egykorú viszonyairól is becses adalékokat örökölt meg.

A tudományos élet egyik legfőbb segédeszköze és minőségbeli kifejezője a nyomda. A XVII. századi Erdély tudományosságának hatóerejét ismét pár nyomdai adattal világítjuk meg. E században Erdély földjén 44 nyomda működött ; 954 könyvkiadvány jelent meg, ebből a legtöbb, 458, magyar nyelvű. Legnagyobb nyomdászunk, a szatmármegyei Misztótfalusi Kis Miklós — mint említettük — e század végén működik Kolozsvárt ; a legszebb erdélyi könyvek az ő műhelyéből kerülnek ki.

IV. A FELÚJÍTOTT JEZSUITA, UTÓBB PIARISTA EGYETEM (XVIII. SZÁZAD)

Budavár visszafoglalása és a török kiűzése a XVII—XVIII. századfordulón végre helyreállította az ország területi egységét. 1691-ben az erdélyi rendek elfogadják a Bethlen Miklós által Bécsből hozott hitlevelet, az ú. n. „leopoldi diplomát“, amely hazájukat ismét a dinasztiahoz csatolja s a következő másfélszázadra Erdély közjogának alaptörvényéül szolgált. Thököly fölkelésének és Rákóczi szabadságharcának leverése megszünteti az önálló erdélyi fejedelemség gondolatát s új irányt szab a nemzeti fejlődésnek. Erdély ismét a Habsburg-birodalom szerves része ; önállósága megszűnván, elveszti különleges jelentőségét a nélkül azonban, hogy egyúttal sajátos hivatását is feladná. Másfélszázadon át kiváltságos szerep jutott osztályrészéül : politikai viszonylatban a kelet-középeurópai egyensúly tengelye volt, a szellemi életben pedig az európai áramlatok közvetítője s válságos időkben veszélyeztetett értékek és hagyományok letéteményese. Amikor a XVIII. század küszöbén békésebb korszakba lép, erőit és sajátos törekvéseit már az egész nemzeti közösség javára hasznosítja. Legjobbjai a szellemi erőfeszítésnek és önfeláldozásnak olyan példáit mutatják tudományosságunk e hőskorában,

melyek az egyetemes tudománytörténet legszebb lapjaira sem volnának méltatlanok.

A Szent Korona alatt újból egyesített Magyarországnak és Erdélynek művelődési törekvései elvileg közös mederbe terelődtek, ám ténylegesen csak párhuzamos irányban haladtak. A szellemi élet tartalma lassanként átalakult ugyan, az elválasztó vallási kérdések helyét — főleg a század második felében — közös nyelvi, társadalmi és gazdasági problémák foglalták el, a másfél százados különélést azonban természetesen nem követhette gyors egybeolvadás. Ezért nem lett — nem lehetett — még ekkor Pázmány Péter nagyszombati egyeteme Magyarországnak és Erdélynek egyaránt közös főiskolája; hiszen itt már kiirthatatlanul élt az oly régóta tervezgetett külön erdélyi egyetem szükségadata; azonkívül az erdélyi protestánsok részére a leopoldi diplomában biztosított jogok a protestáns ifjúság magasabb iskoláztatására nézve sajátos igényeket is támasztottak.

I. Lipót a töröktől visszaszerzendő országot Szűz Máriának ajánlotta fel; érthető tehát, hogy a katolikus vallást államvallássá igyekezett emelni abban az országban, melyet a győzelmes felszabadító háború után a katolikus körök általánosan Regnum Marianumnak neveztek. Az új államszemléletnek megfelelően indult meg a kálvinista Erdély rekatolizálása; a mozgalomba a görög-keleti románságot is bevonták, minek eredményeképpen csakhamar létrejött az ú. n. vallási unio. A bécsi udvar nem mulasztotta el Erdély vallási és művelődési kérdéseinek rendezését a maga politikai terveivel összekapcsolni, vagyis az eszmei célkitűzések mellett a dinasztikus érdekeket is előmozdítani. Mindez azonban magát az erdélyi felsőoktatásügyet nem befolyásolta oly hátrányosan, mint ahogy szánták, s így a Habsburgok XVIII. századi művelődéspolitikája végeredményben nem vált terméketlenné. Thököly és Rákóczi szabadságmozgalma után a magyar nyelv mindinkább kiszorult ugyan a hivatalos és közhasználatból, a tudományos életben meg éppen a latin került egyeduralomra, — a jezsuiták azonban nyilvános akadémiáikkal és divatos iskoladrámáikkal mégis lehetővé tették időnként a magyar nyelv erőpróbáit.

A katolikus restauráció szempontjából legmegfelelőbb megoldásnak kínálkozott a Báthory-féle kolozsvári jezsuita-egyetem visszaállítása. Ezt tette Lipót, midőn a pura fiskalizások közé iktatott jezsuita-birtokokat visszaadta és az 1692. március 15-i nagyszombati országgyűlés határozata alapján a kolozsvári óvári református templomot és az unitáriusok óvári nagyiskoláját ugyancsak nekik juttatta; az országgyűlés ugyan utalt arra, hogy a katolikus ifjúság nevelésére csak oly egyháziakat alkalmazzanak, kik a többi hitfelekezet előtt nem gyanúsak, s ezen „gyanúsak“-on kétségtelenül a jezsuitákat értették, de Lipót, ki maga is szigorú jezsuita nevelésben részesült, 1693. október 10-én mégis csak a Jézus-társaságiaknak adományozta az unitárius kollégiumot. A jezsuiták 1698. november 17-én nyitották meg újra — 95 esztendei kényszerszünet után — akadémiájukat, melyben a bölcsészetet is azonnal tanítani kezdték. A megnyitó ünnepélyre az

unitárius és református papokat is meghívták s azok jelenlétében tartották avató beszédeiket. Visszaállított főiskolájukat ugyanazon év folyamán már mindenütt katolikus egyetemnek hirdették s abban a jezsuiták „Ratio Studiorum“ címen összefoglalt tanrendszere szerint folyt mindvégig a felsőoktatás munkája. A jezsuita-egyetem gyors újjászületése 1701. augusztus 22-én arra indította Lipótot, hogy bizonyos egyházi jövedelmek többletét ezen intézetnek adományozza, mert felsőbb tanítószékeket állítván, azokat nagyobb költségek nélkül méltón el nem láthatnák. Még az ő uralma alatt kezdte meg a rend, 1704-ben, az új akadémia építkezési munkálatait, és pedig ugyanazon a helyen, ahol a mostani egyetem központi épülete áll : a Torda-, Farkas- és Fogoly-utcára néző telken. Az építkezések azonban rendkívül lassan haladtak; kerek hatvan esztendőbe telt, míg végül az 1752—1765. évi ciklusban a hatalmas kétemeletes épület teljesen elkészült. Az építkezési munkálatok ugyanis csak 1732 után öltöttek nagyobb méreteket, midőn a jezsuiták *Csernovics Ferenc* rektor és *Stocker Ignác* hitszónok kérelmére *III. Károly*tól újból megkapták a monostori uradalmat és a hozzátartozó falvakat; de még 1740-ben is az épületnek csak egyemeletes része állott fedél alatt. A tanulóifjúság azonban már 1727-ben átköltözött az Óvárból a torda-utcai épülfélben levő kollégiumba és szemináriumba. A királyi kegy példája és a vallásos buzgalom számos új alapítvánnyal gyarapította a kolozsvári jezsuiták intézményeit. *Gróf altorjai Apor István* már említett nagylelkű adományai mellett *Szebeklébi Bertalan* erdélyi róm. kat. püspöki vikárius, *Henter Gáspár* kanonok, *Illyés István* és mások támogatása tette lehetővé a nemesi konviktus (Convictus Nobilium) és a Szent József pártfogása alá helyezett Báthory—Apor-szeminárium felépítését; az előbbi a Farkas- és Beltorda-utca sarkán 1735-ben, az utóbbi amazzal szemben, a Beltorda-utcának a Fogoly-utcába szögellő területén egy évvel korábban készült el. E két diákokthoz fokozatos fejlődését a bennlakók 1703—1773. évi statisztikája híven szemlélteti : a kezdetben 20—40-es csoport tíz év alatt 60—70—80 főre emelkedik, míg végül 100—130-as létszámot tesz ki.

Mikes Kelemen
1690—1761

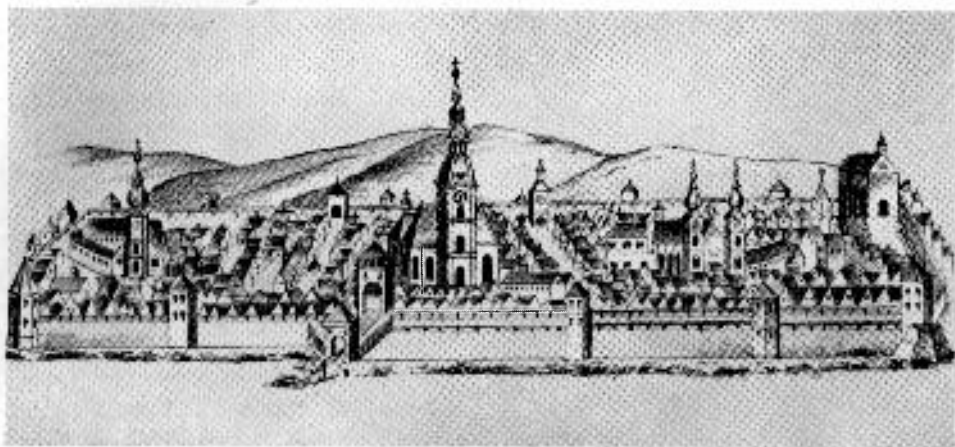
Itt nevelkedik a század elején *Mikes Kelemen*, az erdélyi gondolatnak *Cserei Mihály* és *Apor Péter* mellett legtudatosabb képviselője. Korán árvaságra

jutva, katolikus hitre tér s a kolozsvári nemesi konviktus növendékei közt végzi tanulmányait. Talán épp a közös jezsuita nevelés fűzte később oly szorosan a hűség kötelékével a száműzött Rákóczihoz. „Törökországi levelei“-nek finom franciás ízlése és ízes transzilvánizmusa szépen példázza az európaiság és magyarság ötvözetét az erdélyi lélekben. Emlékére a kolozsvári piarista gimnáziumot, mint a jezsuita kollégium jogutódát nemrég „Zágoni Mikes Kelemen gimnázium“-nak nevezték el.

Idővel létrejönnek az egyetemmel kapcsolatos többi épületek és intézetek is. A mai kéttornyú piarista vagy akadémiai templomot — amely Kazinczy szerint Kolozsvárnak fő építészeti ékessége — *Rajcsányi János* rektorsága alatt 1718-ban kezdték építeni és *Sigrai András* rektorsága idején, 1724-ben fejezték be. Alapkövét báró *Mártonfi György*, a János Zsigmond által 1556-ban kiűzött Bornemisza Pál óta Erdély első tényleges püspöke tette le; a templom felszentelésekor az egyházi beszédet *Gyalogi János* atya, korának egyik legkiválóbb szónoka tartotta. A kolozsvári jezsuita kollégiumnak kezdettől gazdag és értékes könyvtára volt, melynek nagy része azonban 1603-ban elpusztult; az 1700-as évektől újból rendszeresen fejlesztik bibliotékájukat egyházi és világi könyvekkel; gyűjteményük kiválósága a mai ú. n. lyceumi könyvtárban lévő hagyatékukból is megállapítható, pedig ez 8000 kötetes egykori könyvállományuknak csak kisebb s nem is legbecsesebb töredéke. 1581-ben létesített és 1588-ig üzemben volt nyomdájukat is följújtották; nem tudjuk pontosan mióta, de 1727-től már ismét rendszeresen működik a kolozsvári jezsuiták nyomdája, mely elsősorban iskolai könyveket, hitvitázó munkákat és egyéb teológiai műveket állított elő s évente átlag 1000 frt-ot jövedelmezett. Iskoláik és nyomdájuk papírszükségletét a jezsuiták saját kezelésében levő kolozsmonostori papírmalom látta el. Gyógyszertáruk is volt, honnan a szegénysorsúak ingyen kaptak gyógyszert. A gyógyszertár létesítése *Csernovics Ferenc* rektor érdeme, aki „a közjóért és övéi vigasztalására“ kért és kapott 1731-ben gyógyszertárállítási engedélyt; e patikát 1731—32-ben állították fel a könyvsajtóval szomszédos helyen, a lerombolt régi egyetem épületében.

Az egyetem szervezetének kibontakozása — ha nem is ment oly lassan, mint az építkezés — szintén hosszabb időt vett igénybe. Hiszen magának a rendháznak is, mely 1698-ban jött létre, 14 évre volt szüksége, míg rezidenciából magasabb egységgé: rendes kollégiummá fejlődhetett. Szervezetük az általános jezsuita-rendszert követte, ill. újította fel. A kollégium élén állt a rektor, kinek közvetlen segítőtársa a praefectus, vagyis tanulmányi igazgató. A tanítószemélyzet a professzorokból és magiszterekből áll; azok az akadémiai, ezek a gimnáziumi tanárok. 1712 december 4-én volt a kolozsvári kollégium első rektori installációja, amelyen a házfőnöki széket *Horváth András* foglalta el.

Az egyetem főtantárgyai ekkor, a XVIII. század első felében a következők voltak: bölcsészet, polémia, mathesis, észjog, etika, dogmatika, teologia moralis. Az akadémia sikeres elvégzését az egykori tanulmányi rendnek megfelelően a babérkoszorúsi, mesteri és doktori oklevél igazolta. Az egyetem népességére

Kolozsvár 1759-ben

és a képzés arányaira jellemző, hogy pl. 1736-ban egyszerre 10 ifjat avattak a bölcsészettudományok doktorává.

Minden egyetem tudománytörténeti helyét az illető egyetemnek az egyes tudományszakok fejlődésében betöltött szerepe határozza meg. A kolozsvári jezsuita egyetem rövid és küzdelmes első korszakában a jeles külföldiek mellett egy Szántó István neve volt a tudományos színvonal legmagasabb fokmérője. E nyugalmasabb második korszakban, mely kerek 75 évre terjed, a poraiból megéledett kolozsvári jezsuita egyetem minőségi értékét csak a tudós professzorok minél teljesebb felsorolásával mutathatjuk be. Az alábbi áttekintés elsőízben nyújt e korszak tanáraitól az egyes tudományszakokon belül időrendbe foglalt és a lehetőség szerint teljes összefoglalást. Közöttük már sok az erdélyi, bár a jezsuiták számos erdélyi kiválósága nem itt, hanem a restvérházában s külföldön működik.

A jezsuita egyetemek legmagasabb tudományszakát a *teológia* alkotta. A négy évre terjedő teológiai kurzus tantárgyakul a dogmatikát, exegézist, kazuisztikát s a polemikát, a linguisztikából pedig a héber nyelvet karolta fel.

A teológiai tanfolyamot a *filozófia* háromévi tanulmányozása előzte meg, melynek tantárgyai: a logika, fizika és metafizika. A jezsuiták e tanfolyam keretében adták elő a reáltudományokat is, mindig a kor színvonalán. A jogi tanfolyamok rendszeren a filozófiai kurzusokkal voltak kapcsolatban, de ahol a szükség kívánta, azokon túl is terjeszkedtek.

Ez akadémiai évfolyamokhoz a *közép- vagy latin-iskolák* V. és VI. osztályának elvégzése vezetett; annak főtárgya a *poétika*, ennek a *retorika*.

Ezen csoportok szerint az 1698—1773. évkörben a kolozsvári jezsuita egyetem és gimnázium tanárai a következők:

I—II. Teológiai és filozófiai tanárok: 1712-ben *Hueber András* a polémia, *Hammer János* a kánonjog tanára. *Taksonyi János* 1715-ben kazuisztikát és

Fitter Ádám
1679—1741

hitvitakozást adott elő; több magyar-nyelvű aszketikus mű szerzője, legnépszerűbb könyve „Az ember erkölcsének és Isten igazságának tükörei“ (Győr, 1740). Fitter Ádám 1715-ben filozófiát és teológiát tanított; luteránus vallását Nagyszombatban hagyta el; 1727—1728-ban mint kolozsvári rektor az erdélyi görög egyesültek püspöki adminisztrátora; 400 gör. kel. papot nyert meg a róm. kat. egyháznak. Görgei Kristóf 1718—1721. tanított Kolozsvárt; 1740-ben a kassai akadémiai kollégium rektora. Fasching Ferenc 1725-ben a bölcséleti kar promotora és a teológia tanára; a hazai törvények alapos ismerője; több munkája (Dacia vetus, Dacia nova, Dacia Siculica) Erdély multjával foglalkozik. Radnóti Balogh József, aki 1724—27-ig teológiát, etikát és bölcséletet adott elő, már a kolozsvári egyetem neveltje; az oláhok között mint hit-térítő működött; nevezetes műve a „Praerogativa philosophiae“ 1737. Az

előkelő születésű Sigray András 1728 előtt tanított Kolozsvárt; élete utolsó éveit a bécsi Pázmáneum élén töltötte. Kunics Ferenc, aki Bécsben bölcsészeti-, Grácban pedig hittudományi doktori oklevelet szerzett, 1730—31-ben működött Kolozsvárt és itt adta ki „Compendium historicum“ (1732) c. tankönyvnek használt vezérfonalát; később beutazta Olaszországot; olaszból magyarra fordított „Sedeciás“-át (1753) talán Kolozsvárt is előadták. Kunics nevét Kazinczy egyik levelében a régi magyar próza legkiválóbb képviselői között, Pázmánnyal, Káldyval és Faludival együtt említi. Rajcsányi György († 1734) a filozófia és teológia doktora, kolozsvári rektor, később Felső-Magyarország és Erdély visitatora; 11 bölcséleti, hitbuzgalmi és történeti munkát írt. Öccse, Rajcsányi János († 1733) rektorsága idején tették le a kolozsvári akadémiai templom alapkövét (1718); 8 hitbuzgalmi és unitáriusok ellen írt vitairata maradt fenn. Mindszenti Antal mint a kolozsvári kollégium és akadémia rektora halt meg 1736-ban; hitbuzgalmi műveit latinul írta. Kerekes Márton († 1741) kazuisztikát és szentírást adott elő. Fonovich János Kolozsvárott lett dr. phil. et theol. és e két tárgyat több éven át tanította. Boros József életének legnagyobb részét Kolozsvárott töltötte mint a bölcsélet és teológia tanára; 1740—45. és 1754—57. a szeminárium igazgatója. Kőszeghi János († 1750) teológiát adott elő; költemé-

nyes műve „Magni manes Transylvaniae principum“ (1722). *Földvári Mihály* († 1746) bölcsészetet és teológiát tanított; Nagyszombatban két latinnyelvű történeti művet adott ki. *Salbeck Mihály* költészettant, bölcsélettant és hitvitatkozást adott elő; hét éven át az erdélyi román papság teológia-tanára; latinnyelvű munkái erdélyi tárgyúak. *Nyirő Ádám* (sz. 1723) előbb a szónoklat- és költészettan, majd a hitvitatkozástan, kazuisztika és kánonjog tanára. A román származású *Illia András* († 1754) bölcséletet és kazuisztikát adott elő; munkája: „Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum cum principibus ejusdem usque ad annum 1722“ (Kolozsvár, 1730. és újból 1764). *Okolicsányi Elek* († 1757) bölcséletet és teológiát adott elő; Kolozsvárt megjelent munkája „Decreta et vitae regum Hungariae, qui Transylvaniam possederunt“ (1743). *Nagy János* († 1769) öt évig tanította a teológiát, költői és szónoki műveket írt. *Ifj. Molnár János* (1728—1804) bölcséletet és teológiát adott elő; később a budai kir. gimn. igazgatója, a kir. egyetemi tanács ülnöke, végül szepesi kanonok; az irodalom majd minden ágára kiterjeszkedő magyarnyelvű munkái mintegy 30 kötetre rúgnak; legtöbbjük teológiai tárgyú; egyháztörténete (1769—1788) részben Kolozsvárt jelent meg; írói pályájának elejéről való hexameterekbe foglalt műve: „A régi jeles épületekről“ (1760); ezzel s magyar Iliászával a deákos iskola előkészítője; 1777-ben magyar fizikáját, 1783—95-ben „Magyar Könyvház“ c. munkáját adta ki; írt ezenkívül 10 latinnyelvű munkát. *Kovács Ferenc* a század második felétől mint hitszónok, misszionárius és tanár működött; történeti munkája „A magyar krónikának röviden lerajzolt sommája“, 1782. *Tolvaj Imre* († 1775) hitvitatkozást tanított, rektor is volt, költői és történeti műveket írt.

Kolozsvári Pál
1684—1731

Ifj. Molnár János (1728—1804) bölcséletet és teológiát adott elő; később a budai kir. gimn. igazgatója, a kir. egyetemi tanács ülnöke, végül szepesi kanonok; az irodalom majd minden ágára kiterjeszkedő magyarnyelvű munkái mintegy 30 kötetre rúgnak; legtöbbjük teológiai tárgyú; egyháztörténete (1769—1788) részben Kolozsvárt jelent meg; írói pályájának elejéről való hexameterekbe foglalt műve: „A régi jeles épületekről“ (1760); ezzel s magyar Iliászával a deákos iskola előkészítője; 1777-ben magyar fizikáját, 1783—95-ben „Magyar Könyvház“ c. munkáját adta ki; írt ezenkívül 10 latinnyelvű munkát. *Kovács Ferenc* a század második felétől mint hitszónok, misszionárius és tanár működött; történeti munkája „A magyar krónikának röviden lerajzolt sommája“, 1782. *Tolvaj Imre* († 1775) hitvitatkozást tanított, rektor is volt, költői és történeti műveket írt.

II. Filozófiai tanárok. 1. Humaniorák: A kolozsvári jezsuita-egyetem felújítása körül hervadhatatlan érdemeket szerzett *Csete István* (1648—1718); misszionáriusként, világi papi ruhában jött Apafi alatt Erdélybe, hol Vízkeleti Zsigmond álnéven kezdte meg működését; remek szónoklataiért, melyeket magyarul tartott, de latinul örökített meg, kortársai „erdélyi magyar Cicero“-nak nevezték; a kolozsvári főiskola fölvirágzása nagyrészt neki és gróf Apor Istvánnak köszönhető; később Kolozsvárt esperesplébános volt. *Dévay János* († 1701) is

álruhában lappangott Erdélyben a fejedelemség alatt ; 1699-ben ő kezdte meg a filozófia oktatását Kolozsmonostoron. Csetének méltó tanítványa *Gyalogi János*, az erdélyi katolikus restauráció egyik legnemesebb előharcosa ; Kolozsvárt tanult, itt avatták a filozófia doktorává (1711), ugyanitt később (1718) a bölcseletet tanította. Erdélyben házfőnök Udvarhelyen (1724—25, 1738—40), Vásárhelyen (1735—38) és Szatmáron (1740—41), 1650—51-ben pedig Kolozsvárott a Szent Józsefről elnevezett Báthory-Apor szemináriumot kormányozta ; nagyhatású szónok, több erdélyi tárgyú latin és magyar nyelvű munka szerzője, Csete István 67 prédikációját tette közzé magyarul. 1712-ben *Kecskés Ferenc* a logikának, *Beniczky Mihály* a fizikának tanára. *Bakai Imre* jezsuita tanárnak a kolozsvári akadémia alapítóiról szóló művét halála évében (1713) adták ki tanítványai. *Dirner Tóbiás* bölcseleti tanár korában (1714) adott ki egy latin munkát. *Kolozsvári Pál* (családi nevén Jövedecsi Pál) (1684—1731) egyike a század legkiválóbb hithirdetőinek hazánkban ; Kolozsvárott született, atyja az erdélyi unitáriusok szuperintendense volt ; 1707—1709-ig II. Rákóczi Ferenc íródeákja ; a száműzött gróf Mikes Mihály környezetében Moldvában ismerkedett meg a kat. hittel, 1711-ben lépett a rendbe ; tanulmányai végeztével előbb szülőhelyén, Kolozsvárott, majd Nagyszombatban hat évig a filozófiát tanította ; nagyhatású missziókat tartott a Székelyföldön ; több magyar és latin munkát írt, köztük a „Missiók könyvecskéjét“ (új kiad. 1749). *Thauer János* († 1730), előbb a szónoklat- és költészettan, később a bölcselet tanára. *Csernovics Ferenc* Kolozsvárott bölcseletet tanított (1722), 1730—32-ben a főiskola rektora és kancellárja ; munkái részben erdélyi vonatkozásúak, így pl. Kolozsvárt kiadott bölcseletdoktori értekezése : *Magni manes Transylvaniae principum* (1722). *Daróczi György* (1699—1756) több ideig tanított Kolozsvárott s itt adta ki nagyrészt erdélyi tárgyú műveit : *Septicollis Dacia* (1735), *Ortus et progressus collegii S. J. Claudiopolitani* (1736) stb. *Szunyog Ferenc* († 1726) három évig tanított bölcseletet ; román nyelvű római katolikus katekizmust adott ki Nagyszombatban (1696). *Tejfalvi Csiba Mihály* 1727—28-ban tanított Kolozsvárt ; latinul megénekelte II. Rákóczi György vesztét. *Dobner István* 1736-ban rector magnificus és az egyetem kancellárja ; két latin beszéde Báthory Istvánt és III. Károlyt magasztalja (1725). Dobnerrel egyidejűleg *Prekenfeld Ferenc* a prorektor ; mint spiritualis halt meg Kolozsvárt (1744), hol több tankönyve és erkölcsstani munkája jelent meg. *Miksa István* († 1734) 3 évig tanította a bölcseletet ; Savoyai Eugén péterváradai győzelmét latin versben dicsőítette (Kvár, 1717). *Szegedi György* (sz. 1711) dr. phil. et theol., Kolozsvárott bölcseletet tanított és a háznak kétszer volt rektora, valamint a konviktusnak és a növendékpapok szemináriumának régense. *Id. Molnár János* (1708—1796) négy évig tanított bölcseletet. *Nedetzki László* (1703—1759) bölcselettanár, 1737-ben földrajzi munkát adott ki. *Patai András* bölcseletet tanított, majd (1740) régens volt ; művei : latin teológiai munkák és két magyar nyelvű halotti beszéd. *Pataki Ferenc* költészet- és szónoklattan, majd két évig

bölcseletet tanított 1740-ig; egyik műve erdélyi tárgyú: „Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum cum principibus eiusdem (1730). *Török Ferenc* dr. phil. et theol. bölcseletet tanított és dicsőítő beszédeket írt. *Szegedi János* (1699—1760) a kolozsvári és nagyszombati egyetemnek egyik kiváló értéke; hírneves elméleti és gyakorlati jogász; nagy érdeme, hogy a hazai jogforrásokat részint iskolai használatra összevonva, részint a bíraskodási s egyéb jogi eljárások céljaira rendszerbe foglalta; e művei (Tripartitum juris Hungarici Tyrocinium, Rubricae, seu synopsis titulorum, capitum et articulorum universi juris Hungarici nunc primum collectae, Decreta et vitae regum Hungariae, Manuale jurisprictorum Hungariae) évtizedeken át közhasználatban álltak; Kolozsvárt 1742—46-ig működött, később a bécsi Pázmáneumban és Budán igazgató, legvégül Nagyszombatban volt házfőnök. *Kelcz Imre* 1742 körül etikát, *Peringer András* négy évig bölcseletet tanított. Ugyanezen időben *Fekete József*, unitárius konvertita, a humaniorákat és bölcseletet adta elő. Az 1740-es évek második felében több éven át tanított bölcseletet szentmihályi és óvári *Pongrácz István* dr. phil. et theol. (1713—1767), kinek családjából származott az alvinci születésű, hasonnevű Pongrácz István jezsuita, az 1619. szept. 7-én kivégzett három kassai vértanú egyike. *Németi Ferenc* (†1748) szintén bölcseletet tanított Kolozsvárt. 1750-től öt évig tanította a kolozsvári egyetemen a bölcseletet a főiskola egyik legnevesebb tudósa, *Kaprinai István* (1714—1786); Kassán és Bécsben tanult, Sárospatakon, Egerben és Kolozsvárt (1737—38) kezdett tanítani; kiváló tanár és hitszónok, az ország számos helyén tartott népmisziókat, két esztendeig a cigányok oktatásával is foglalkozott; a magyar történetre vonatkozó okmányok és adatok egyik legbuzgóbb gyűjtője, a magyar történettudománynak Hevenesi, Pray és Katona István mellett kiváló úttörője; a középkori barátok odaadására emlékeztető szorgalommal mintegy 120 kötetnyi forrásanyagot másolt; legfőbb történeti feldolgozása, forráskritikai irodalmunk egyik alapvető terméke Hunyadi Mátyás koráról szól (1767—71); Kolozsvárt — hol a filozófia egész rendszerét adta elő — három műve jelent meg. Az ötvenes években szintén bölcseletet ad elő Kolozsvárt *Götze Ferenc* (†1758), *Ipach Ferenc*, *Mayr Péter* (†1753); egyidejűleg (1751—53) *Bene Ferenc* a humaniorákat, *Taucher Ferenc*, a jónévű csillagász és *Vizi Ferenc* az etikát tanította. A hatvanas években *Litkei Ferdinánd* (†1763) etikát, *Palkovics Imre* (†1769) három éven át bölcseletet ad elő; *Balogh József* (†1771) és *Lécfalvi Bíró István* (1724—82), aki Kolozsvárt született s ugyanitt szerzett bölcsészettudori oklevelet, ugyanezen tudományszakon működtek.

2. *Reálhák.* A matematika és természettudományok művelői a filozófiai tanfolyamon többnyire egyéb, nem mindig rokon tudományszakokat is előadtak. Így *Jánosi Miklós*, a kolozsvári jezsuiták növendéke, aki a teológiát Bécsben végezte, Kolozsvárt 1734-ben a matematika tanára és hitszónok volt, 1736-tól pedig öt éven át a bölcseletet adta elő; a csillagda felállítására ő tette a kezdeményező lépést; egy teológiai és egy matematikai művet írt, ez utóbbi: *Trigonometria plana et sphaerica cum selectis ex geometria et astronomia*

Hell Miksa
1720—1792

*Hell Miksa „Ephemerides“
című folyóirata*

problematicus... (1737). *Geiger Mátyás* (sz. 1720) kolozsvári születés, itt éveken át tanította a matematikát. *Daniel József* ugyancsak a matematika tanára volt. A kolozsvári jezsuita egyetem tudós tanárai között kiváltságos hely illeti meg a selmeci születésű *Hell Miksát*, a világhírű csillagászt (1720—1792). A latin és görög nyelv, a földrajz, történelem és mennyiségtan tanáraként kezdte pályáját; a nagyszombati csillagvizsgáló felállítását követően, 1752. novemberében foglalta el a kolozsvári matematikai tanszéket, hol 1755. szeptemberig működött. Otthonában obszervatóriumot állított fel; eszközeinek egy része máig megvan a kolozsvári piarista gimnázium természettani szertárában. Igyekezett egyetemi intézetét a kísérleti fizika legszükségesebb műszereivel felszerelni; akkortájt különösen a mágnesség és elektromosság közötti összefüggést kutatta; elméletét később Franklin és Beccaria kísérletei igazolták. Kolozsvárt két munkája jelent meg, mindkettő 1755-ben, úgymint: „Compendium arithmeticae“ és „Elementa arithmeticae numericae et litteralis seu Algebrae“; ugyanitt a matematika egyéb fejezeteinek feldolgozását is tervezte. Tanári és tudományos munkássága mellett széleskörű lelkipásztori tevékenységet folytatott, 1753-ban a konviktusban a filozófusok prefektusa volt. Kolozsvárról Bécsbe hívták a csillagvizsgáló intézet igazgatójává s az egyetem mechanikai tanárává. Itt indította meg „Ephemerides Astronomicae“ c. nevezetes csillagászati folyóiratát, melynek

Mártonfi József
1746—1815

füzetei az égboltozat és légkör változó jelenségeiről számolnak be s hátsójain tekintélyes hely jut a magyarországi jelentéseknek. Ennek és itt közzétett értekezéseinek köszönhető európai hírnevét. 1768-ban a dán király őt, mint korának leghíresebb csillagászt szólította fel, hogy a következő évre várt Vénusz-átvonulást Norvégia északi részén észlelné; e ritka csillagászati tünemény leírása a Föld és a Nap közötti távolság kiszámításában játszik fontos szerepet. Hell magyar jezsuitatársával, Sajnovics Jánossal tette meg expedícióját Vardöbe, hol 1769. jún. 3-án a Vénusz-átvonulást kedvező idő mellett megfigyelte. Ugyanekkor együtt tanulmányozták a magyar és az ottani finn-ugor nyelvcsaládok rokonságát; általában élénken érdeklődött a magyar történeti kérdések iránt (eredetkérdés,

Anonymus-probléma), melyeket rendtársai közül egy Prayval és Kaprinaival volt alkalma megvitatni. Hell később tevékeny részt vett az 1777-ben Budára helyezett Pázmány-egyetem csillagvizsgáló intézetének felállításában is. Érdemei elismerésül több külföldi tudományos társaság választotta tagjai sorába, így a párizsi, kopenhágai, göttingai, stockholmi, drontheimi és bolognai akadémia. Hell Miksa kolozsvári tanszékének utóda 1769-től *Hartmann Nándor* volt, aki a kolozsvári obszervatóriumot több műszerrel gyarapította. *Benkő Miklós* szintén az ötvenes években tanította a mennyiségtant. *Fridvalszky János*, a neves természettudós (1730—1784), a jezsuita rendbe lépve, Pozsonyban, Budán, Bazinban és Kolozsvárt volt tanár; ez utóbbi helyen a latin nyelvet és a matézist adta elő; azután ugyanott könyvtárnok volt a rend feloszlatásáig; Erdély ásványairól (1764) és Magyarország és Erdély vasféméről Kolozsvárt kiadott munkáival alapította meg hírnevét a mineralogia terén. *Lipsics Mihály* (†1766), aki mennyiségtani, természettani és csillagászati műveket adott ki és *Gottgeisel János* (†1794) a kolozsvári jezsuita főiskola további matematikai tanárai. Itt említhető, hogy *Mártonfi József* (1746—1815) erdélyi püspök Kolozsvárt lépett a rendbe s innen ered állandó érdeklődése a csillagászat iránt; 1774-ben a kolozsvári felsőbb gimnáziumi tanfolyamon a matézist tanította. Az akadémiai tanfolyamokat előkészítő poétikai, vagyis V. középiskolai osztályban tanított 1760 után, rövid ideig a háromszékmegyei *Baróti Szabó Dávid* is, a deákos költői iskola megindítója.

Baróti Szabó Dávid
1739—1819

A nevezetes bulla, mellyel XIV. Kelemen pápa 1773. július 21-én eltörölte a jezsuita szerzetet, Erdély felső oktatásügyében is gyökeres változást hozott. A királynő szeptember 18-án hirdettette ki a rendeletet Magyar- és Erdélyországban és október 26-án szűnt meg a jezsuiták működése a kolozsvári egyetemen. A nagymultú főiskola történetének hatalmas fejezete záródott be, midőn megszűnt az az intézmény, amely hazánkban kétszáz év alatt 744 tanárával 20.487 ifjú számára tette lehetővé a magasabb tudományos ismereteket. A pápai bulla megszüntette ugyan Báthory egyetemének jezsuita jellegét, ám a feloszlott rend tagjai még néhány évig továbbműködtek az egyes tanfolyamokon. Már gyülekezett az ifjúság a tanév elején, amikor a királyi hármass bizottság (melynek feladata volt a meg-

ürült kolozsvári róm. kat. iskoláról gondoskodni) 1773. okt. 30-án, négy nappal a jezsuiták működésének megszüntetése után, megbízta *Benkő Mihály* kanonokot és kolozsvári plébánost a rektori s *Bíró György* cenzort és volt jezsuitát a kancellári teendők végzésével. A főkormányshoz erre a hittudományi karhoz — fejésként 500 frt fizetéssel — azonnal kinevezett négy tanárt (*Bíró István, Cervus János, Jarányi Antal, és Török Ferenc*), a bölcsészettudományi karhoz hármat (*Hartmann Nándor, Kovács József és Vizi Ferenc*), a felsőbb gimnáziumi tanfolyamra pedig hatot (*Csedő Pál, Felszegi Endre, Gönczi Ferenc, Jursics György, Liszi Endre és Moercz Ignác*); közülök hat a feloszlott jezsuita-rendhez tartozott, mintegy jelezve a hagyományok folytonosságát. Úgy látszik, szükség is volt erre, mert az új tanári kar, mely 1773. dec. 1-én lépett működésbe, csakhamar azt tapasztalta, mintha a közönség nem tekintené őket egyetemi professzoroknak. Új méltóságukat külső jegyekkel is kifejezésre kellett tehát juttatniok: dec. 10-én doktori palástjuk viselésének engedélyezéséért folyamodtak s ezt elnyerve, 15-én lelkesen fogtak a jelentkezett 465 ifjú tanításához, kik közül 399 még csak a középiskolai színezetű szabadmesterségek karát látogatta.

Mária Terézia azonban a kolozsvári egyetemnek a jezsuita-rend feloszlásával kapcsolatos átszervezését a maga politikai szándékainak érvényesítésével kívánta megoldani. Hiszen az iskolázásra és közművelődésre vonatkozó minden intézkedése abból az alapelvből indult ki, hogy „az iskola politikum“. Különösen az volt Nagy Friggyessel folytatott háborúskodása idején, amikor politikai okokból ismételtelen meg is tiltotta, ill. királyi engedélyhez kötötte (1752, 1763) a protestáns

ifjak külföldi egyetemlátogatását. Most kitűnő alkalom kínálkozott arra, hogy Erdély protestáns ifjúsága évszázadok óta rendszeresített peregrinálásának — hazai egyetemi iskoláztatásuk biztosításával — egyszersmindenkorra véget vessen. E célból előbb, még 1761-ben, egy protestáns erdélyi egyetem fölállításának tervével foglalkozott, mert — mint nyíltan kimondotta — „ezzel elejét lehetne venni új és fonák hitágazatok, valamint a leggonoszabb s a katolikus vallás, sőt a kormány iránt is gyűlölséget tápláló elveknek, melyeket a tanulóifjak a külföldön beszívznak s a hazába visszatérve magukkal hoznak“. A francia és angol felvilágosodás „veszedelmes“, „felforgató“ tanaitól akarta tehát megóvni birodalmát.

Mária Terézia
1717—1780

Az államrezon szempontjai vezették, midőn megkísérelte a feltartóztathatatlan nyugati szeleket kifogni s a szellemi áramlatokat egy erdélyi protestáns egyetem közbeiktatásával megszütni, számítván arra, hogy az udvartól fizetett, attól anyagilag is függő tanárok ily államellenes tanokat nem hirdethetnek. Ezt a gondolatot sem a reformátusok, sem az unitáriusok nem fogadták szívesen; csupán az evangélikus szászok kaptak rajta. *Br. Bruckenthal Sámuel*, Erdély kormányzója tervet is készítettett egy, a német egyetemek mintájára Nagyszebenben felállítandó egyetemre vonatkozólag; tervezete négy karral és 18 tanszékkal számolt, melyből négyet református tanárok töltenének be, a többi evangélikusok, akik ilymódon biztosították volna az egyetem szász jellegét. A királynő elfogadta a tervet, de az végül mégsem valósult meg.

Mária Terézia erdélyi egyetemi terveit később akként módosította, hogy a katolikusok és protestánsok számára közös universitást létesít Kolozsvárt. A tárgyalások 1762-ben *gróf Bethlen Gábor* erdélyi udvari kancellár beadványa alapján indultak meg; 1764-ben a királyné a protestáns egyházak főgondnokait

is nyilatkozatra szólította s a tárgyalások vezetésével báró *Bajthay József Antal* gyulafehérvári püspököt, a nagyműveltségű volt piaristát, Grassalkovich Antal mostohafiát bízta meg, de a protestáns körök a püspök személye iránti bizalmatlanság miatt határozottan kitértek a felekezeti egyetem terve elől.

A jezsuita-egyetem megszűnése után, 1774. január 26-án Mária Terézia újból véleményre szólította fel Erdély felekezeteit, az összes katolikus, református, luteránus és unitárius főpapot, a Kolozsvárt felállítandó egyetem ügyében. Erdély egyetemét ugyanis — a mainzi választófejedelemnek az erfurti egyetemen végrehajtott módosítását véve mintául — olyképpen akarta átalakítani, hogy a katolikusok mellé kinevezendő protestáns tanárok fölöslegessé tegyék a protestáns ifjúság külföldi egyetem látogatását. Ám a felekezetek közti egyetem ez újabb terve sem jutott túl az előzetes tárgyalásokon. Az erdélyi ev. ref. superintendens, *Csernátoni Vajda Péter* örömmel üdvözölte ugyan az új, Erdélyben első országos egyetem alapításának szándékát, de Désről 1774. június 1-én kelt fölterjesztésében oly tágan értelmezte a felekezeti egyenjogúságot (az egyetemen a teológiai és világi tudományok éles elkülönítése, a teológiai tanároknak egyházi előjáróiktól való közvetlen függése, a világi tudományok tanárainak a kinevezés szempontjából való teljes egyenlősége, a tudományok fejlesztése érdekében sajtószabadság és kedvezés nyomdák felállítására, stb.), hogy ezt s az ilyen javaslatokat a gubernium a királynőhöz föl sem terjesztette. Rendkívül jellemző a protestáns álláspontra, de az erdélyi fejlett műveltségi viszonyokra is a külföldi kapcsolatokhoz s a tudományos kutatás szabadságához való igényes ragaszkodás. Még minden felekezeti egyenjogúság mellett is szükségesnek tartják fiaik számára a külföldi egyetemek rendszeres látogatását, márcsak lelkes- és tanárképzésük magas színvonalának biztosítása érdekében is, mit számos külföldi alapítvány tesz lehetővé „az amúgyis szövetséges Belgiumban (vagyis Hollandiában) és Helvetiában“, de a hallgatással mellőzött Németországban és Angliában is.

A katolikus és protestáns felekezetek közötti, valamint az udvar iránti kölcsönös bizalmatlanság miatt tehát ezúttal sem jöhetett létre egy erdélyi országos egyetem. Közben egyre sürgősebbé vált a felsőoktatásügy átmeneti állapotának megszüntetése. 1774-ben elhatározták, hogy a Kolozsvárt tanuló papnövéndékeket alapítványaikkal együtt a püspöki székhelyre, Gyulafehérvárra helyezik át. Ugyanezen évben Mária Terézia jogi kart állít fel, a következő esztendőben pedig az orvostudományi kar alapjait veti meg. 1775. március 13-án az erdélyi róm. kat. tan- és nevelőintézetek főpártfogójává (supremus protector) *gróf Kollonics László* erdélyi püspök neveztetett ki. E rendszertelen intézkedések között — egyre elhanyagoltabb iskolaépületekben — folytatta tevékenységét a kolozsvári akadémia részint exjezsuita-, részint világi paptanárok és nevelők közreműködésével, mígnem 1776-ban Mária Terézia a piarista-rend kezébe tette le a nagymultú főiskolát, a jezsuita-rend feloszlata által a koronára szállott javadalmakkal együtt.

A piarista-rend alapítója, Kalazanti Szt. József 1597-ben olasz földön nyitotta meg az első kegyes (vallásos és ingyenes) iskolát; 1621-ben létesített rendje (Ordo Scholarum Piarum) elemi és középfokú iskoláival a vezető jezsuita-iskolák mellett csakhamar elterjedt nyugaton, 1642 óta Magyarországon is. A piaristarend Erdélyben sem volt egészen ismeretlen; hiszen az erdélyi egyházmegye egyik nagynevű püspöke, báró *Bajthay József* (1717—1775), II. József nevelője és II. Frigyes porosz király barátja, piarista volt; a szerzet tanítótevékenységéről azonban a szélesebb rétegek most szereztek először tudomást. Annál nagyobb a királynő gráciája, aki itt a nemes ifjak konviktusán és szemináriumán, valamint az elemi iskolán és gimnáziumon felül az „Universitas“ filozófiai és matematikai tanszékeit is gondjaikra bízta. Elhatározását 1776. június 7-én azzal közölte az erdélyi

Pállya István
1740—1802

kir. főkörmányszékkel, hogy a kegyes-tanítórend tartományi főnökétől kért 19 piarista-tag már az 1776—77. tanév elején megkezdni működését Kolozsvárott. Kollonics püspök, mint az egyetem főpártfogója, július 10-én felszólalt ugyan négy elismert ex-jezsuita egyetemi tanárnak gimnáziumi tanárrá való beosztása ellen, a királynő azonban követte elhatározását és október 15-én új intézményeikbe be is iktattatta a piarista-rendet, melyet az egykorú nyelvhasználat ingadozva még „Kegyes, Ájtatos, vagy Jámbor oskolák szerzetének“ is nevezett.

Mária Terézia felkérésére Orosz Zsigmond rendfőnök 1776 őszén útnak indította az első kolozsvári piarista-családot, a házfőnököknek és az egyetem rektorának kiszemelt *Pállya Istvánnal* együtt számszerint huszat. Ünnepélyes beiktatásuk október 15-én, a királynő névnapján ment végbe *gróf Bánffy Dénes* királyi biztos, Kolozs megye főispánja jelenlétében, aki a kolozsvári kir. egyetem igazgatásával s a két növelde fölötti felügyelettel bízott meg, miután a jezsuitarend feloszlásával az egyetemi korlátok is megszűnt; az akadémiai templom, a konviktus és a szeminárium gazdasági kezelése s a megüresedett alapítványi helyek betöltése az ú. n. katolikus bizottság feladata lett, melynek elnöke ekkor *gróf Bethlen Miklós*. Ez időtől 1818-ig mindig Kolozs megye főispánja volt a kolozsvári egyetem (illetőleg 1784-től az akadémiai lyceum) kir. igazgatója (Director regius Universitatis).

A „Ratio Educationis“ címlapja
1777

A kolozsvári tan- és nevelőintézetek élére Pállya Istvánban (1740—1802) jeles képzettségű, tetterős és vezetésre hivatott férfiú került. Már előzőleg több helyen tanított, így 1769-ben Nyitrán, hol rendtársai voltak: a színműíró Simai Kristóf, kinek írói működésére jelentékeny befolyással volt, Dugonics András, kivel Nyitrán 1771-től felváltva végezte a magyar hitszónoki teendőket, továbbá Koppi Károly, Hannulik János, Benyák Bernát, egyszóval a század legjelesebb piarista-írói. Illei János, Kereskényi Ádám, Kunics Ferenc, Kaprinai István jezsuiták és Mártonfi József után tehát vele a divatos iskoladrámának újabb művelője került a kolozsvári főiskolára. Pállya István irányú munkásságából két latin és egy magyar iskoladráma maradt fenn kéziratban; magyar színművének „Pazarlay és Szűkmarkosy“ a címe.

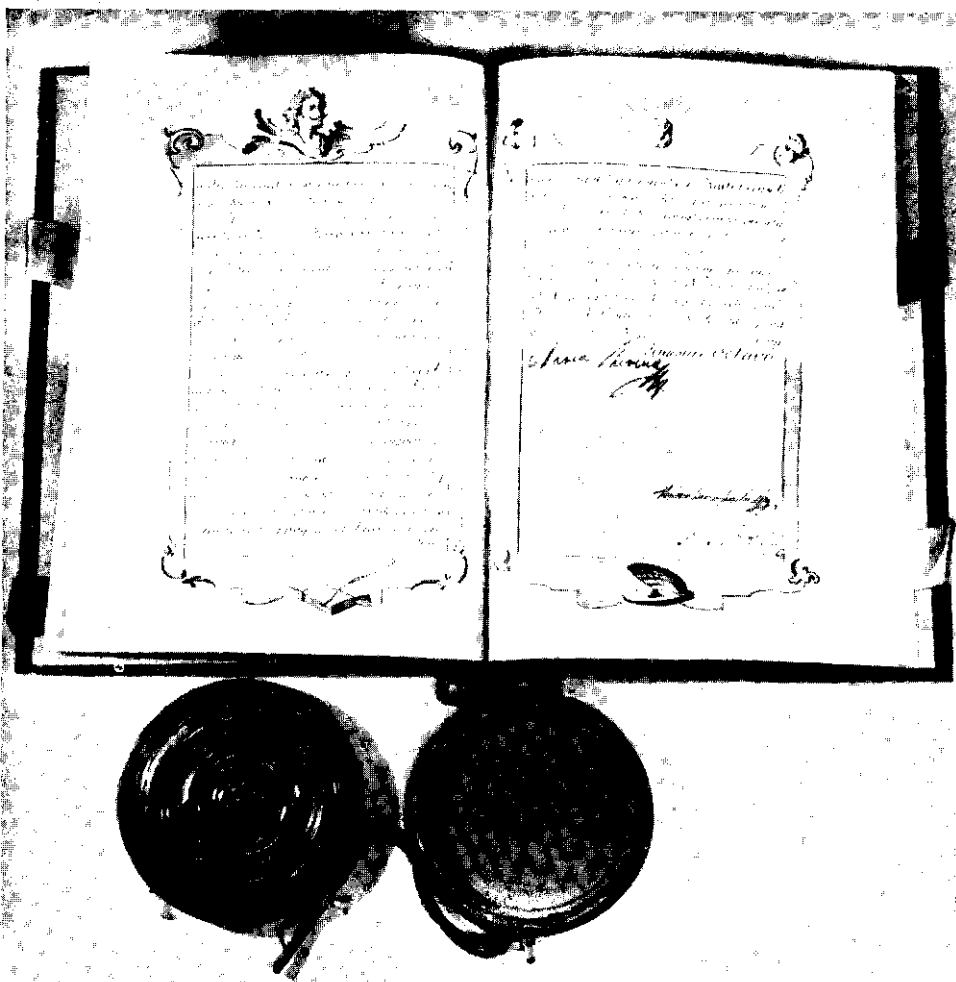
Pállya István lelkes munkatársaival nov. 20-án kezdte meg a gimnáziumi és az egyetem két bölcsészeti osztályán a mennyiség-, természet- és bölcsészettani tárgyak tanítását. A következő évben jelent meg Mária Terézia korszakos közoktatásügyi rendelete, az 1848-ig érvényben volt „Ratio Educationis“, amely az iskolákat a legalsótól a legfelső típusig egységes rendszerbe foglalta és a közoktatásügyet állami felügyelet alá helyezte. Tan- és nevelésügyi reformját előbb a bécsi, majd a Budára áthelyezett nagyszombati egyetemen vezette be, végül a kolozsvárra is kiterjesztette. A bécsi egyetemet tartván mintaképnek, a kolozsvári egyetem bölcsészeti tanfolyamaira is a bécsi egyetem tankönyveinek használatát írta elő. A királynő most ismét föllevenítette az erdélyi országos egyetem megvalósítására vonatkozó terveit. E célból 1778-ban Bécsbe rendelte Pállya Istvánt; a kolozsvári piaristáknak aug. 26-án királyi alapítólevelet (Litterae Fundationales) adott, az elméleti és alkalmazott mennyiségtan szétválasztására új tanszéket létesített, nyilvános könyvtár felállítását, továbbá matematikai és fizikai szertár felszerelését rendelte el; egyidejűleg a nemesi konviktust és a piarista rendházat saját nevééről nevezte el (Collegium Regium Theresianum Claudiopolitanum). 1779—80-ban a bölcsészeti tanfolyamon a történelem számára új tanszéket állíttatott fel. Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben, ill. halálakor (1780. nov. 22.) a kolozsvári egyetem szervezete a következő képet mutatja.

I. Hittudományi kar. A jezsuita-rend feloszlatása után e karon a tanári és nevelői tisztet majd exjezsuita, majd kegyestanítórendi, majd világi paptanárok viselték. Tantárgyak: 1. theologia dogmatico-speculativa, 2. a bibliai nyelvek, 3. theologia dogmatico-practica, 4. szentírás-magyarázattan (exegetica), 5. theologia moralis és 6. egyháztörténet (historia ecclesiastica). E tárgyakat 1777-ben *Béla József*, *Burián Mihály*, *Horváth Pál* és *Vojkul József* tanította. Papnövendékek a piaristák alatt csak két évig voltak (1777 és 1778); az első évben heten, a másodikban kilencen. Ugyanekkor két piarista-növendék is hallgatta az egyetemi hittani előadásokat; egyikük, a már említett Dominkovits József, az első rendtagokkal együtt érkezett. 1778-ban gróf Kollonics László erdélyi püspök a kolozsvári papnövendét megszüntette s a növendékeket a bécsi, budai és gyulafehérvári teológiára rendelte. Ettől fogva a kolozsvári egyetem hittudományi kara néhány évig (1784-ig) szünetelt.

II. Jogtudományi kar. A kolozsvári egyetem 1774-ben (a budapesti — még Nagyszombatban — 1667-ben) bővült ki jogi karral. E fakultás alapjait Mária Terézia 1774. okt. 19-én vetette meg. Kezdetben a következő két jogi tanszék működött: egyház- és büntetőjog, melynek első tanára *Ködi Farkas János*; észjog, köz- és magánjog s római jog, tanára *Fortini Károly Antal* (1815-ig). Ezekhez csatlakozott 1776. nov. 1-én a harmadik: az erdélyi jog tanszéke.

III. Orvostudományi kar. A jogi kar után ugyancsak Mária Terézia létesítette a kolozsvári egyetemen az orvosi fakultást is 1775-ben (tehát két évvel korábban, mint a Budára helyezett Pázmány-egyetemen). A királynő előbb két orvoskari tanárt ígért Kolozsvárra, de 1775. január 26-i rendeletével egyelőre csak a bonctan, sebészet és szülészet tanítását vezette be — a kart mintegy szimbolikusan képviselő — egyetlen tanárral. E katedrát 400 frt évi fizetéssel *Laffer József* (1741—1798) sebész- és szülészmester töltötte be, egy év folyama alatt mindhárom szaktárgyat előadva; tanszékén 1798. június 25-én bekövetkezett haláláig működött. Mária Terézia készült a kar fokozatos kiépítésére; így 1776. november 7-én a következő tanévekre a vegytan, növénytan, élettan (1777/78) és kórtan (1778/79) tanszékeit helyezte kilátásba, de mindezen készületekből semmi sem lett; 1777. augusztus 27-én a tervezett intézkedéseket „egyelőre függőben hagyatni” rendelte. Uralkodása hátralevő ideje alatt ez intézmény nem is fejlődött tovább. E tervbevetett tanszékek egyikére, a növénytanira, amely a gyógyszerészettel lett volna kapcsolatos, elsősorban *Benkő József* ref. tanár-lelkész, az erdélyi botanikai és történeti kutatás fáradhatatlan előharcosát szemelték ki; de ismételt pályázatai — az erdélyi természettudomány nagy kárára — végül is meghiúsultak.

IV. Bölcsészettudományi kar. A filozófiai karon a bölcseletnek, matematikának, fizikának és a történelemnek volt tanszéke. A mennyiségtannak mind elméleti, mind gyakorlati részét eleinte egy tanár adta elő, aki Mária Terézia 1776. június 7-i rendelete szerint a rhetori osztályt végzett ifjakat hetenként háromszor a polgári építészetre is tartozott oktatni. Ehhez járult 1778-ban a mechanikának

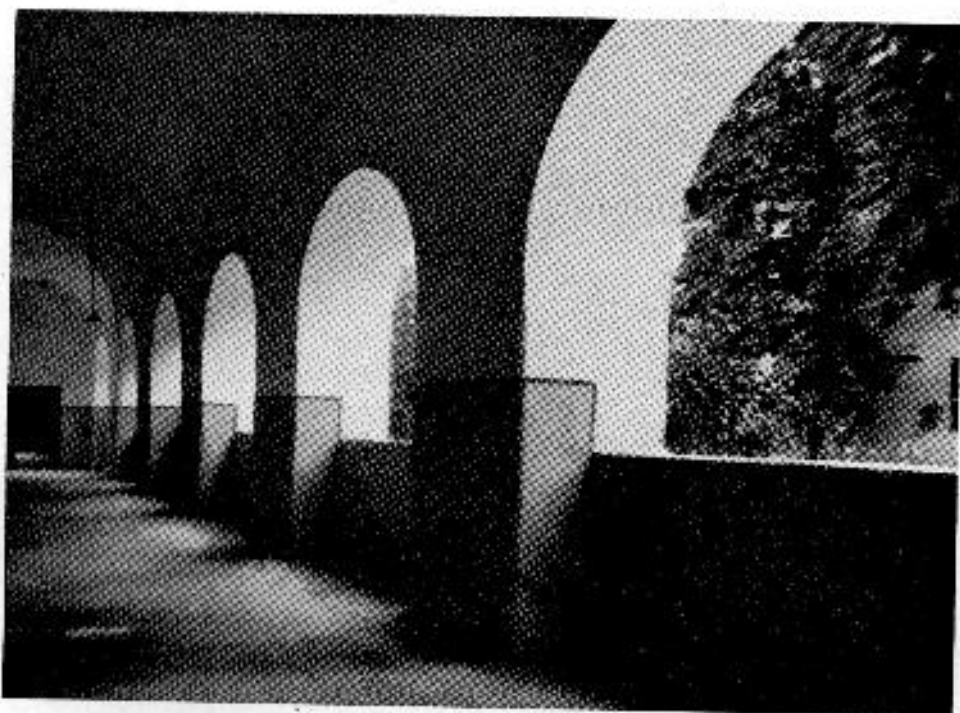

Mária Terézia 1778. augusztus 26-i alaptőlelevelének zárólapjai

anyanyelven való népszerű tanítása az iparosok számára. De minthogy ez egyetlen tanerőt túlságosan megerőltetett volna, a királyné Pállya István rektor közbenjárására az elméleti részt a gyakorlatitól elkülönítette (1778. szeptember 2.). A matematikát 1778-tól 1809-ig *Gegő József Adolf* (1746—1812) piarista adta elő, ki előbb Nyitrán tanított, majd (1803—1812) kolozsvári vicerektor volt; az 1798—1805-ig épült kolozsvári csillagdnak ő az első felügyelője; e tisztséget a mindenkori mennyiségtan-tanárok örökölték; az algebra és geometria elemeiről *Gegő* két latinnyelvű tankönyvet írt (megj. Pest, 1808.). A gyakorlati részt — vagyis alkalmazott mennyiségtant — *Malinovic Ignác* adta elő; tanszéke 1792-ben megszűnt. A történeti tanszéket az 1779/80. tanévben állították fel és arra a rendkormány *Koppi Károlyt* (1744—1801), a kassai kir. akadémia történet-

*A kolozsvári piarista-rendház
Balról a háttérben a Theresianum épületrésze*

A piarista-rendház udvari része

A kolozsvári református kollégium

tanárát küldte ki. Kolozsvári székfoglaló beszédében a történettudomány hasznáról és szükséges voltáról értekezett. Előadásainak hallgatására az I. éves joghallgatók is kötelezve voltak. 1784-ben az udvar vele töltötte be a pesti kir. tudományegyetem történeti tanszékét, honnan a kitűnő Katona Istvánt nagyon is átlátszó ürüggyel távolították el. De az ő bátorhangú, hazafias szellemű előadásait sem nézte jó szemmel a kormány, s ürüggyül használva összeköttetéseit a Martinovics-társaság vezetőivel, 1796-ban Koppit is megfosztották tanszékétől. Benkő József nagy elismeréssel emlékezik Koppi könyvtáráról és működéséről, „ki is a kolozsvári k. Universitásban kiváltképpen való dícsérettel tanítja az historiákat“; hasonlóan méltatja pesti működését Bacsányi János: „Mennyit nem lehet egy Koppitól tanulni és mely örömet nem szolgál akárkinek!“ Koppi filozófiai és történeti tárgyú, latin nyelven írt dolgozatai nagyrészt kéziratban maradtak fenn; említendők: *Prolegomena historiae ecclesiasticae* (1786), *Praelectiones historicae* (1787), *Historia belli Cosacco-Polonici* (1789), *Jus electionis Historia stirpis Arpadianae* (1790), melyet elkoboztak.

1777-ben 346, 1778-ban mintegy 400 hallgatója volt a piaristák főiskolájának; ez utóbbiak közül 150 a nemesek konviktusában, 153 a szemináriumban, a többi pedig a városban lakott. Megjegyzendő, hogy a teológiai hallgatók létszáma csaknem kivétel nélkül erdély-egyházmegyei papnövendékekből telt ki.

Mária Terézia halála után válságosra fordult a piaristák kolozsvári egyetemének helyzete. A rend buzgón folytatta ugyan működését, de az egyre erősödő

szerzetesellenes mozgalmakban, a régi és új áramlatok kiegyenlíthetetlen ütközőpontján alig lehetett reményük intézményeik épségben tartására. *Pállya István* 1782-ben kedvét vesztve lemondott, elhagyva állomását, hol főleg Erdély törvényeinek gyűjtésével foglalkozott. Ezután Vácra és Sopronba nyert beosztást, közben gr. Dessewffy Józsefnek, Koppi volt tanítványának, nevelésével is foglalkozott, s csak hosszú évek múlva, mint rendfőnök látogatott ismét Kolozsvárra. Utána *Mulay Konstantin* lett az igazgató (1783—85).

Mária Teréziának a központosítás céljait szolgáló, de kihatásukban igen üdvös és ismét az európai mintákhoz igazodó felsőoktatásügyi alkotásaival állt és bukott a kolozsvári egyetem. II. József 1784. augusztus 28-án eltörölte a főiskolának „univerzitas“ jellegét s azt lyceumi színvonalra szállította le, arra a fokra, amelyen a nemkatolikus egyházak kollégiumai állottak. 1784-től 1872-ig tehát Erdély ismét egyetem nélkül áll.

A református kollégium udvari része

★

Futó visszatekintést vetve a kor erdélyi iskolázására, az oktatásügy felekezetek szerinti spektruma a következő :

a *katolikus* iskolázás hatalmas lendületet vett, az iskolák száma és színvonala a századforduló óta folyvást emelkedik ; a XVIII. század második felében több szerzetesrend vezetése alatt 10 kat. gimnázium működött s 7 olyan, amelyben a latin nyelvnek csak elemeit tanították ;

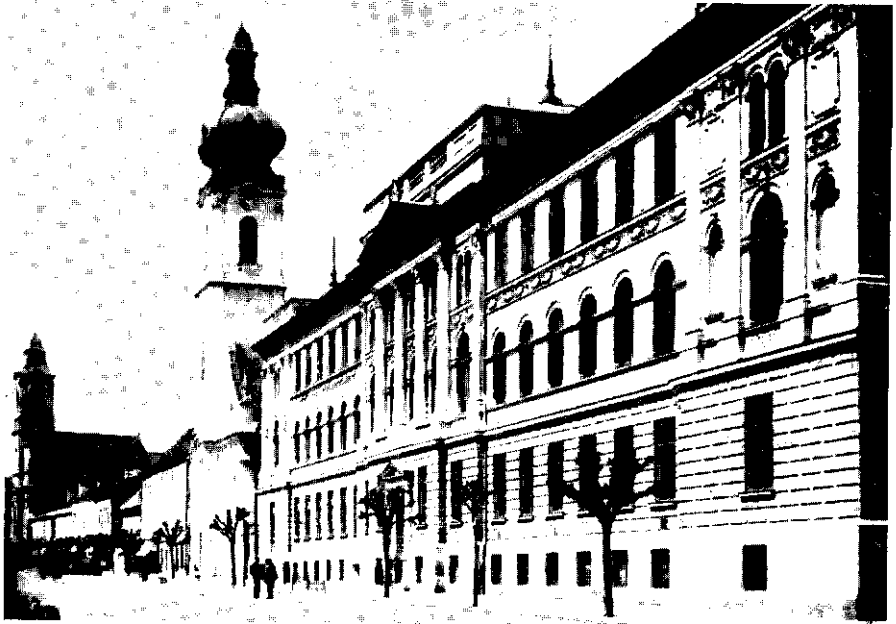
a *református* iskolák érezték ugyan a katolikus túlsúly korlátozó hatását, de régi színvonalukat nemcsak hogy megtartották, hanem tovább is fejlesztették ; 9 gimnáziumuk közül a nagyenyedi, kolozsvári és marosvásárhelyi kollégiumé a vezető szerep ;

ez *unitáriusoknak* 2 gimnáziumuk működött ;

az *evangélikus, vagyis szász* iskolák protestáns jellegük ellenére is szerencsésebb helyzetben voltak, mint a magyar reformátusok, mert a Habsburg-uralom következtében szorosabb kapcsolatba jutva a német tudományos mozgalmakkal, művelődési törekvéseiket szabadabban fejthették ki ; 5 gimnáziumuk és 14

A kolozsvári régi unitárius kollégium és templom

A kolozsvári új unitárius kollégium és templom

olyan városi iskolájuk volt, ahol a latin nyelv elemeit is tanították ;

a román iskolázás tulajdonképpen Mária Terézia uralkodásával kezdődik. 1754 őszén nyílt meg első gimnáziumuk, a balászfalvi gör. kat. iskola, amely idő múlva bölcsészeti tanfolyammal ellátott archigimnáziummá bővült ; *Aron Péter* püspök alapította mind ezt a gimnáziumot, mind pedig a balászfalvi papi szemináriumot, melyben 50 teológus tanult. Nagyhatású volt a gör. kat. román papság tudományos színvonalának emelésére az is, hogy a nagyszombati papnevelő intézetben és a bécsi Pázmáneumban mintegy 16 román teológus nyert elhelyezést. A gör. keletieknek nem volt középiskolájuk.

Ajtai Abod Mihály
1704—1776

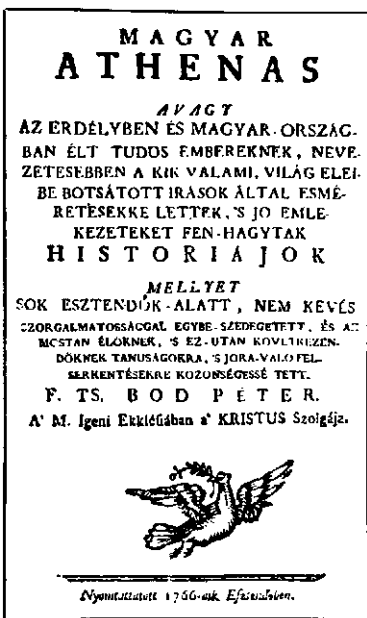
*

Míg a kolozsvári jezsuita-egyetem — fennállása utolsó hét évtizedében —

ugyanolyan tudományos központot teremt Erdély földjén a magyar katolicizmusnak, mint a testvérházában a nagyszombati, illetőleg budai, addig a protestantizmus kiválóságai — tudományos központ híján — csak egymástól elszigetelve, szerény kollégiumi vagy papi stallumokban meghúzódva, sokszor méltatlan mellőzések közt fejthetik ki munkásságukat. Külföldi iskoláztatásuk egyre több akadályba ütközik, itthoni tevékenységük szűk körén nincs mód általhatniok : ez mindannyiok közös mostoha sorsa. Mecénásaik száma erősen megcsappant ; magasabb tanulmányaikat már inkább csak szűkös alapítványok, semmint nagylelkű pártfogók teszik lehetővé. Bethlen Kata, aki két jeles ifjú — *Ajtai Abod Mihály*, később enyedi tanár, neves nyelvész és *Bod Péter* — külföldi taníttatásáról gondoskodik : nem típus, hanem kivétel. Feltűnően kevés azon református ifjak száma is, akik egy-egy főúri ifjú kísérőiként jutnak ki külföldre, — mint pl. *Kovács József*, gr. Teleki Sámuel nevelője, később enyedi tanár, — különösen a század második felében, mert egy 1764-es kormányintézkedés rendkívül megnehezítette a külföldi utazásokat. Erdély arisztokráciája mecénási szerepét most irodalmi műkedveléssel váltotta fel. A felvilágosodás eszméi az ő körükben hódítanak leginkább. Közülök kerül ki a francia irodalom legszorgalmasabb magyar olvasótáborára ; ők közvetítik az írókat : Fénelon „Télémaque“-jának *gróf Haller László*, Corneille „Cid“-jének *gróf Teleki Ádám* az első magyar fordítója ; *gróf*

Bod Péter
1712—1769

Bod Péter
„Magyar Athenas“-ának címlapja
1766

Teleki József Voltaire-rel és Rousseau-val levelezik. A kor uralkodó francia szellemiségének hazánkban Erdély a melegágya; nem csoda, ha az új magyar irodalmi fejlődés franciás irányának képviselői (Báróczi Sándor, Barcsai Abrahám, Naláczai József) mind erdélyiek, vagy legalább is peremvidékiek (Bessenyei György).

A kálvinista tudósok vizsgálódása most, a felekezeti harcok enyhülésekor, főleg a történeti és természettudományokra irányul, bár a jogtudományoknak is olyan jeles képviselőjével találkozunk, mint Huszti András, a kolozsvári ref. kollégium első jogtanára (1733—42). Legtöbbjük széleskörű enciklopedikus műveltséggel rendelkezik ugyan, de munkásságukat általában az említett két tudomány-szak határozza meg.

A történetkutatók minden energiáját az anyaggyűjtés foglalja le, akárcsak jezsuita kortársaikét; de kutatásaik emezekénél szűkebb körben mozognak s eredmény tekintetében sem mérkőzhetnek a hivatalos hatalom és a rendi szervezet támogatását élvező jezsuitákkal. Kénosi Tózsér János és Bod Péter az egyháztörténelmi adatgyűjtés legkiválóbb képviselői. Az előbbi az erdélyi unitárius egyház- és iskolatörténet forrásait foglalta össze, az utóbbi a protestáns egyház- és tudománytörténet kútfőit gyűjtötte s igyekezett rendszerezni. Bod, a felsőcsernátoni árva fiú, a Bethlen-kollégium alumnusa- és köztanítójaként végezte hazai, és Bethlen Kata pártfogoltjaként szerezte meg külföldi tanulmányait s

általa nyerte el a hévizi, majd pedig a magyarigeni lelkeszséget. Műveit — bár kissé pongyolán írt — alaposág és rendszeresség jellemzi. Az önmagának kijelölt területeken hézagpótló munkát végez, s amint egy téren feladatát befejezte, új feladatokba kezd, mintha kora protestáns nemzedékének minden tennivalója egyedül őreá várna. Protestáns egyháztörténeti művei után történelmi munkák következnek, majd közel húszévi gyűjtőmunka után közreadja az első magyar nyelvű irodalomtörténetet, a Magyar Athenast (1766), mintegy hatszáz magyar íróról számolván be. Bod Péter műveit — a külföldnek szánt latinnyelvű kézikönyveken kívül — következetesen és programszerűleg magyarul írta oly korban, midőn imakönyvön és fordításon kívül alig jelent meg magyar nyomtatvány.

A mi szempontunkból Bod Péternek nemcsak tudományos munkái, hanem akadémiai törekvései is különös figyelmet érdemelnek. Megjegyzendő, hogy a köztudat tévesen kapcsolja össze Bod Péter akadémiai törekvéseit a korábbi akadémiai törekvésekkel. Mert míg az Apácai Csere-féle akadémiai törekvések egy főiskolának, vagyis az erdélyi egyetemnek fundálására irányulnak, addig Bod Péter plánuma, „Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza . . . históriája“ c. műve (1760) előszavában, a Bessenyei György és Aranka György-féle tervek kezdő láncszemét alkotja, amennyiben ő egy magyar nyelvemelő társaság, vagyis a tudományos akadémia eszméjét körvonalazza. Sajátos jelenség, hogy Bod Péterrel egyidőben egy katolikus tudós, a Kolozsvárt is működött Hell Miksa, szintén

Benkő József
1740—1814

Cornides Dániel
1732—1787

Vásárhelyi Tőke István
fizikájának előlapja. Nagyszében, 1736

foglalkozik egy akadémiának, és pedig a bécsinek tervezetével ; memoranduma nem vált valósággá s csak kéziratban maradt fenn, de éppolyjellemző emléke a XVIII. századi Európa akadémiai törekvéseinek s a bécsi udvar akadémizálásának, mint erdélyi protestáns kortársáé : a Bod Péteré.

A Székelyföld adja a kor másik jeles erdélyi historikusát, a bardóci születésű *Benkő Józsefet*, kinek munkássága Hóman Bálint megállapítása szerint megüti Bél Mátyás, Pray és Katona István mértékét. Pedig csak az udvarhelyi kollégiumban és a „fényes hírt viselő nagyenyedi bölcsesség házában“ szerezte tudományát; „ezen hazánál küljebb“ sohasem jutott, bármint óhajtott, hogy „a külső országoknak tudománybéli kincséből ha csak valami kevés részt vegyen“. Vigasztalanul szomorú sors jutott osztályrészéül. Előbb székelyudvarhelyi gimnáziumi tanári székétől fosztották meg, majd köpecsi papi állását kellett odahagynia hivataltársaival történt súlyos összeütközései miatt. Ez a szerencsétlen sorsú tudós történeti és természettudományi kutatásaival

egyaránt elévülhetetlen érdemeket, s nevének külföldön is elismerést szerzett. Az erdélyi történeti források tíz kötetre tervezett gyűjteményétől csupán két kötetet sikerült közreadnia (*Transsylvania, Bécs, 1778*), megmaradt három kötete mindmáig kiadásra vár. Benkő gyűjtésének felhasználásával adta ki később Aranka György társasága az erdélyi történet elbeszélő kútfőinek gyűjteményét. Benkő természettudományi művei közül a legelső Erdély nevezetesebb barlangjait ismertette ; e művét a harlemi tudós társaság holland nyelvre fordíttatta s Benkőt 1781-ben tagjai közé választotta. Botanikai művei közül csak kisebb dolgozatai maradtak fenn. Főműve, a Linné rendszerezése nyomán készített „*Flora Transilvanica*“, a bécsi kancellárián, ahová a kolozsvári lyceumi tanszékre pályázva fölterjesztette, nyomtalanul eltűnt.

Itt a helye megemlékeznünk *Cornides Dánielről*, aki németországi tanulmányairól hazatérve, Erdélyben mint nevelő és a kolozsvári református kollé-

gium német nyelvtanára működött tizenöt évig. Tanítványai közé tartozott többek között a három Teleki-testvér: József, Sámuel és Ádám. Egyike volt a leglelkiismeretesebb és legbuzgóbb történeti forráskutatóknak és feldolgozóknak; a hazai történetírás XVIII. századi fejlődésében Prayval és Katonával egyenrangú társ, a pesti egyetem tanára, európai méretű tudós.

Benkő természettudós kortársai közül figyelmet érdemel még *Vásárhelyi Tőke István* nagyenyedi kollégiumi tanár, aki Erdélyben elsőnek kapcsolta egybe a fizika tanítását kísérletekkel és aki az első hazai fizikakönyvet írta, a kor tudós nyelvén, latinul; e tankönyv száznál több fizikai eszközt bemutató ábrája a tanár experimentáló készségéről és az iskolának a korhoz képest igen gazdag szertáráról tanúskodik.

V. MAGASMŰVELTSÉG EGYETEM NÉLKÜL (1784—1872)

A kolozsvári egyetem két századon át vallási ellentétek miatt nem tudott megszilárdulni; a XVIII. század végétől a nemzetiségi kérdés körül zajló politikai küzdelmek gátolták fejlődését. A válság II. József tanügyi reformjaival kezdődik, I. Ferenc abszolutista uralma idején pedig egyre mélyül; a szabadságharc leverése végleg megpecsételi a nagymultú intézmény sorsát, utat nyitva története új fejezetének.

A II. József által 1781-ben kiadott „Norma Regia pro scholis Magni Principatus Transilvaniae“ Erdély közoktatásügyi szervezetét merőben új alapokra kívánta helyezni, amennyiben mind a katolikus, mind a protestáns iskolákat a királyi kormányzók, a gubernium, illetőleg az ennek kebelében szervezett tanulmányi bizottság közvetlen vezetése alá rendelte; e bizottság elnöke az erdélyi püspök volt, tagjait — az unitáriusokat kihagyva — „mindhárom vallás“ képviselőiből választották. A „kalapos király“ legfontosabb — s a hazai tudományosság fejlődése szempontjából legártalmasabb — intézkedése volt a német tannyelv kötelezővé tétele. 1784. nov. 1-től minden tanulót tandíjfizetésre kötelezett; a gimnáziumi osztályokban 6, a bölceletiekben 9, a jogiakban 15 frt tandíjat állapított meg. A nagyobb nevelőintézeteknek nem

A „Norma Regia“ címlapja, 1781

lévén barátja, a konviktusokat a papnöveldek kivételével eltörölte. Nem kímélte az anyja nevét viselő bécsi Theresianumot, sem a két kolozsvári finevelőt, melyek közül a nemesi konviktus pecsétjén szintén Mária Terézia neve díszlett; ezeket 1785-ben szüntette meg, felosztatván egyúttal a kolozsvári főiskolán még a jezsuitáktól alapított és 1641 óta virágzó „Mária Társulat“-nak nevezett hitbuzgalmi egyesületet is, amelyet később, 1819-ben Rudnay püspök állított vissza. Ez intézkedések következtében a kegyes tanítórendi tagok egy része — nevelői tisztétől megfosztva — kénytelen volt Kolozsvárról eltávozni; rendházuk 1785—1791-ig házfőnök nélkül maradt s a beszállásolt idegenajkú földmérő inzellérek garázda viselkedése miatt szinte teljesen elárvult. Csak a tanítással foglalkozó bölcsészeti és gimnáziumi tanárok és az elemi iskolák igazgatója maradtak helyt. A bölcsészeti tanárok évi illetménye ekkoriban 500, a gimnáziumi tanároké 300—350 frt.

Az egyetemnek és akadémiának egyaránt nevezett kolozsvári főiskola 1784. aug. 28-ig viselte büszke címét. Ettőlfogva, II. József rendeletéből „királyi akadémiai lyceum“, vagyis csaknem olyanfoku iskolafaj, mint a protestáns egyházak nevesebb kollégiumai: az enyedi, kolozsvári és marosvásárhelyi.

II. József éppen akkor fosztotta meg a kolozsvári főiskolát egyetemi rangjától, amikor az a Mária Teréziától alapított jogi és részleges orvosi kar révén, a négy fakultás összességében teljes „universitas“-sá válhatott volna. De nemcsak rangjától fosztotta meg, hanem egységet alkotó tagjait is szétszabdalta. Hittudományi karát 1786-ban megszüntette; a jogi kar mint a királyi akadémiai lyceum jogi tanfolyama működött tovább; az egyetem testéből kivált orvosi tanszékek orvos-sebészi intézetté különültek; a piaristák kezén csupán a bölcsészettudományi kar maradt meg, mint a királyi akadémiai lyceum egyik tagozata, amely azonban 1822-ben „akadémiai“ jelzőjét is elvesztette, hogy végül a bölcsészeti tanfolyam 1851-től már csak mint egyszerű róm. kat. főgimnázium folytassa működését. Ez II. József szomorú szerepe a kolozsvári egyetem történetében. Kétségtelenül modern szellemű, ám magyar szempontból káros és veszedelmes egyéb tanügyi reformjai a nemzet ellenállásán hajótörést szenvedtek. Az uralkodó 1790. jan. 28-i rendeletével eltörölte újításai nagy részét, visszaállítva az 1780-ban talált állapotokat. Ezzel a német nyelv korábbi terjeszkedése megszűnt, a tanárok évi díjazására fordított kötelező tandíjfizetés eltöröltetett, s a konviktusi rendszer ismét helyreállt.

A lyceumi fokra leszállított intézetek háromnegyed századon át változatlan erőfeszítéssel és nem kevesebb eredménnyel látták el Erdély felsőoktatásügyét, mint egyetemi mivoltukban. Az egyes tagozatokról külön szakaszokban számolunk be; ezúttal csak a tagok összefüggéseit, szervezetét és általános fejlődésvonalait vázoljuk.

A kolozsvári egyetem, illetőleg kir. akadémiai lyceum élén Mária Terézia óta a királyi igazgató áll. E tisztet 1774-től 1818-ig mindig Kolozs megye főispánja töltötte be; voltak pedig *gr. Bánffy Dénes* után: *gr. Bánffy György*, *gr. Csáky*

János, br. Jósika Antal, gr. Haller József és br. Kemény Ignác. Az 1778/79. tanévben a lyceum kir. igazgatóját Pállya István, a nagynevű piarista-tanár helyettesítette.

Az igazgatást 1787-ig a kir. igazgatók közvetlenül vitték. 1787-ben a kir. főkormányzók rendelete alapján a kir. akadémiai lyceum közvetlen igazgatása egy, az akadémiai szenátus által (melynek az 1817/18. tanévig a gimnázium tanárai is tagjai voltak) felváltva a jogi és bölcsészeti karból (az orvosiból nem!) évenként választott tanárra bízott, ki rektor címet viselt. Az első ilyen rektor Fortini Károly Antal jogtanár, a következő Murányi Ignác piarista, a természet-tan tanára. A rektori címet 1792-ben a prorektori cím váltotta fel. A prorektor volt az akadémiai szenátus elnöke. E tiszter általában választás útján töltötték be, de pl. 1810-ben

Horváth József piaristát, a természet-tan tanárát kinevezés útján tették meg prorektornak. A prorektorok között a piarista tanárok nagy számban szerepelnek, így Bolla Márton, Faisz József, Horváth József, Buzna Lázár, Szabó Elek stb.

I. Ferenc 1818-ban Erdély róm. kat. püspökére ruházta az összes erdélyi róm. kat. tan- és nevelőintézet főigazgatói tisztét. A püspöki széket ekkor a rendkívül erélyes Rudnay Sándor töltötte be. Az idős br. Kemény Ignác a kir. akadémiai lyceum igazgatóságáról leköszönt, s ezzel a kolozsmegyei főispánoknak előbb egyetemi, majd kir. akad. lyceumi igazgatósága 44 év után véget ért. A kir. akad. lyceum közvetlen igazgatása a püspök-főigazgatók alatt is a lyceumi prorektorok kezében maradt 1834-ig; ebben az évben a prorektoriátus megszűnt. Utolsó prorektor Lezó Ferenc piarista bölcsészettanár volt. A prorektorság megszűntével a lyceum igazgatósága direktori címmel másként szervezetetett. Jellemző az akkori iskolaszervezetre, hogy a gimnáziumi direktor a lyceális prorektortól függött.

Rudnay Sándor az esztergomi primási székbe emeltetvén, utóda a szelídlelkű, tudománykedvelő br. négyesi Szepessy Ignác lett, aki 1821-ben a kolozsvári kir. lyceumban havonként vizsgálatok tartását, a félévi vizsgálatokon pedig nyilvános vitatkozások tartását rendelte el; a vitatkozások II. József-ig előbb is

Rudnay Sándor
1760—1831

divatban voltak, de ő e szokást eltö-
rölte ; 1784-ig a piarista áldozópa-
pok közül évenként rendeltettek ú. n.
„oppugnator“-ok, s a piarista tanárok
legkiválóbbjai (Malinovics Ignác, Bolla
Márton stb.) látták el e tisztet. Szepessy
Ignác 1823-ig volt lyceumi főigazgató.
Ekkor lemondván, az ideiglenes veze-
tésre *Szabó János* apát, kir. tanácsos
és kat. bizottsági előadó kapott meg-
bízást, majd 1824-től 1828-ig *gr.*
Lázár László erdélyi tartományi kan-
cellár és kir. főkormányzéki tanácsos
nyert igazgatói kinevezést.

1828-ban az új erdélyi püspök-
kel, *Kováts Miklóssal* ismét vissza-
állítatott a főigazgatói tisztség. Az
ő felterjesztésére a lyceum 1834-ben
külön igazgatót kap, aki hivatalát a
püspök-főigazgató hatósága alá ren-
delve végzi. 1792 óta — mint emlí-
tettük — a lyceum igazgatóit prodirek-
tori címmel a tanárok közül választot-
ták.

Az aligazgatók azonban tanári elfoglaltságuk miatt nem tudták kellő erély-
lyel vezetni a főiskolát, azért most olyan igazgatót állítottak a lyceum élére, aki
nem végez tanári teendőket. Az első igazgató, *Hilibi Gál Domokos* (1786—1845)
kir. tanácsosi címmel és évi 800 frt fizetéssel 1834 októberében neveztetett ki
a kolozsvári kir. lyceum igazgatójává s e minőségében működött haláláig ; egy
névtelenül megjelent röpiratot és három filozófiai munkát hagyott hátra, melyek
a francia tudományosság iránti élénk érdeklődésére vallanak, úgymint : Pascal
gondolatai a hitvallás és némely egyéb tárgyak felett, Az ember figyelmének
fontosabb tárgyai (1845) és Bossuet-fordítása : A közönséges história felett való
észrevételek. Kortársai nagy elismeréssel emlékeznek igazgatói működésére.
Utóda *Keserü Mózes* gyulafehérvári kanonok, csillagász († 1874). A jogi és böl-
csészeti tagozatok megszüntetésével (1849, 1850) megszűnt a lyceumi kir. igaz-
gatóság is.

Az elemeire bontott egyetem három kolozsvári fakultása közül tehát csupán
a jogi és bölcsészeti osztály tartozott a kir. lyceum szorosabb szervezeti egységébe.
Az Orvos-sebészi Tanintézet szinte idegen testté vált, ami kifejezésre jut abban,
hogy a lyceum prodirektorai mindenkor váltakozva csakis a jogi és bölcsészeti
kar tanárai közül választottak. De végső fokon az Orvos-sebészi Tanintézet
fölött is ugyanaz a lyceumi kir. igazgató (a kolozsmegyei főispán, később az

Báró Szepessy Ignác
1780—1838

Kováts Miklós
1769—1852

erdélyi róm. kat. püspök) gyakorolta a legfőbb iskolaügyi felügyeletet, aki a lyceumot is igazgatta. Ez a tény azonban inkább csak az állami mechanizmus akkori szerkezetére utal. A három tagozat között Kováts Miklós püspök teremt szorosabb kapcsolatot; az ő főigazgatósága alatt az Orvosebészi Tanintézet okleveleit már a kir. lyceum igazgatója is ellenjegyzzi, ami addig éppen nem volt szokásban.

A lyceum épületeiről ezek a főbb adataink: 1798. aug. 31-én a Belsőszén-utcában kiütött tűzvész — a város legszebb részének elhamvasztása mellett — a katolikus tan- és nevelőintézeteket is erősen megrongálta. 1811-ben a piaristák elvesztették a Teréz-kollégiumot, melyet Mária Terézia nekik adományozott s melyet most évi díjfizetés mellett az erdélyi kir. főkormányzók hivatali helyiségekül foglalt el. 1821-ben az Erdélyi Kat.

Tanulmányi Alap „a kolozsvári múzsákat egy új, pompás lakba, a róm. kat. lyceumi épületbe szállásolta el“. Az új palota építése 1817-ben kezdődött. Helyén eredetileg egy régi, még a jezsuitáktól emelt iskola állott, amelybe addig együtt voltak elhelyezve a jogi, bölcsészeti, gimnáziumi és elemi iskolai osztályok. Minthogy az új épülethez a lebontott régi iskola anyaga nem volt elegendő, Rudnay Sándor püspök rendelkezésére a szintén omladozó kolozsmonostori apátság egyháza is lebontották — a szentély kivételével — s ennek köveit is felhasználták az új épülethez. 1822-ben br. Szepessy Ignác püspök javaslatba hozta a Teréz-kollégium eladását, minthogy a főkormányzók által fizetett évi 800 frt bér az épületek kellő fenntartására sem volt elegendő. A piarista rend ezzel szemben a főkormányzókénál a nemesi konviktus visszaállítását, vagyis az épületnek eredeti céljára való visszaadását kérte. Szabó Elek házfőnököknek azonban nem sikerült célt érni: a kollégiumot az Erdélyi Kat. Tanulmányi Alap 1840-ben eladta az államnak. E helyen áll a kolozsvári egyetem központi épülete.

Mária Terézia után I. Ferenc részesítette legelőbb figyelembe a főiskolát. Az udvarnál különösen *gróf Bánffy György* gubernátor közvetítette hathatósan a lyceum tudományos érdekeit. A XIX. század elején minden tagozaton szaporodik a tanszékek száma: ekkor vezették be a bölcsészeti és jogi tanfolyam hallgatói számára kötelezővé tett hittani előadásokat; a jogi karon 8, a bölcsészeti

karon 5 új tantárggyal gyarapodott az előadások anyaga. I. Ferenc — emlékezetes erdélyi útja alkalmával — 1817. augusztus 18-tól néhány napig Kolozsvár falai között időzött Karolina Augusztia királynéval együtt. Kihallgatáson fogadta a nevelőintézetek, valamint a lyceum és a gimnázium tanári karának képviselőit, s végül meglátogatta a jogi, bölcsészeti, gimnáziumi és elemi osztályokat.

A tanítás II. József halála óta ismét latinul, a tudományos élet hagyományos nemzetközi nyelvén folyik, jóllehet Európa nyugati népei ekkor már a tudományokat is saját anyanyelvükön művelik. A kolozsvári lyceumon csak a negyvenes években kezd rendszeressé válni a magyarnyelvű tanítás. Az 1848. szept. 1-én Kolozsvárt összegyűlt kat. egyházmegyei zsinat végül úgy határozott, hogy „ezután a tanulmányok az oskolák mindegyikében magyarul fognak előadatni“. A határozatnak nem sokáig volt foganatja. Az 1848—49. tanév a politikai mozgalmak miatt csak 1849 januárjában vette kezdetét. Ezidőben *Cseh Ferenc* volt a piarista házfőnök, akit az osztrákok 1848 novemberében politikai okokból Szebenbe hurcoltak, de 1849 márc.-ban sértetlenül szabadon bocsátottak. Nemsokára azonban — június hónapban — elfogatási parancs lebegvén felette, Magyarországra menekült. 1849 novemberében egyébként a társház valamennyi tagját politikai vizsgálat alá vetették s *Lechner Imrét*, *Korecz Lőrincet* és *Tego Alajost* igazolvány hiányában Erdélyből kitiltották.

A szabadságharc leverése Erdély e főiskolájára is végzetes csapást mért. A lyceum elvesztette akadémiai jellegét; 1849-ben megszűnt a jogi tanfolyam, s az 1850/51. tanévben mint önálló cs. kir. jogakadémia már nem itt, hanem Nagyszebenben kezdte meg működését. 1850-ben a bölcsészeti tanfolyamot is megszüntették, úgyhogy a régi ötosztályú gimnáziumot a bölcsészeti tanfolyam beolvasztásával nyolcosztályú főgimnáziummá szervezték át. Ezzel a kolozsvári lyceum végleg megszűnt. A vele csak laza összefüggésben álló Orvos-sebészeti Tanintézet átvészelte a következő húsz súlyos esztendő, s az időközben Kolozsvárra visszahelyezett kir. jogakadémiával együtt a végre megvalósult erdélyi tudományegyetem szerves részévé lőn.

A lyceum diákélete zajosabb és mozgalmasabb volt, mint az egyetemi ifjúságé Kolozsvárt bármikor. A nagy átalakulások idejét e korszak nemzedékei élték át, s a politikai események természetsszerűleg az iskola falai közé is kihatottak. Annál inkább, mert a piaristák és a jogi tanfolyam tanárai közül többen épp oly hazafias nevelésben részesítették diákjaikat, mint az ekkor virágzása tetőpontján álló nagyenyedi és marosvásárhelyi kollégium hírneves jogtanárai. A kolozsvári lyceum és az azzal szorosan összefüggő kat. gimnázium diákjainak száma a körülmények szerint erősen hullámszórt. 1777-ben a piarista gimnázium tanulóinak száma 346, 1787-ben már csak 101, s 1788-ban mindössze 85. Ennek főoka az, hogy II. József 1785-ben a két kolozsvári finevelő intézetet feloszlatta s a diákok nagy része elszéledt. II. Lipót az erdélyi országgyűlés közvetítésére visszaállította a konviktusokat. 1792-ben 88 bennlakó diák jelentkezett; 1796-ban a gimnáziumnak már 252, a bölcséleti tanfolyamnak pedig 59 hallgatója volt.

Legkevesebb a hallgatója az Orvosebészi Tanintézetnek, évente átlag 40—50 növendék. A szabadságharc idején a diákok száma minden tagozaton erősen megcsappant: 1849-ben a bölcsészettan-hallgatók száma mindössze 26, a kat. gimnázistáké is mindössze 98. Mégis egy század alatt csupán a kolozsvári piaristák keze alól több mint 30.000 ifjú került ki. Vezetésük alatt nyerte kiképeztetése alapját az Apor, Bánffy, Bélydy, Bornemissza, Csáky, Eszterházy, Haller, Huszár, Jósika, Kálnoky, Kemény, Kornis, Lázár, Miske, Nemes, Perényi, Petki, Rudnyánszky, Splényi, Teleki, Wass főúri családok számos sarja, s az erdélyi nemes, polgári és népi rétegek tehetőségei fiainak tízezrei.

A lyceum egyik nagynevű diákja, báró *Jósika Miklós*, Emlékiratában külön fejezetet szentel kolozsvári tanulóéveinek. „A tanuló ifjúság sok elevenséget hozott az ottani életbe, írja. A katolikus, reformált s unitárius tanodák ifjúsága bizonyos jelleget viselt, mely lassacskán valami konven-

cionális egyenlőségnek adott helyet, mely nem igen pótolta ki amazt.“ Jósika a konviktusban Gull János tanár keze alatt nevelkedett. „Két szobánk volt, egy dolgozószoba, melyet nevelőm maga használt, hol vendégeket fogadott, s hova olykor visszavonult, ha valami érdekes olvasmánya volt; a másik háló- és dolgozószoba, melyben a tanár úr is magas olaszfal mögött pihente ki a nap hevélyeit, s hol én is egy keskeny fenyőágyon, szalmazsákon, egyetlen párnán háltam, egyszerű paplannal takaródtam.“ Majd így folytatja: „Kolozsvárt akkor igen jeles tanítók voltak, főleg a hazafias piaristák közt. Gull, Gegő, Koros, Horváth és többen a világiak közt, Fortini és a vegytan akkor híres tanára, nevelőmnék, Gullnak benső barátja, Moger, igen kegyes jó uram.“

A kolozsvári diákság hazafias megmozdulásainak némely mozzanatát Erdély krónikái is följegyezték. Ezek főleg az 1830-as és 40-es évek reformmozgalmaihoz fűződnek. Midőn gr. Kendeffy Ádám, a népszerű ellenzéki politikus 1834 febr. 4-én fiatalon elhunyt, s az ellenzék soraiban az a mende-monda támadt, hogy politikai okokból megmérgezték, e híresztelések hatása alatt a tanulóifjúság

Gróf Bánffy György
1747—1822

a temetésnél nagy kormányellenes tüntetésekre készült, amelyek csak a szigorú katonai intézkedések miatt maradtak el. A diákság és katonaság között ekként kiélezett ellenséges viszony néhány nap múlva (febr. 11) súlyos konfliktust okozott. Juhász Albert elsőéves jogászt, Juhász József kir. thesaurariatusi tanácsnok fítt a főőrségen letartóztatták, mert egy őrtálló katonával összetűzött. Ennek hírére a kolozsvári diákok, bennlakók és externusok, szemináristák, református és unitárius kollégisták egyaránt, jogászok és parvisták hatalmas „gerundiumokkal“ és kövekkel fölfegyverkezve megtámadták az őrséget, hogy diaktársukat kiszabadítsák. A szorongatott őrség fegyverét használta, egy ember meghalt, mintegy ötvenen megsebesültek. Az eset után Kolozsvár képe sokáig valóságos ostromállapot benyomását keltette. Végül is csak az 1834. évi diéta összehívásával lehetett lecsillapítani az országos felháborodást.

Vázolva a kolozsvári lyceum háromnegyedszázados életének főbb mozzanatait, tekintsük át a hagyományos sorrendben az egyes tagozatokon belül végbement szervezeti és személyi változásokat. A tanárok munkásságának ez az áttekintése első kísérlet a lyceum tudományos értékének megállapítására.

I. Hittudományi kar és hittani tanszék. A teológiai kar Kolozsvárt kevés szüneteléssel 1786-ig működött. A növendékpapok 1777-ben és 1778-ban állottak a kegyesrendiek vezetése alatt. 1778-ban — mint említettük — gr. Kollonics László erdélyi püspök a teológiai növendékeket Bécsben, Budán és Gyulafehérvárt helyezte el. II. József azonban 1783-i erdélyi útja alkalmával a Gyulafehérvárt összpontosított papnövendékeket ismét Kolozsvárra rendelte és amint 1784-ben a kolozsvári teológiai kar ismét megkezdte működését, az uralkodó ide irányította a Bécsben és Magyarországon tanuló erdélyi egyházmegyei, valamint az erdélyi ferencrendi szerzetes hittanhallgatókat; velük együtt egy piarista szerzetes is látogatta az egyetemi hittani előadásokat. A papnövelde a plébánia-lak melléti épületben volt elhelyezve, s világi pap-tanárok vezetése alatt állott. 1786-ban, a pesti központi papnövelde létesítésekor, II. József meghagyta, hogy a kolozsvári egyetem hittudományi hallgatói is oda küldessenek. Ez megtörténvén, a kolozsvári egyetem hittudományi kara végleg megszűnt.

Itt van helye megemlékezni a kolozsvári főiskolán — húsz évvel a teológiai kar megszűnése után — a bölcsészeti és jogi tanfolyam hallgatói részére rendszerezített hittani előadásokról. E tanfolyamok hallgatóinak sem az egyetemen, sem később a lyceumon hittani előadásokat 1807-ig nem tartottak. A vallási nevelés addig kizárólag a vasárnapi és ünnepnap ientiszteleteken elhangzó szentbeszédre és valláserkölcsi magyarázatokra szorítkozott. E feladatokat 1776—1797-ig a bölcsészeti tanárok, 1798—1807-ig a konviktus és a Szt. József-növelde bölcsészeti- s joghallgató osztályának aligazgatói végezték. Az 1807/8. tanévre azonban gr. Bánffy György erdélyi kir. főkormányzó kieszközölte I. Ferencről egy külön hittani tanszék rendszerezését. E tanszéken az 1811/12. tanév végéig *Svédáry Lénárt* kegyes-tanítórendi áldozópap működött, aki heti két órában tartott hittani előadásokat külön a bölcsészeti- és külön a

joghallgatók részére. Svéday Lénártnak Nagy-Károlyba történt áthelyezésével a tanszék 1812—1821-ig üresedésben volt ; ekkor br. Szepessy Ignác erdélyi püspök *Hanák András* erdély-egyházmegyei pappal töltötte be. 1822-től 1826-ig a tanszéket *Gódin József* (1784—1828) kegyes-tanítórendi áldozópap foglalta el, aki az előző tanévben a növendékpapok felügyelője és magyar hitszónok volt Kolozsvárt. Gódit a tanári székbe maga a püspök iktatta be s vele kezdődően a hittanár helyét az akadémiai tanácsban a prodirektor után jelölte ki. Ugyancsak Góditól fogva úgy találjuk, hogy e tanszék betöltői — valamennyien piaristák — egyúttal mint lyceumi hitszónokok és könyvtárnokok működtek Kolozsvárt. Egyrészük érdemes irodalmi munkásságot fejt ki, némelyiküktől azonban csupán alkalmi (többnyire I. Ferencet magasztaló) költemények és szónoklatok maradtak fenn. Utóda 1826-tól 1833-ig *Takács István*; utána 1834—1838-ig *Gubiczer Ferenc* (1783—1875) következik ; Kolozsvárt a bölcsészettani hallgatók részére latinnyelvű tankönyvet adott ki a keresztény vallás doktrínáiról. 1839—44-ig *Borbély László*, majd 1845—46-ig *Hoffmann Ignác* (1798—1865) tölti be a tanszéket ; ez utóbbi 1847—49-ben vicerektor, 1851-ben pedig gimnáziumi igazgató Kolozsvárt. 1847—48-ban *Herbánszky Adolf* (1816—1850), később a klasszika-filológus *Baranyai Zsigmond* (1814—1871), majd *Szabóky Adolf* (1821—1880) és *Magyarász Ince* (1806—1886) tölti be a hittani katedrát. Szabóky a negyvenes évek végén működött Kolozsvárt; 1850-től kezdve, mint fővárosi tanár, 30 éven át párját ritkító tevékenységet fejt ki a magyar iparosság szellemi gondozása és érdekképviselése terén ; egyik buzgó tagja volt a Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulatnak, ő alapította s negyedszázadon át vezette a budapesti legényegyletet, lelkesen agitált népbankok, iparsegélyezési és kölcsönzési pénztárak felállítása érdekében ; nagy érdemei vannak az országos iparegyesület létrehozásában, élénk részt vett a londoni, párizsi, bécsi és hazai kiállításokon a magyar ipar méltó bemutatásában. 1839 óta széleskörű irodalmi tevékenységet fejtett ki, 26 önálló műve főleg a tankönyv- és ipari szakirodalom körébe vág. Magyarász Ince két ízben működött Kolozsvárt ; előbb 1849—50-ben mint hittanár, majd ismét 1853-tól 1858-ig, mikor is a mennyiségtan és filozófia tanítása mellett a csillagvizsgáló gondozását is magára vállalta ; az utolsó három évben az igazgatói tisztet viselte.

II. Jogi kar, illetőleg jogi lyceum. A Mária Teréziától 1774-ben létesített jogi kar első tanárai a már említett Kődi Farkas János és Fortini Károly Antal után *Winkler János* és *Dobokai Antal*. Winkler a hazai törvényeket tanította 1775-től 1815-ig ; fennmaradt br. Jósika Antal kolozsmegyei főispán és lyceumi kir. igazgató fölött 1803-ban tartott emlékbeszéde. Dobokai az I. Ferenc által létesített „kincset-rendőri írmód“ (vagyis a pénzügytan és tisztii iránytan) és statisztika tanszékének tanára 1796—1808-ig, egyúttal a lyceum aligazgatója ; gr. Haller József főispáni beiktatásakor (1804) alkalmi beszéddel hódolt a kor divatos műfajának ; hallgatói számára készített „*Institutioes politicae*“ c. munkája (1802) kéziratban maradt fenn. E tanszék tanárai utóbb : *Vinkler Már-*

ton, 1809—10 ; *Kleeberg Antal*, 1810—15, majd *Kovács Sámuel* mint helyettes, 1827—47.

A jogi kar I. Ferenc alatt gr. Bánffy György gubernátor közbenjárására újabb lendületet vett. A már kezdetben bevezetett jogtudományi tárgyakon felül még a következő tudományszakokat adták elő: bányajog, nemzetgazdaság és pénzügytan, statisztika, tiszti irálytan, mezei gazdaságtan és oklevéltan. Az egyes tanszékeken 1809-től 1849-ig a következők működtek: Fortini tantárgyait (természeti-, közönséges-, nemzeti- és római jog) 1816-tól 1848-ig a kecskeméti származású *Banó István* adta elő, aki főiskolai tanulmányait a pesti egyetemen végezte, hét munkája közül ötöt Kolozsvárt adott ki; latin és magyar nyelvű beszédeiben Rudnay Sándor püspöknek, Nopcsa Elek erdélyi kancellárnak és br. Jósika János főkormányiszéki elnöknek hódol; tudományos munkái: „*Elementa jurisprudentiae naturalis*“ (1836) és „*Jus romanum*“ (1842). Winkler János után az erdélyi „hazai jogot“ és a büntetőjogot *sósmezei Vajda László* (1780—1834) előbb kormányiszéki fogalmazó, majd titkár, mint helyettes tanította; latinul többnyire lyceumi vonatkozású beszédeit és az erdélyi jogtörténet színopszisztát (1826 és újból 1830) adta ki, magyarul jelent meg: *Az erdélyi polgári magános törvényekkel való esmeretségek három könyve* (1830) és *Az erdélyi polgári magános törvények históriája* (1824 és 1830), valamennyi Kolozsvárt. Utóda *zetelaki Sebestyén Gergely* (1803—1868), aki középiskoláit Székelyudvarhelyen, jogi tanulmányait a pesti egyetemen végezte; 1830-ban nevezték ki a kolozsvári jogi lyceumhoz a magyar közjog, valamint az erdélyi magán- és büntetőjog rendes tanárának; később 1849-ig a lyceum helyettes igazgatója; közel kétévizedes tanárkodása alatt a helyhatóságok és testületek szabályrendeleteinek összegyűjtésével úttörő munkát végzett s e téren felette becses adatokkal járult a további kutatásokhoz; később bírói pályára lépett s mint nyug. kir. ítélőtáblai ítélőmester hűnyt el; értekezése: „*De juribus municipalibus Inclitae Nationis Siculicae*“ (1830). A politikai tudományokat *Huber Ferenc* (1786—1844) adta elő; munkája: „*Politia civitatis, cum applicatione ad Transsilvaniam*“ (1829 és újból 1841); a lyceum egyik legképzettebb jogtudósa volt, aki szaktudományát kora színvonalán képviselte. A kolozsvári születésű *Récsi Emil* (1822—1864) szülővárosában kezdte s Pesten végezte tanulmányait, míg joggyakorlatot a marosvásárhelyi kir. táblán folytatott; a kolozsvári lyceumon már 1846-ban mint az egyházjog és statisztika h. tanára működött, majd a Huber Ferenc halála (1844) óta üresedésben álló tanszékre pályázott s 1847 őszén a politikai tudományok rendes tanárává neveztetett ki; 1848-ban Eötvös miniszteri titkárrá nevezte ki, később a pénzügyminisztériumban szolgált, 1850-től haláláig a budapesti egyetem jogi fakultásán működött, előbb mint helyettes, később mint a római jog rendes tanára. Irodalmi munkássága megoszlik a zsurnalisztika, szépirodalom és tudományos irodalom között; a negyvenes években megindította a *Francia Regénycsarnokot*, 1850—53-ban a *Pesti Napló* szerkesztője; Sand, Sue, Thackeray, ifj. Dumas, Dickens és Freytag Gusztáv regényeiből fordított;

szakirodalmi munkái közül Kolozsvárt jelent meg a Polgári s büntető törvénykezési értekezések (I—II. köt. 1842—44), míg a telekadó rendszeréről, az ausztriai birodalom alkotmányjogáról, a közigazgatási törvénytudományról, Magyarország közjogáról és a római jog elveiről szóló tanulmányai pesti tanárságának eredményei; a Magyar Tud. Akadémia 1856-ban levelező tagjává választotta; halálakor Pauler Tivadar mondott fölötte emlékbeszédet az Akadémián. *Gáll Lajos* 1844-től 1849-ig volt az államrendészet, nemzetgazdaság- és pénzügytan szakképzett tanára.

A mezei gazdaságtant (vagy „gazdászati tant“) mint rendkívüli tárgyat, 1809-ben vezették be; kezdet óta magyarul adták elő, kár, hogy csak elméletileg s így e tanszékből nem fejlődhetett ki a keszthelyi Georgikon erdélyi rokenintézete. 1809-től 1848-ig *Kovács Sámuel* töltötte be; utóda rövid ideig (1848 májusáig) *k. kászoni Medvés Mihály*. A paleográfia — mint „bármely alkotmányos ország művelt, minden ősbirtokos lakóinak nélkülözhetetlen tan“ — katedrája 1816-ban létesült. 1824-től az 1840-es évekig *Lócsei Sámuel* adta elő, aki gazdag, Erdélyt illető történeti emlékanyagot hagyott hátra. Utána 1848-ig a már említett *Medvés Mihály* töltötte be e tanszéket.

Mint e vázlatos összefoglalásból is megállapítható, a jogi kar tanárainak tekintélyes része Erdély fiaiból került ki.

III. Az orvosi kar, ill. Orvos-sebészi Tanintézet, akárcsak a jogi kar, Mária Terézia királynőben bírja alapítóját. E tagozat rangsorbeli helyzete évtizedeken át sok ingadozást mutat. Kezdetben a jogi kar után foglalt helyet, 1789-ben (mint *Classis Chirurgica*) a harmadik helyre került, majd *Facultas Medica* címen (1808—1817) ismét visszanyerte korábbi rangsorát, végül mint *Institutum Medico-Chirurgicum* (1817-től) állandóan a bölcsészeti kar után, vagyis utolsó helyen következett. A kezdetben egyetlen tanárból álló „kar“ rendkívül lassan bontakozott ki. Második tanszékét, az állatgyógyászatit, II. József 1787-ben állítja fel. A két tanszék még éppen úgy nem fakultás, mint az egy, de ha figyelembe vesszük, hogy a természettudományos kutatás e kezdőkorában külföldön, így Németországban is, többnyire hasonló a helyzet (az orvosi karon 1783-ban Rostockban egy, Bambergben és Giessenben három tanár működik), úgy e jelképes fakultás valamivel érthetőbbé válik.

Az orvos-sebészi intézet tulajdonképpen I. Ferenc alatt indul fejlődésnek. Alatta az intézetben két új tanszéket rendszeresítenek (1. vegy-, élet- és kórtan; 2. szemészet), a bonctani tanszék mellé pedig egy „állandó segédi“, vagyis adjunktusi állást szerveznek.

1808-ban gyökeres módosítást szenved az intézet szervezete azzal, hogy igazgatásában elnöki intézmény létesítettett, az elnöki tisztség mindenkorra az „erdélyi nagyfejedelemség“ országos főorvosára (*Protomedicus Transilvaniae*) ruháztatván; a legfőbb iskolaügyi felügyeletet azonban továbbra is a lyceumi kir. igazgató látta el. Ez átszervezés következtében tehát egy a tanári kar kebelén kívül álló szakember nyert hathatós befolyást a tanulmányi rendszerre; e külső,

mondhatni idegen befolyás 1849-ig tartott. A protomedicus — mint a sebészi szigorlati bizottság elnöke — a szigorlatokon vizsgálóként is működött. Az első ily protomedicus *dr. Nyulas Ferenc* (1808), őt követi *Szöts András* (1810, 1811), majd 1812-től 1824-ig a jeles *Pataky Sámuel* orvostudor, később *Ferentzi József* (1833) és *dr. Baricz János* (1838). 1849-ben a kir. főkörmányszékkel együtt az országos főorvosi hivatal is megszűnt. Az alkotmányos korszak beálltával (1860 okt. 20. „októberi diploma“) Erdélyben a főhivatalok, nevezetesen a kir. főkörmányszék visszaállítatván, az országos főorvosi hivatalt is betöltötték; ennek azonban a változott viszonyok között az Orvos-sebészi Tanintézetre többé már nem volt befolyása.

A sebészi tanfolyam kezdetben csak egy évből állott; 1793—94 táján, a tantárgyak tetemesen megnöveltetvén, kétévéssé vált; végre a harmincas években a tanfolyam tartama hároméves lett. A kétéves tanfolyamon (az 1810-es években) a tanrend a következő: az I. év első felében: bonctan, második felében: elméleti szülészet, törvénytudományi sebészet és élettan; a II. év első felében: kórtan, gyógyszer-tan és állatgyógyászat, második felében: szemészet és állatgyógyászat. (A szülészeti gyakorlatot csak 1851-ben, a „szükségbeli szülő-intézet“ — Noth-Gebär-Anstalt — felállításakor vezették be.) A tantárgyakból a hallgatóknak minden félév végén vizsgát kellett állaniok. A hároméves tanfolyam (1842/43. tanévi) tanrendje a következő: az I. év első felében: bonctan, természet-tan, vegytan, második felében: élettan, természet-tan és vegytan, növénytan; a II. év első felében: általános kórtan, állatgyógyászat, második felében: gyógyszer-tan, szülészet, állatgyógyászat; a III. év első és második felében: különös sebészi kór- és gyógytan kórodai oktatással; különös (bel-) kórtan kórodai gyakorlatokkal. A „kórodai oktatás“ a „Karolina országos kórház“-ban tartatott, mint-hogy 1872-ig az Orvos-sebészi Tanintézet igazgatósága a Karolina-kórház igazgatóságával kapcsolatban állott. Az 1870/71. tanévtől a tanfolyam négyévéssé vált.

A Tanintézetben nyert képesítés alapján a sebészi gyakorlat elvben csupán Erdély területén volt üzhető; de pl. 1814-ben még a nem végzett növendékek nagy része is tábori orvosi szolgálatot teljesített. 1811—1825 között az Intézet sebész-mestereket és szülész-mestereket is képesít, külön oklevél alapján, de később, a lyceum „akadémiai“ jellegének megvonásakor a kolozsvári képesítésű orvosoknak csupán a sebészet és szülészet gyakorlását engedték meg, ezt is csak Erdély határain belül. E korlátozásokból azonban éppen úgy nem szabad kedvezőtlen következtetéseket vonni az Orvosi-sebészi Tanintézet színvonalát illetőleg, mint az egyetemnek lyceummá való degradálásából. Sőt kétségtelen, hogy ez az intézet a harmincas és negyvenes években sebész-növendékeinek jóval megalapozottabb ismereteket nyújtott, mint a pesti orvosi kar, ahol az előkészítő tudományok (természet-tan, vegytan, növénytan) előadásáról csak az 1849/50. tanévtől gondoskodtak. Ez általánosan elismert tény, hogy az Orvosi-sebészi Tanintézet gyors fejlődésén kívül eléggé megtámasztja kiváló tanárainak névsora és az innen kikerült

Lenhossék József
1818—1888

gyakorlati sebészek megbecsült munkássága.

Az Orvos-sebészi Tanintézet tanszékei — felállításuk sorrendjében csoportosítva — és e katedrák tanárai a következők:

1. Bonctan (1775): *Laffer József* (l. előbb, a IV. fejezetben); *Eckstein János* sebésztudor, (1761—1812), ki 1798-tól 1808-ig, azaz pesti egyetemi tanárrá történt kinevezéséig a bonctant, sebészetet és szülészetet adta elő és egyúttal az Intézet igazgatói teendőit is ellátta; *lécfalvi Keresztes Elek* sebésztudor († 1831), 1809—1830-ig; *Judenhoffer Mihály* (1782—1846) 1838-ig helyettesként; *csikszeredai Szabó József* († 1872) 1838-ban neveztetett ki a tanszék r. tanárává; 1848—1852-ig Nagyszébenben, a cs. kir. hadi és polgári kormányzó-ság közoktatásügyi osztályában ideiglenesen előadói minőségben működött;

1853 őszén az addig közös bonctani és szülészeti tanszéket különválasztották, s Szabót az elméleti és gyakorlati szülészet r. tanárává nevezték ki, de helyettesként a másik részt is ellátta; 1858-ban a megüresedett belgyógyászati tanszékre ment át; 1869—72. a város országgyűlési képviselője; az Orvos-sebészi Tanintézet fejlesztése és az egyetem felállításának előmozdítása terén elvülhetetlen érdemeket szerzett; *Werzár György* († 1854) 1849—52. e tanszék helyettes tanára; *Lenhossék József* (1818—1888), a neves orvosdinasztia második generációjának képviselője, aki elsőnek vezette be hazánkba a tájboncolástant, 1854-től 1859-ig, pesti egyetemi bonctanári kinevezéséig volt Kolozsvárt a leíróbonctan, törvényszéki orvostan és tetszhaláltan ny. r. tanára; dolgozatai, melyekkel európai hírnevet szerzett, a központi idegrendszer finomabb szerkezetével, a vese szerkezetével, valamint a magyar koponyatípusok vizsgálatával foglalkoznak; *Czifra Ferenc*, a kiérdemült pesti egyetemi bonctanársegéd lett a Pestre kinevezett Lenhossék utóda 1860-ban; a kolozsvári bonctani múzeum korszerű felszerelésével nagy szolgálatot tett intézetének és a szaktudományának.

2. Sebészet (1775): *Laffer József*, *Eckstein János*, *Keresztes Elek*, *Judenhoffer Mihály*, *Pfenmingsdorj Antal*, 1842—46. helyettesíti az előbbi; *Ábrahám Bogdán* 1846-tól 1851-ig; *Nagel Emil* kiérdemült tábori főorvost az uralkodó az Intézet részéről jelölt pályázók mellőzésével nevezte ki 1852-ben; 1868-ban

nyugalomba vonulván, utóda *Brandt József*, 1867-től helyettesi, 1871-től végleges minőségben.

3. Szülészet (1775): *Laffer József*, *Eckstein János*, *Keresztes Elek*, *Pfenningsdorf Antal*, helyettes; *Szabó József*, *Maizner János* 1859-től az egyetem megalapításáig; ő dolgozta fel a kolozsvári Orvos-sebészi Tanintézet történetét (1890).

4. Állatgyógyászat, ill. állatjárványtan és állati rendészet (1787): *Fuhrmann Péter* (1775—1816) e tanszék első és egyben a kolozsvári orvosi kar második tanára; *Bruszt Elek* sebész- és szülésmester, 1813 óta adjunktus, 1816—1853-ig r. tanár; *Werzár György* 1853—54-ben helyettes; *Szombathelyi Gusztáv* Kolozsvár város nyug. tisztifőorvosa 1855—56-ban helyettes; *Zahn Ferenc* 1856—1861 febr.-ig mint a tanszék r. tanára működött; miután nem bírta a magyar nyelvet, a rendszerváltozáskor lemondott s a bécsi cs. kir. katonai állatgyógyintézetben nyert tanársegédi állást; *Mina János* pesti állatgyógyintézeti kórodai tanársegéd 1862-től a tanszék r. tanára.

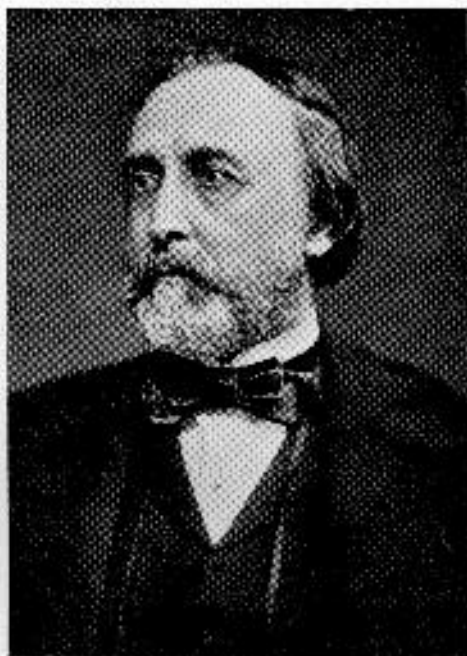
5. Ásványtan (1792—93 körül): *Etienne András* (1751—1797) 1794-től haláláig adta elő a vegytant, kórtant és élettant; a kolozsvári „piaci nagytemplom udvarán temettetett el“; elhalálózása után az ásványtant többé nem adták elő a sebészet-hallgatók részére.

6. Vegytan (1792—93 körül): *Etienne András*nak halála (1797) után 1838-ig szünetelt; *bágyi József István* 1838—1870-ig a természet-, vegy- és növénytani tanszék r. tanára; utána 1872-ig *Szöts Emil* a tanszék helyettese.

7. Élettan (1792—93 körül): *Etienne András*; *nagybacomai Intze Mihály* († 1836) 1797-től az élet-, kór- és gyógyszer-tan tanára; *Pataky Sámuel* halála (1824) után, mint legidősebb tanár, ő bízott meg az elnökség tiszttel; *incseli Szöts József* († 1858) orvostudor, szülésmester, Kolozs vármegye r. tisztifőorvosa és a Karolina országos kórház „első orvosa“, aki 1831-ben szervezi az első orvos-sebészi kórodát és akinek nagy része van az orvos-sebészi tanfolyam háromévvé váló átalakításában, *Intze* után helyettes; *székelyföldvári Szilágyi Miklós* († 1862) 1838—1849 nov.-ig az élet-, általános kór-gyógytan és gyógyszer-tan r. tanára; a szabadságharc leverése után a kolozsvári cs. kir. haditörvényszék ítélete alapján tanári székétől felségsértés címén elmozdították; *Marussi Istvánt* (1811—1856) Alsófehér vármegye volt tisztifőorvosát, aki Enyednek 1849 jan. 8-i pusztulása elől Kolozsvárra menekült, bízták meg *Szilágyi* után a tanszék helyettesítésével, 1852-ben az élettan, általános kór- és gyógyszer-tan r. tanára lett; *Jendrássik Jenő* (1824—1891) bölcsészeti, jogi és technikai tanulmányok után lépett Bécsben az orvosi pályára; 1857 júliusában foglalta el Kolozsvárt az élettani, kór- és gyógyszer-tani tanszék mint annak r. tanára. Lenhossék Pestre távozásakor, 1859-ben a leíróbonctan, a törvényszéki orvostan és tetszhaláltan helyettesítését is ellátta; 1860-ban a pesti egyetem bonctani tanszékére nyert kinevezést; a kolozsvári tanári kar e „kiváló díszének“ távozásával a z Intézet újabb érzékeny veszteséget szenvedett; tudományos vizsgálódásai főleg

Jendrássik Jenő
1824—1891

Margó Tivadar
1816—1896

az életjelenségek fizikai alapjaira vonatkoznak ; legjelentősebb tanulmányai az izomműködéssel foglalkoznak ; *Margó Tivadar* (1816—1896), a pesti egyetem magántanára és helyettes tanára szintén rövid ideig (1860 szept.—1862 július) működött Kolozsvárt ; később mint a pesti egyetem állattani és összehasonlító bonctani tanszékének tanára, értékes szakirodalmi munkásságot fejtett ki a zoológia terén ; *Balogh Kálmán* (1835—1888), a magyar orvosi irodalom egyik úttörője, mintegy 120 értékes orvosi tanulmány szerzője, 1863 októbertől 1867 júliusig volt e tanszék r. tanára, innen a budapesti egyetem elméleti orvostani katedrájára neveztetett ki ; utóda *Láng Gusztáv* (†1869) pesti magántanár, aki 1867 őszétől — súlyos betegsége miatt — csak rövid ideig láthatta el tanszéki feladatait ; *Láng* az első orvostanár Kolozsvárt, akit nem az uralkodó, hanem a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevezett ki ; 1867-től 1872-ig e gyakorlat általánossá lett ; *ponori Török Aurél* (1842—1912), nagynevű orvos és antropológus, aki főleg craniometriai tanulmányaival ért el kiváló tudományos eredményeket, orvostanintézeti tanársága alatt (1869 július—1871 július) a tantárgyak egész légiójával volt elhalmazva, amennyiben az élettan, szövettan és orvosi természettan, nemkülönben az ez alkalommal először kötelező tantárgynak előírt kórbonctan és törvényszéki orvostan r. tanárává neveztetett ki ; 1872-ben a kolozsvári egyetemen, 1881-ben a pesti egyetemen nyert katedrát.

Balogh Kálmán
1835—1888

Schulek Vilmos
1843—1905

8. Általános kórtan (1792—93) és gyógyszerstan: tanárai ugyanazok, akik a 7. sz. alatt említették, Török Aurél kivételével; 1869 júliusától *Machik Béla* e tanszék ny. r. tanára.

9. Szemészet (1792—93 körül): első tanára a román származású *müllersheimi Molnár János (Piuarü)*, 1816-ban már nincs a tanszéken; utóda az 1817—1818. tanévtől 1842-ig *Judenhoffer Mihály* r. tanár; *Nagel Emil* és *Brandt József* után a bécsi egyetem szemészeti tanársegéde, *Schulek Vilmos* neveztetett ki r. tanáru; 1874-ben, már mint kolozsvári egyetemi tanár, átment a pesti egyetemre.

10. Törvényszéki orvostan és tetszhaláltan (1820 körül): *Keresztes Elek*, *Bruszt Elek*, *Lenhossék József*, *Jendrássik Jenő*, *Margó Tivadar*, *Balogh Kálmán*, *Láng Gusztáv* és *Török Aurél* után *Genersich Antal*, a pesti Rókus-kórház és szegénygyermek-kórház boncnok-főorvosa 1870 aug.-tól tölti be e tanszékét, fölmentvén a túlterhelt *Török Aurélt* e tárgyak előadása alól.

11. Belgyógyászat (1831): *Szöts József*, *Szabó József*, *Machik Béla* helyettes.

12—13. Természetan és növénytan (1838): *Jóó István* rendes, *Szöts Emil* helyettes tanár.

14. Szövettan és orvosi természetan (1869): *Török Aurél*.

15. Kórbonctan (1869): *Török Aurél*, majd 1870-ben a tanszék önállósíttatván, *Genersich Antal*.

A kolozsvári Orvos-sebészi Intézet mindenkor igyekezett lépést tartani a kor tudományos fejlődésével. E célból tanárai számára ismételtén külföldi utazásokat biztosított. 1855-ben Nagel Ernőt küldték ki Párizsba tanulmányútra és sebészi műszerek beszerzésére, 1871-ben Czifra Ferenc kap 800 frt utazási költséget (több mint félévi tanári fizetés) a külföld jelesebb bonctani intézeteinek és múzeumainak meglátogatására, hogy ott szerzendő tapasztalatait a hazai tudomány javára értékesítse; 1871 júliusától 1872 szeptemberéig Török Aurél tanulmányozza 300 frt segéllyel a külföldi élettani intézeteket, s ugyanakkor részt vesz a strassburgi német egyetemnek 1872 május 1-i ünnepélyes megnyitásán; Mina János az 1872 február—márciusban Bécsben tartott nemzetközi marhavész-ügyi értekezleten játszott jelentős szerepet.

Végül, ha nem is abszolút értékmérő, de figyelemreméltó jelenség, hogy e tanintézet tanárai közül hatan gyarapították a budapesti egyetem orvoskarának fényét, úgymint: Eckstein János (1808), Lenhossék József (1859), Jendrássik Jenő (1860), Margó Tivadar (1862), Balogh Kálmán (1867) és Schulek Vilmos (már mint kolozsvári egyetemi tanár, 1874).

IV. A bölcsészettudományi karnak, ill. kétéves bölcséleti tanfolyamnak I. Ferencig négy tanszéke volt, ú. m.: filozófiai, történeti, mennyiségtani és fizikai. I. Ferenc 1796-ban gróf Bánffy György gubernátor közbenjárására katedrát létesített a vegytan, ásványtan, természetrajz, fűvészet és technológia tanítására. 1777-től 1850-ig (midőn a bölcsészeti kar működése megszűnt) a filozófiának 10, a történetnek 10, a matematikának (melynek katedráját csak 1778 őszén állította fel Mária Terézia) 6, a fizikának 11 tanára volt. A tanárok a felsorolt kilenc katedra tárgyain kívül rendszeren a rokontárgyakat is előadták, pl. a matematikusok az asztronómiát, melynek számára a gubernium palotájára 1805-ben külön csillagvizsgáló torony épült.

E háromnegyed század alatt a kegyesrendiek a bölcsészeti és hittudományi karban összesen 7355 ifjút tanítottak.

A kolozsvári főiskola piarista-tanárai közül egy sem volt erdélyi születés. Az erdélyi papnövendékek Gyulafehérvárt tanultak s később mint világi papok működtek Erdély egyetlen szerzetesrendje, a ferencesek mellett. A piarista-rend tehát csak magyarországi — felvidéki, alföldi és dunántúli — ifjakból nevelhetett a kolozsvári ház számára is „áldozár“-tanárokat. Az egységes rendi szervezet következtében e tanárok életpályája többnyire azonos mederben halad, nagy részük Nyitrán végzi bölcséleti és teológiai tanulmányait, majd valamelyik felvidéki alsóbbfokú iskolában (Podolinban, Privigyén, Kisszebenben, Léván) kezdi s Kalocsán, Tatán, Nyitrán folytatja tanári működését, mígnem kiválóbbjaik eljutnak a vezető tanintézetek (Kolozsvár, Szeged, Vác, Pest) katedráira vagy a rendházak élére. Tanári és tudományos munkásságuk egyaránt termékeny, bár nem oly gazdag és nagyhatású, mint az egyetemet egykor teljesen kezükben tartó jezsuitáké. Ám ezeknek latinnyelvű tudományosságával szemben áll a kolozsvári piaristák forró hazafiságtól áthatott magyar szelleme, amelynek magyar nyelvi

tanításuk, irodalmi, főleg szépirodalmi munkásságuk és egész emberi magatartásuk példás kifejezője. Erdély nemcsak életük egyik állomása volt, hanem sokuknak valóban új hazája; sorsában, változásaiban híven osztoztak, léleekben hozzá hasonultak, s a transzilván reál-idealizmus szellemi hagyományai között ízig-veéig erdélyiekké is váltak.

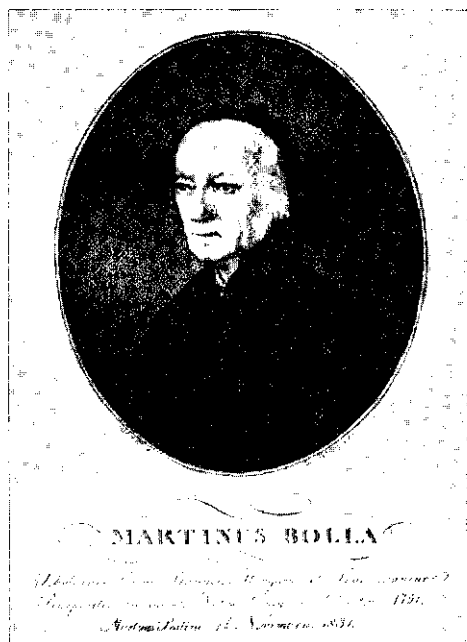
A bölcsészeti kar piarista-tanárai az egyes tudományszakok szerint a következők:

A) *A bölcsészettanárok* sorát a morvaországi *Schreyer Norbert* (1744—1811) theol. dr. nyitja meg, aki Kolozsvárt hat évig tanította a filozófiát; latin értekezéseket, alkalmi verseket és egy héber nyelvtant írt. Utóda *dr. Mayer Elek*, akit a sümegi születésű *Koros Imre* (1755—1831), az alább ismertetett Bolla Márton rokona követ. 1796-ban került Kolozsvárra s ettől fogva haláláig itt működik; előbb a konviktusban felügyelő s bölcséleti tanár, majd 1797—1812-ig a logika, metafizika és etika tanára; 1813—1831-ig vicedirektor és a lyceumi nyomda igazgatója; Koros Imrét gazdag nyelvismerete (német, angol, francia, latin, görög és héber), válogatott, híres könyvtára, az erdélyi tudósokkal fennálló bizalmas összeköttetése kora egyik legismertebb szellemi emberévé tette Erdélyben; nevét Kazinczy is többször említi levelezésében; latinnyelvű filozófiai kompendiumán kívül egyéb munkái elkallódtak; szép könyvtárát a kolozsvári piarista rendház örökölte, hol nemzedékek hosszú sora használta; ezenkívül egy kertet hagyott a kollégiumnak „ad oblectationem mentis et ad proventum physicum“, szintúgy 4000 forintot a könyvtár gyarapítására. *Dr. Lantzing János*, majd *dr. Huberth Tádé* (1787—1825) a tanszék további tanárai; ez utóbbi kb. 1818—1820-ban tanított Kolozsvárt; latin nyelven írt munkái között akad néhány erdélyi vonatkozású alkalmi óda (Bolla Mártonhoz 1818, gr. Bánffy Györgyhez 1819, Rudnay Sándor püspökhöz és br. Jósika Jánoshoz 1819); 1829-ben Szegeden adott ki egy latinnyelvű munkát a polgári építkezés alapismereteiről. *Dr. Bartek Mihály* és *dr. Polereczky Ernő* működése közelebről nem ismeretes. *Dr. Lezó Ferenc* (1794—1846) húsz éven át (1821—1841) tanította a bölcséletet Kolozsvárt; 1842-től a könyvnyomda igazgatója haláláig; három latinnyelvű alkalmi verset hagyott hátra, egyet Bolla Mártonhoz írt (1820), egyet Kováts Miklós erdélyi püspökhöz (1828). *Dr. Cseh Ferenc* (1809—1883) 1833-tól 1848-ig működött a kincses városban; tíz évig a gimnáziumban tanított, majd 1843-ban a filozófia tanára lett; 1848-tól a társház és a gimnázium igazgatója; a szabadságharc idején hazafias magatartása miatt előbb fogságot szenvedett, majd Magyarországra kellett menekülnie; később Kecskeméten, Veszprémben és Pesten működött; munkái: *Az ember szellemi élete* (1873), *Az ismeretek eredete és törvényei* (kéziratban) és több kisebb értekezés. A hátralevő egy évig *dr. Végh József* adta elő a bölcséletet.

B) *A történeti tanszék* volt kétségtelenül a kolozsvári bölcsészeti tanfolyam legfőbb erőssége. *Koppi Károly*, *Bolla Márton*, *Katona Dénes* és *Hornyai Ambró* személyében országos nevű tudósok látták el e nemzeti szempontból annyira

fontos katedra feladatait. *Bolla Márton* (1751—1831) 1784-ben neveztetett ki a kolozsvári lyceum történettanárává; e hivatalát később ugyanezen akadémia rektori tisztevel és a kolozsvári Theresianum igazgatóságával (1796—99) váltotta fel; majd Vácott és Kőszegen működött, 1809-ben a piarista szerzet magyarországi főnöke lett, mindvégig erős konzervatív szellemet képviselve. Kolozsvári időszakában inkább szépirodalommal foglalkozott, míg történeti munkái az 1800-as évtizedekből valók. Különösen kivált az alkalmi költészet terén; ezt a műfajt — mint látjuk — a kolozsvári piarista-tanárok közül meglehetősen sokan és sűrűn művelték. Bolla Márton korának, szerzetesi és iskolai életének úgyszólván minden jelentősebb mozzanatát megénekelte latin és magyar nyelven. Latinul zengte Mária Terézia, továbbá

Kollonics László és Batthyány Ignác erdélyi püspökök dicséretét, míg magyar nyelvű „ének szerzeményei“ közül említendő az, melyet gr. Bánffy György tiszteletére írt 1791-ben s irodalomtörténeti becsénél fogva a „Lantos vers Révai Miklóshoz“ című, melyben tudós alkalmi poétánk, aki „vakmerő kézzel veszi a szokatlan szittyai lantot“, az országos nevű költő ítélete alá bocsátja kísérletét; többek közt így magasztalja Révait: „Már te jó-régen görög és deáknyelv Drága táncával kötözöd beszédünk Délceg és eddig szabadon bocsátott Ige-futását... Nő azonközben neved, és az ország, Mely nevelt és szült, nem elég kiterjedt Hangos hírednek; tud az Olt s az Álbis Partja is immár...“ (Megjelent Révai Elegyes versei közt, 260. l.) Egyetemes története (Primae lineae historiae universalis, I—III. köt. Kolozsvár, 1798—99), melyért Ferenc király 1800-ban aranyéremmel tüntette ki, rendkívül népszerű tankönyv volt; 1843-ig hat kiadást ért s ezenfelül az 1840-es években két különböző magyar fordításban is megjelent. „Dissertatio de valachis qui Transilvaniam incolunt“ c. értekezése kéziratban maradt fenn. Bolla utóda a történeti tanszéken 1795-től 1797-ig *Gull János*, akinek 1814-től 1821-ig viselt házfőnöki tisztségére esik Ferenc császár 1817 augusztusi erdélyi körútja, ill. kolozsvári látogatása. *Faisz József* és *Dénes Antal* után a ma méltatlanul alig ismert, sokoldalú tehetségű *Katona Dénes* (1782—1874) a tanszék örököse. A Csallóközből indult pályafutása és piarista-tanártársai szokványos útján jutott el végre Kolozsvárra, ahol

Bolla Márton
1751—1831

1821-től 1826-ig tanított; tanári működésének Tata, Léva, Vác, Nagykároly, Kecskemét és Szeged a további állomásai. 1843-ban nyugalmába vonulva, Sátoraljaújhelyen botanikus kertet létesített tengerentúli növényfajták akklimatizálása céljából; így kísérletet tett a kávéfával, amerikai szőlővel, a batát-gyümölcscsel, a brazíliai dinnyével és a cukornáddal. Állandó levelezésben állt az erdélyi Xantus Jánossal, aki neki 1862-ben amerikai venyigéket küldött. Nagyszámú közleményei korának vezető folyóirataiban és szaklapjaiban jelentek meg (Athenaeum, Tudományos Gyűjtemény, Természetbarát, Magyar Gazda, stb.). Sokat foglalkozott a külföldi indigó kiszorításának eszméjével, de cikkei között találkozunk a magyar tea, a gyapothonosítás, a „sivány homok használata“, a gyümölcsnemesítés, sőt a népelelmezés (1863!) korszerű problémáival is. Önállóan megjelent műveinek száma 19. Egyrésztük kedvenc növénygazdaságtani kérdéseit fejt ki; Kolozsvárt jelent meg a filológiáról mint a történettudomány segédtudományáról szóló latin értekezése (1826); Kolozsvárt írta 1824 körül „Első magyar király Ázsiában“ c. „igaz történetekre alapított hőskölteményét“ is, melyet azonban csak kevéssel halála előtt, Sátoraljaújhelyen adott ki. Hátrahagyott gazdag kéziratok közt több útirajzot, egy Árpádról szóló hőskölteményt, a szabadságharcról szóló följegyzést, önéletrajzot s végül Cicero és Julius Caesar fordításokat találunk. *Hornyai Ambró* (1791—1852) Trencsénben született, 1826-ban került Kolozsvárra s kevés megszakítással (1849-ben Szentgyörgyön volt vicerektor) haláláig ott működött; a világtörténelmet 1826—31-ig adta elő, közben (1828 és 1830—31) egyszersmind lyceumi prodirektor; 1832—45 ugyanott a mathesis tanára; 1842—45-ig egyúttal vicerektor, 1845—48-ban, továbbá 1850—52-ben rektor, valamint a konviktus és a gimnázium igazgatója; hallgatói használatára írt s Kolozsvárt megjelent, latinnyelvű algebráját és geometriáját az erdélyi német protestáns iskolákban is használták. *Dr. Lakatos Márton* (1803—1840) 1832-től tanította a történetet és bölcseletet Kolozsvárt; itt is halt meg; fennmaradt Szoltsányi Ferenc kolozsvári rendtársához írt latinnyelvű ódája (1835). *Szaiff János* (1807—1877) két évig tanított Kolozsvárt (1840—42), hol mint a konviktus aligazgatója a világtörténelmet adta elő; innen a bécsi Theresianum tanulmányi felügyelőjévé nevezték ki, majd ismét több hazai rendházban működött; Tatán írta tanulmányait: „A természettudományok szellemi szempontból“ (1854) és „Tata mint volt és van“ (1856). *Dr. Tego Alajos* a lyceum utolsó történettanára; midőn 1849 novemberében az osztrákok a kolozsvári piarista rendház tagjait politikai vizsgálat alá vették, két társával együtt őt is kitiltották Erdélyből.

C) *A matematikai tanszék* tanárainak sorát 1778-ban *Malinovics Ignác* és *Gegő József Adolf* nyitja meg. Utóduk *Letavay Sándor* (1781—1854) már részben a kolozsvári piaristák neveltje, amennyiben bölcseleti tanulmányait itt végzi (1805), két év múlva itt szentelik fel áldozópappá s 1809-ben itt kezdi meg tanári munkásságát a gimnázium alsóbb osztályaiban; 1810—11-ben a matematika tanára; munkái — szakkönyvek helyett — öt darab latinnyelvű

oda; kettő erdélyi vonatkozású; az egyikben Kemény Ignácot, a kolozsvári lyceum főigazgatóját magasztalja (1809), a másikban Hochmeister Márton szebeni nyomdászt köszönti abból az alkalomból, hogy nyomdáját és könyveit a kolozsvári kir. lyceumnak ajándékozta (1811). *Buzna Lázár* és a történettanárok között már ismertetett *Hornyai Ambró* után *dr. Korecz Lőrinc* (1805—1871) tölti be utóljára a lyceum matematikai tanszékét; 1845-ben helyezték Kolozsvárra, hol a lyceumban előbb a természettant adta elő, de a következő évben már elfoglalta valódi studiuma, a mennyiségtan tanszékét és egyúttal a csillagvizsgáló torony felügyelője lett; a császáriak 1849 őszén Tego Alajossal együtt kiutasították Erdélyből, de 1853-ban egy évig ismét Kolozsvárt találjuk; Pesten megjelent „Elemi mennyiségtana“ három, „Elemi mértana“ pedig két kiadást ért.

D) *A természettani katedrán Murányi Ignác* (1742—1804) az első piarista tanár; 1777—1802-ig működött a kolozsvári akadémián. Utóda *Horvátovics János*, aki 1808/9—1813/4-ig a rektori tiszteletet viselte. *Dr. Horváth József* (1774—1841) Kolozsvárt előbb (1806—1808) a humaniorák I. osztályának volt tanára és 1809—1814-ig tanította a természettant; három alkalmi költeménye egyikében Pállya Istvánt siratja el (1802); kéziratban maradt francia- és latinnyelvű munkája a gr. Károlyi-család történetéről és ennek egyik tagjáról, Józsefről, kinek Bécsben nevelője volt. *Szabó Elek* 1821/2—1837/8-ig kolozsvári házfőnök és igazgató; őt a tanszéken *dr. Markó Albert* követte. Ennek utóda *dr. Reiszner Pál* (1794—1831), aki e tanszéket 1827-től haláláig töltötte be; két ódájában Bolla Mártont magasztalja (1820 és 1825), egy elégiában pedig b. Szepessy Ignác püspököt búcsúztatja, midőn Erdélyből Pécsre távozott (1827). *Dr. Hoffmann Ignác*, *dr. Mihálik Pál*, aki 1840/1—1844/5-ig házfőnök, *Korecz Lőrinc* (1845—46-ban), *dr. Suhajda Sándor* és *dr. Táray Ambró* töltik be a tanszéket a lyceum megszűnéséig.

Nem volna teljes ez arcképcsarnok, ha meg nem emlékeznénk a lyceummal szerves kapcsolatban álló piarista gimnázium néhány kiváló tanáráról is; *Szoltványi Ferenc* (1773—1847) 1804-től haláláig működött Kolozsvárt s a „számvetés tudományáról“ tankönyvet írt; *Buczy Emil* (1782—1839) Kolozsvárt született, a piaristáknál tanult, később a neves Horányi Elek tanítványa; az 1800-as évek elején tanított a kolozsvári gimnáziumban, utóbb világi pap lett, majd gyulafehérvári teológiai tanár, az ottani csillagvizsgáló öre, végül kanonok; szülővárosába tért meghalni, mint egyik erdélyi születésű kivétel a Kolozsvárra származott piaristák között; Kazinczyval szoros barátságot tartott s erdélyi útján egy darabig kísérője is volt; lelkes mecénás, az Erdélyi Múzeum c. folyóirat egyik alapítója és támogatója; maga is költő s több tanulmány szerzője. Említsük még *Horváth Piust* (sz. 1819), aki a szabadságharc egyik kitűnő táborigazgatója volt s „Magyarország ismertetése“ címmel írt nagyobb munkát és végül *Csaplár Benedeket* (1821—1906), aki 1846—48-ig tanított Kolozsvárt s később főleg a piarista rend történetével foglalkozott.

*

E korszakról szóló összefoglalásunknak a szellemi élet legszélesebb területeire ki kell terjeszkednie. Mert csakis a főiskolai munka és a művelődési mozgalmak együttes megnyilvánulásából állapítható meg híven az anyaországtól különállásban tartott és Európától elzárt Erdély kulturális fejlődése. Annál is inkább, mert az évszázad óta visszafojtott nemzeti törekvések és szellemi erők most utat törve, egyszerre jelentkeznek a maguk csodálatos gazdagságában — mindvégig európai magaslaton.

Az államvezetésből, a szellemi és gazdasági élet irányításából kiszorított s csupán befogadó szerepre ítélt magyarság ebben a korban vívja legheősiesebb küzdelmét. A szellemi élet megszervezése, a mult értékeinek összegyűjtése, az alkotó és nevelő munka éppoly szívósan és céltudatosan folyik Erdélyben, mint „a másik hazában“, Magyarországon. A közös akadályok rávezetik „a két haza“ fiait arra, hogy országos központ nélkül nem sikerül a szétforgácsolt energiákat összefogniok. Ez a felismerés indítja meg Bessenyei mozgalmát Bécsben, ez irányítja az erdélyi mozgalmakat is, melyek csak hosszas küzdelmek után találják meg természetes súlypontjukat az ország szívében, Kolozsvárt.

Erdélynek négy nagyobb városa tarthatott igényt a vezető szerepre. Mind-egyiknek éppen ekkor egy-egy új alapítású nevezetes közgyűjtemény adott különös jelentőséget. Egyik az ősi fejedelmi város : Gyulafehérvár, az erdélyi róm. kat. püspök és szeminárium székhelye, hol *gr. Batthyány Ignác* püspök, a sokoldalú tudós 1798-ban létesített gazdag könyvtárt, múzeumot és csillagvizsgálóintézetet. A másik Marosvásárhely, hol a királyi tábla, a ref. kollégium és *gr. Teleki Sámuel* erdélyi kancellár 1811-ben alapított könyvtári és muzeális gyűjteménye adott a művelődési mozgalmaknak megfelelő keretet. Harmadik Nagyszeben, a szászföld gócpontja, amely 1803 óta *br. Bruckenthal Sámuel* erdélyi alkancellár könyvtárával és múzeumával gazdagodott s 1837-ben az erdélyi országgyűlésnek is színhelye volt. Bécs különös igyekezetet mutatott, hogy Erdély kulturális súlypontja minél inkább áttolódjék Szebenbe. A magyarság annál céltudatosabban igyekezett Kolozsvár szellemi bástyáit erősíteni. Hiszen Kolozsvár volt Erdély egyetemének, a főkormányzéseknek, a katolikus, református és unitárius vezető iskoláinak, az országgyűlésnek és az erdélyi arisztokráciának központja ; a múzeumi gondolatnak és a tudományos élet megszervezésének itt *gr. Kemény József* és *Sámuel*,

Bölöni Farkas Sándor
1795—1842

valamint *gr. Mikó Imre* a legfőbb irányítói. Szervezőmunkájukat megelőzően *Bölöni Farkas Sándor* főkormányiszéki fogalmazó, a későbbi neves északamerikai utazó, Széchenyi kiváló erdélyi tanítványa, 1829 elején szintén kidolgozta egy erdélyi közgyűjtemény igen szerény keretek közé foglalt tervét; hivatalos helyen azonban még ezt a tervet is sokallották, s így a kolozsvári országos közgyűjtemény gondolata tovább vajúdott.

A századfordulón tehát egyelőre még megoszlanak a súlyviszonyok. Szebentől a magyar körök elzárkóznak, Fehérvár csupán a katolicizmus erőssége; Marosvásárhely szerepe jelentős, de csakhamar ez is Kolozsvár felé közvetíti a falai közt meghúzódó mozgalmakat.

Marosvásárhelyt újult fel a Bod Péter által kezdeményezett erdélyi tudós társaság eszméje, melynek megvalósítására 1786-ban *gr. Batthyány Ignác* püspök is tett kísérletet. A széki születésű *zágoni Aranka György* marosvásárhelyi táblabíró áll a mozgalom élén. Mint Bessenyei, Révai és Bacsfányi az anyaországban, úgy izgat ő Erdélyben „egy erdélyi magyar nyelv-mívelő társaság felállítása“ érdekében. Tervét az 1790—91-i erdélyi országgyűlés is tárgyalta és elfogadta, a főrend és nemesség pedig anyagi áldozatokkal is támogatta. Ismételten kidolgozott plánumait mégsem valósíthatta meg, mert azokat részint a gubernium föl sem terjesztette, részint az udvar gáncsolta el. Aranka szívósan dolgozott tovább: 1793-ban „magyar nyelv-mívelő útkészítő társaságot“ létesített, hogy az közhasznú

munkásságával bizonyítsa be egy tudós társaság szükségességét; e próba-társaság 1801-ig működött *gr. Bánffy György* gubernátor elnöklésével. Szerencsésebb volt Aranka az „Erdélyi Kéziratkiadó Társaság“ szervezésében (1791), amelynek célja volt az erdélyi történeti kútfők kiadása; gazdag anyagot gyűjtött össze, de a kiadás körül nem sok eredményt tudott felmutatni. Végeredményben Aranka jelentősége mindössze abban áll, hogy fontos művelődési szükségleteket ismert fel és azok mellett lelkesen agitált. Mint Benkő József, úgy ő is kizárólag az erdélyi — a marosvásárhelyi és nagyenyedi — iskolák neveltje; külföldön — egyetlen bécsi útja kivételével — nem járt. Velük kezdődik a regionális elszigeteltség, mely a XIX. század első felében mind általánosabb tünnetté válik.

Aranka György
1737—1817

A közgyűteményi és tudóstársasági törekvéseket csakhamar követi az erdélyi folyóirat problémája. Erdély nagy nyomdászati multja után igen természetes óhaj, hogy az első magyarországi lapok példájára itt is önálló folyóirat létesüljön. Az első erdélyi tudományos folyóiratot, a már címében is korszerű programot valló „Erdélyi Múzeum“-ot az arisztokrácia támogatásával 1814 májusában indítja meg a dunántúli származású *Döbrentei Gábor*, aki *Kazinczy* ajánlásával került Erdélybe. Az „Erdélyi Múzeum“ tovább propagálja *Aranka György* eszméit, irodalmi és tudományos kört igyekszik teremteni és újból életre kelti az erdélyi tudós társaság gondolatát. Ez a társaság *Kolozsvár* íróvilágából, gr. *Teleki Pál* elnökségével 1819-ben meg is alakult; kibontakozásának azonban a bécsi udvari kancellária ismét útját szegte. *Döbrentei* a maga írói körével és főúri pártfogóival a magyar dráma megteremtését is tervbe vette. Az „Erdélyi Múzeum“ drámapályázata azonban — melyen *Katona József* „*Bánk bán*“-ját figyelemre sem méltatták (1818) — kudarcot vallott. Erdélynek ekkor már állandó színtársulata volt s alig másfél évtized múlva (1831) már áll az első magyar színházépület: a kolozsvári farkas-utcai nemzeti színház.

Döbrentei néhány évig működő folyóirata magában álló kísérlet volt. Az erdélyi magyar hírlapirodalmat egy kolozsvári ref. kollégiumi tanár és ugyanezen kollégium természettudományi tanszékének nagylelkű alapítója, *Méhes Sámuel* állandósította a *Pethe Ferenc*től 1831-ben átvett s 1848-ig általa szerkesztett

A marosvásárhelyi régi református kollégium

Döbrentei Gábor
1785—1851

Méhes Sámuel
1785—1852

„Erdélyi Hiradó“ és melléklapja, a „Nemzeti Társalkodó“ révén. 1834-től 1846-ig *Brassai Sámuel* „Vasárnapi Újság“-ját is ő adta ki. Kitűnő munkatár-
saival sajtószerveit a politikai és társadalmi reformeszmék hatásos közvetítőivé
tette.

A szellemi élet megszervezésére irányuló kísérletek, a mult emlékeinek
közgyűjteményekben való megörökítése, színházi, irodalmi és sajtóviszonyok
szervesen egészítik ki Erdély szellemi képét a XIX. század első felében. Ebben a
lelkesen forrongó küzdelmes félszázadban Erdély kollégiumai is virágkorukat
élték. Alig van olyan tudományszak, melynek művelésében és fejlesztésében
ez iskolák tanárai vagy tanítványai ne vettek volna részt és nem egy van,
amelyben külföldi elismerést vagy éppen világhírt szereztek.

A tudományok hierarchiáját véve alapul :

A teológia terén a katolikus kiválóságokat a kolozsvári lyceum keretében már
megismertük. A kálvinista teológia legfőbb képviselői a nagyenyedi kollégiumban,
mint a ref. papképzés erdélyi központjában működnek. Kiemelendők : a német,
holland és angol egyetemeken járt *zágoni Bodola János* és *Sámuel* (mindkettő
erdélyi püspök lett), *Hegedüs Sámuel*, valamint a *Herepei*-család több tagja, — *Ádám*,
János és *Károly* — kik közül Jánost az újabb erdélyi protestáns egyházi szónok-
lat megalapítójának szokás emlegetni. Hegedüs Sámuel és Herepei Károlyt
a M. Tud. Akadémia levelező taggá választotta. *Szász Károly* püspök, a jeles
műfordító is az enyedi kollégium növendéke volt. Az unitárius kollégium
hittudományi osztályán is több jeles egyházi férfiú működött, akik teológiai
munkásságukon kívül a szellemi élet egyéb területein is megörökítették nevüket.
Igy *Aranyosrákosi Székely Sándor*, eposzirodalmunk erdélyi képviselője, Vörös-

marty egyik előfutára („A székelyek Erdélyben“, 1823) és *Kriza János*, a magyar népköltési gyűjtés úttörője („Vadrózsák“, 1863); mindketten előbb tanárai voltak a kolozsvári unitárius kollégiumnak, később püspökei a világ unitáriusainak.

A jogtudománynak a reformkorszakban *Szász Károly* nagyenyedi és *Dósa Elek* marosvásárhelyi kollégiumi tanár a legkiválóbb képviselői. Előadásaikra valósággal áradt az erdélyi ifjúság, köztük a román értelmiség néhány későbbi vezető alakja is. Szász Károly mint diák Enyeden Herepei Ádámnak, majd később a kolozsvári kat. lyceumnak növendéke; mint tanár Hegedüs Sámuel és Köteles Sámuel kartársa Enyeden. Tanítványai közül került ki br. Kemény Zsigmond, a magyar regény legnagyobb klasszikusa, aki 1859-ben remek emlékbeszédet tartott felette. Enciklopédikus műveltsége, melynél fogva ismeretköre a történelmet, jogot, nyelvészetet, matematikát és természettudományokat felölelte, az enyedi kollégium rendkívüli hatású tanítómesterévé avatta. Az 1834. évi kolozsvári országgyűlésen az ellenzéki politikusok egyik vezérszónoka. Politikai szereplése miatt 1837-ben kénytelen volt a jogi tanszékről a matematikai tanszékre távozni. 1848-ban br. Eötvös József kultuszminiszteri államtitkárnak hívta meg. 1851-ben — Enyed 1849-ben elpusztulván — a marosvásárhelyi kollégiumba helyezték. *Dósa Elek* nagyobb külföldi utazás után foglalta el a harmincas években a marosvásárhelyi ref. jogakadémia tanári székét. A szabadságharc idején őt is elszólította a kormány: Marosszék kormánybiztosa lett, s csak 1862-ben térhetett vissza egykori katedrájára, melytől azonban 1866-ban mint képviselő újból megvált. Az erdélyi jogtudományról, az erdélyi prot. egyházi jogról és a politikai rendszerekről írt munkáival mint jogtudós, tanári éveivel pedig mint az Únió-korabeli Erdély egyik vezéralakja vált hazája szellemi és politikai történetének részesévé.

A filozófiát *Köteles Sámuel* enyedi kollégiumi tanár európai színvonalon képviselte. Enyeden kezdett tanulmányait Jénában folytatta, hol főleg Fichte hatott rá. A Kant-féle bölcelet egyik első hazai terjesztője. Műveiben (Az erkölcsi philosophiának eleje, 1817; Közönséges logika, 3. kiad. 1830; A philosophia encyclopaediája, 1829, Szép ízlés tudománya stb.) a kanti filozófia bizonyos eredeti magyar színezettel jelentkezik. A M. Tud. Akadémia tagságával tüntette ki Köteles Sámuel, akiben az utókor a magyar filozófiai műnyelv egyik megteremtőjét tiszteli. Kortársa, a szintén akadémikus *Péterfi Károly* marosvásárhelyi, majd nagyenyedi kollégiumi tanár nyomtatásban csak nemrég megjelent munkájában („Ízléstudomány vagy Esztétika“) már az 1830-as évek elején egy önállóságra törekvő magyar esztétika vázlatát adja.

A filológia is ekkor nyeri *Kőrösi Csoma Sándorban* legnagyobb erdélyi képviselőjét. A háromszéki eredetű, szegény katona-családból származó ifjú csak nagy nehézségek árán végezhetette a nagyenyedi főiskolát, hol utóbb köztanító lett a poétikai osztályban. Fejlődését különösen Hegedüs Sámuel tanár kísérte meleg rokonszenvvel, míg az ismeretlen őshaza iránti érdeklődését Herepei Ádám tanár

Szász Károly
1798—1853

Dósa Elek
1803—1867

keltette föl. A kollégium Angliából szerzett segélypénzének kamataiból jutott ki Göttingába harmadfél esztendőre (1815—1818); itt Eichhorn, a neves filológus irányításával végzett keleti nyelvészeti tanulmányai érlelték ki és tudatosították homályos terveit. Németországból már azzal a szilárd elhatározással tért haza, hogy életét a magyarság őshazája felkutatásának szenteli. Égő tudománysozomja ösztönözte, hogy 1819 novemberében vándorbottal és vándortáskával útnak induljon, föllelni népe titokzatos bölcsőjét. Egymásután sajátítja el az angol után a szláv, arab, perzsa, majd végül a tibeti nyelveket, — nyelvismerete 16 idegen nyelvre terjedt ki — hősies erőfeszítéssel tör célja felé, hova soha el nem ér. A kiállott nélkülözések és emberfeletti szenvedések véget vetettek életének, a mocsárláz Dardzsilingben megölte, mielőtt célhoz jutott volna (1842). Hősies erőfeszítéssel iparkodott kitűzött tudományos feladatát megvalósítani; 40.000 szóból álló angol-tibeti szótára és nyelvtana, melyeket az őt útjában támogató angol kormánynak készített, megvetvén nemcsak a tibeti, hanem az egész kelet-ázsiai kutatás alapját, aszkétikus odaadásról tanuskodnak. Kétségtelen, hogy Kőrösi Csoma Sándor tragikus küzdelme nem volt meddő, fáradsága gyümölcsseit azonban csupán az utókor értékesíthette.

De bármily gazdag összetételű legyen is e korszakban az erdélyi tudományosság színeképe, — uralkodó tudományága mindvégig a história és természettudomány maradt. A kívülállóknak is hamar észre kellett venniök, hogy Erdélyben — az egyetemes érdeklődésű polihisztorok nagy száma ellenére is — a történetírás a legsajátosabb studium. Virág Benedek, a „Magyar Századok“ szerzője, 1814-ben e szavakat írja Kazinczynak: „Azok az erdélyick nagyon szeretik az antiquitást“. Valóban, Erdély fiait a gazdag történeti emlékek mintegy pre-

Köteles Sámuel
1770–1831

Gróf Teleki József
1790–1855

desztinálták e tudományok sajátos művelésére. Tudós tanárok és műkedvelő főurak legnagyobb részét ezzel a studiummal foglalkoznak, akár *Fasching Ferenc*, *Kaprinai István*, *Bod Péter* és *Benkő József* anyaggyűjtését, akár *gr. Kemény József* „történelmi kalászatait“, *gr. Mikó Imre* művelődéstörténeti tanulmányait és „Erdélyi történelmi adatok“ c. forrásgyűjteményét, vagy *gr. Teleki József*nek, a M. Tud. Akadémia első elnökének „A Hunyadiak kora Magyarországon“ című, két évtizednyi kutatáson alapuló, hatalmas méretű monográfiáját tekintjük. Ennek a régi hagyományokban gyökerező történetírói iskolának két sajátosan erdélyi vonású képviselője *Jakab Elek* és *Kővári László*. Mindkettő unitárius, mindkettő kizárólag a szűkebb hazában nyerte kiképezését, azokat az alapokat, amelyeken terjedelmes történetírói munkásságuk épül. *Jakab Székelykeresztúron* és *Kolozsvárt* tanult, *Kővári Tordán* és *Kolozsvárt* s a marosvásárhelyi *Teleki-téka* használata érlelte ki benne a gondolatot, hogy Erdély multjának szentelje életét. Igaz, hogy munkásságukban a kritika ma könnyen felismeri a szélesebb látókör és mélyebb tudományos képzettség hiányát, műveik jelentős része provinciális korlátok közé szűkül, — különösen *Kővári László* munkássága — de *Jakab Elek* „Kolozsvár történeté“-ről szóló nagyszabású munkája a helytörténetírásnak ma is értékes terméke s a M. Tud. Akadémia egyiküket sem méltatlanul tüntette ki tagságával. Említsük meg, hogy a mult század magyar történetirodalmának kiválóságai közül *Salamon Ferenc* a nagyenyedi, *Szilágyi Sándor* pedig a kolozsvári ref. kollégiumból került ki. Ez utóbbi iskola diákja volt *Gyulai Pál*,

Kőrösi Csoma Sándor
1784–1842

GRAMMAR
—
THE TIBETAN LANGUAGE,

BY
CSOMA SÁNDOR.

UNDER THE PATRONAGE OF THE GOVERNMENT AND THE AUSPICES OF THE ASIATIC
SOCIETY OF BENGAL.

ALEXANDER CSOMA DE KÖRÖS.

PROFESSOR OF HUNGARIAN IN THE UNIVERSITY OF BUDAPEST.

Calcutta:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS, UNDER THE SUPERVISION OF
1854.

Kőrösi Csoma Sándor
tibeti nyelvtanának címlapja, 1834

a legnagyobb magyar kritikus is, akinek kritikai működése is Kolozsvárt kezdődik. Az ő munkásságuk azonban már kívülesik a jelen összefoglalás időbeli keretein.

Az erdélyi kollégiumokban Kereszturi Pál és Apácai hagyományai nyomán mindig nagy gondot fordítottak a természettudományi és matematikai oktatásra. A XVIII. században az enyedi kollégiumnak nagyképzettségű mennyiségtanára volt *Kovács József*. Tanítványai közül került ki a maga korában külföldön is méltányolt, de ma már méltatlanul elfelejtett *Sipos Pál*. Előbb sárospataki tanár, később tordosi (Hunyad vm.) prédikátor; Sárospatakról cred meleg baráti viszonya Kazinczyval. A Teleki-család támogatásával német egyetemeken járt; Bécsben, német nyelven írta nevezetes matematikai dolgozatát (*Beschreibung und Anwendung eines mathematischen Instruments für die Mechaniker, zur unmittelbaren Vergleichung der Circulbogen*“, 1795), amelyet a berlini akadémia matematikai osztálya értekezéseinek sorozatában kiadott, szerzőjét pedig aranyéremmel jutalmazta. Siposnak az ellipszis területére vonatkozó számításait megközelítő pontosságukban mai napig sem sikerült felülmúlni.

Bolyai Farkas és János, apa és fiú testesítik meg a számok tudományának magyar óriásait. Farkas hatéves korában lépte át az enyedi kollégium küszöbét s majdnem tíz éven át volt növendéke; azután Kolozsvárt tanult. Koránérett elméjével, nyelvkészségével és matematikai tehetségével bámulatba ejtette környezetét; játszva sajátította el a nyelveket, a legnehezebb és legbonyolultabb matematikai feladatokat pedig csodálatosan könnyen oldotta meg. Egy erdélyi mágnásifjú kísérőjeként jutott ki a göttingai és jénai egyetemre. Göttingában

Bolyai Farkas
1775—1856

APPENDIX.

SCIENTIAM SPATII absolute veram exhibens :
a veritate aut falsitate Axiomatis XI Euclidis
(a priori haud unquam decidenda) in-
dependentem: adjecta ad casum fal-
sitate, quadratura circuli
geometrica.

Auctore JOHANNE BOLYAI de eadem, Geometrarum
in Exercitu Caesareo Regio Austriaco Ca-
strensi, Capitano.

Az „Appendix“ címlapja

ered szoros kapcsolata Gauss Frigyes Károllyal, a nagynevű matematikussal. Hazatérve a marosvásárhelyi kollégium matematikai, fizikai és kémiai tanszékén 47 évig működött. Európai hírű tudományos munkássága mellett végzett különböző gyakorlati célú találmányaival az erdélyi polihistorok és ezeremesterek típusát is képviseli. Amikor egy zátonyra jutott élet alkonyán, 1832—33-ban, két kötetben kiadta „Tentamen“-jét, a hozzácsatolt függelék révén a tudományos világ egyszerre emelhetette az apát és fiút, az „Appendix“ szerzőjét, legnagyobb számtudósai sorába. Bolyai Farkas műve a XIX. században megindult korszakalkotó matematikai kritika egyik előhírnöke; ebben találjuk meg először a matematikai alapfogalmak szabatos és világos meghatározásait. Bolyai János — a zabolátlan, korán nyugdíjazott mérnökkari tiszt — apjának tanítványa volt a marosvásárhelyi kollégiumban, majd a bécsi akadémiát végezte. Az euklidesi geometria problematikus V. axiómájának vizsgálatával kapcsolatosan fedezte fel matematikai rendszerét, amely nem zárja ki sem az euklidesi, sem az antieuklidesi geometriát, hanem mindkettőt együttvéve magában foglalja. Ez a Bolyai-geometria. „Semmiből egy új, más világot teremtettem“ — e szavakkal értesítette atyját, a zseni öntudatával, korszakos fölfedezéséről. A mai tudományos szemlélet szerint „a Bolyai-geometria álláspontjáról, mint óriási hegycsúcsról látjuk a tér tudományának legtávolabbi összefüggéseit.“ A dicsőség azonban csak megkésve, elsőbbségi viták után jutott a Bolyaiak osztályrészeül. Míg éltek, nyugtalan természetük temérdek szenvedés közt hajtotta őket végzetes pályájukon.

NÉVMUTATÓ

ERDÉLY MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TÉRKÉPÉHEZ

- Altorja* (Háromszék vm.): gr. Apor István erdélyi kincstárnok és br. Apor Péter memoár-író családjának fészke.
- Alvinc* (Alsó-Fehér vm.): 1551. dec. 17. itt gyilkolták meg Martinuzzi György főbornokot. — Szül. szentmiklósi és óvári Pongrácz István, a három kassai vértanu († 1619) egyike. — Szül. 1814 június 12. br. Kemény Zsigmond.
- Apáca* (Brassó vm.): szül. 1625. Apácai Csere János, a gyulafehérvári, majd a kolozsvári ref. kollégium tanára, az erdélyi szellemi élet egyik legnagyobb alakja.
- Aranyosrákos* (Torda-Aranyos vm.): Aranyosrákosi Székely Sándor, unitárius püspök, költő családjának fészke.
- Balázsfalva* (Alsó-Fehér vm.): 1754. őszén nyílt meg gör. kat. gimnáziuma, az erdélyi románok első középiskolája.
- Bardóc* (Udvarhely vm.): szül. 1740. Benkő József természettudós és történetíró.
- Barót* (Háromszék vm.): szül. 1739. Baróti Szabó Dávid, a deákos költői iskola megalapítója, a kolozsvári jezsuita gimnázium tanára.
- Batiz* (Hunyad vm.): megh. 1822. br. Naláczi József testőríró.
- Batiz* (Szatmár vm.): Innen származott Batizi András evang. pap, egyházi énekszerző a XVI. század közepén.
- Bács* (Kolozs vm.): 1579-ben a Báthoryak a Kolozsmonostorra telepített jezsuitáknak adományozták iskolájuk fenntartására.
- Bágy* (Udvarhely vm.): bágyi Joó István, a kolozsvári orvosi lyceum tanárának családi fészke.
- Bencéd* (Udvarhely vm.): innen származott Bencédi Székely István, az első magyar nyelvű világtörténet (1559.) írója.
- Bereck* (Háromszék vm.): szül. 1810 körül Gábor Áron, az 1848—49-i szabadságharc hőse; róla nevezték el a kolozsvári egyetem egyik diákotthonát.
- Beszterce*: A XV. sz. első negyedéből, Zsigmond király korából maradt fenn az 1316 magyar szót tartalmazó Besztercei szójegyzék. — A XVI. sz. közepén prot. iskolája, a XVII. században luth. középiskolája létesül.
- Bogártelke* (Kolozs vm.): 1581-ben a Báthoryak a Kolozsvárra költöztetett jezsuitáknak adományozták.
- Bojt* (Bihar vm.): szül. 1590 körül Bojti Veres Gáspár, ref. tanár, Bethlen Gábor udvari történetírója.
- Bolya* (Nagy-Küküllő vm.): A Bolyai-család fészke. Itt szül. 1775. febr. 9. Bolyai Farkas.
- Bonyha* (Kisküküllő vm.): szül. 1700. Árva Bethlen Kata, Bod Péter és Ajtai Abod Mihály pártfogója.
- Borsa* (Kolozs vm.): szül. 1857. Ferenczi Zoltán, a kolozsvári, majd a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója.
- Bölon* (Háromszék vm.): szül. 1795. dec. 14. Böloni Farkas Sándor, az erdélyi múzeumi törekvések előharcosa.

- Brassó:** szül. 1498. Honterus János, Brassó reformátora, aki szülővárosában nyomdát (1535.), könyvtárt és iskolát (1544.) létesít. — 1689-ben a brassói gimnáziumot gazdag könyvtárával együtt tűzvész pusztította el.
- Cege** (Szolnok-Doboka vm.): a gr. cezei Wass-család fészke.
- Csernáton** (Háromszék vm.): Innen származik Csernátoni Vajda Péter erdélyi ev. ref. szuperintendens a XVIII. században.
- Csiksomlyó** (Csík vm.): A XVII. század közepén a ferencrendiek iskolát alapítanak.
- Csikszereda** (Csík vm.): Innen származik Szabó József, a kolozsvári orvosi lyceum tanára.
- Csikszék:** Az 1580-as években Ladó Bálint, „a székelyek apostola” misziót tart itten.
- Dálnok** (Háromszék vm.): Dálnoki Veres Gerzson a Kuruc krónika (1722.) szerzője.
- Debrecen:** prot. iskoláját Bethlen Gábor támogatta. Ugyanő 1629. őszén a város 2000 frt. évi taksáját a gyulafehérvári főiskolának adományozta.
- Déce** (ma: Marosdécse, Torda-Aranyos vm.): 1629. őszén Bethlen Gábor a gyulafehérvári főiskolának adományozta.
- Dés:** a XVI. század második felében unit. iskolája van. Ref. iskoláját Bethlen Gábor támogatta. — Szül. 1566 körül Szilvási János, református hitvitázó. — Szül. 1649-ben Pápai Páriz Ferenc orvos és nyelvész. — Szül. 1820. márc. 20. Czákó Zsigmond drámaíró.
- Déva:** szül. 1500 körül Dévai Bíró Mátyás, a reformációnak legkiválóbb magyar apostola. — Megh. a várbörtönben 1579. nov. 15. Dávid Ferenc unit. püspök. — 1699—1701-ig Dévay János a kolozsvári jezsuita egyetemen a filozófia tanára. — Szül. 1825. aug. 29. Salamon Ferenc esztétikus és történetíró.
- Doboka** (Hunyad vm.): A Dobokai-család fészke, melyből Dobokai Sándor jezsuita, Pázmány kortársa és Dobokai Antal, a kolozsvári jogi lyceum tanára származott.
- Erdőd** (Szatmár vm.): a XVI. század második felében prot. iskolája van.
- Fehéregyháza** (Nagyküküllő vm.): itt esett el az ú. n. segesvári csatában Petőfi Sándor 1849. július 31.
- Felényed** (Alsó-Fehér vm.): 1629. őszén Bethlen Gábor a gyulafehérvári főiskolának adományozta.
- Felsőcsernáton** (Háromszék vm.): szül. 1712. febr. 22. Bod Péter ref. lelkész, egyházi és történetíró.
- Felvinc** (Torda-Aranyos vm.): Felvinczi György unit. tanító, a Comico Tragedia (1693.) szerzője.
- Fogaras:** Várkastélya az erdélyi fejedelmek — főleg Apafi Mihály — kedvelt tartózkodási helye. — Az 1570-es évek végén Laskai Csókás Péter, a ref. isk. igazgatója, 1581-ben fogarasi pap. — 1590—1603-ig, a kolozsvári jezsuiták száműzetésekor, Ladó Bálint Fogarason és környékén misziói teendőket végzett. — Haller János a várbörtönben fordítja Hármassztoriáját (megj. 1695.) és egy vallásos munkáját. — Megh. 1718. Rozsnyai Dávid, Apafi török diákja. — Megh. 1759. Árva Bethlen Kata.
- Gerend** (Torda-Aranyos vm.): szül. 1795. szept. 11. gr. Kemény József történet-tudós.
- Gidófalva** (Háromszék vm.): A gidófalvi Jancsó-család fészke; g. Jancsó Miklós a kolozsvári egyetemen a belgyógyászat tanára volt.
- Gyulafehérvár:** A XVI. században róm. kat., prot. és unit. iskolája van. Fejedelmi székhely, egyúttal az erdélyi róm. kat. püspök székhelye. A Bátorjak jezsuitáinak Kolozsmonostor mellett másik legkorábbi állomása. — 1622. május 1. Bethlen Gábor megalapítja a gyulafehérvári kollégiumot. — 1629. nov. 25. itt halt meg Bethlen Gábor. — Megh. 1638. Alsted

- János Henrik. — Megh. 1649. Geleji Katona István erdélyi ref. püspök. — Megh. 1655. Bisterfeld János Henrik. — 1658. a tatárok feldúlták a várost és elpusztították Bethlen Gábor főiskoláját. — 1798. gr. Batthyány Ignác püspök könyvtárt, múzeumot és csillagvizsgálót létesít. — A Batthyány-könyvtárban fedezte fel Varju Elemér a XIV. század első negyedéből fennmaradt Gyulafehérvári sorokat, vagy glosszákat, harmadik legrégebbi nyelvmemlékünket.
- Havaselve*: az 1580-as években Ladó Bálint, 1630—1640 körül pedig Sámbar Mátvás nagyhatású térítő-missziót fejt ki.
- Hegyközpályi* (Bihar vm.): Szül. 1820. Imre Sándor, a kolozsvári egyetem irodalomtörténet-tanára.
- Heltau* (ma : Nagydisznód, Szeben vm.): szül. 1520 táján Heltai Gáspár prot. lelkész, író.
- Herepe* (Hunyad vm.): a Herepei-család fészke.
- Hévíz* (Nagyküküllő vm.): itt élt 1746—49-ig Bod Péter, gr. Bethlen Kata udvari papja.
- Hidas* (Torda-Aranyos vm.): 1629 őszén Bethlen Gábor a gyulafehérvári főiskolának adományozta.
- Hidvég* (Háromszék vm.): A XVI. század második felében unit. iskolája van. A gr. Mikó-család ősi fészke.
- Hilib* (Háromszék vm.): Hilibi Gál Domokos, a kolozsvári kir. lyceum első igazgatója családjának fészke.
- Huszt* (Máramaros vm.): Prot. iskoláját Bethlen Gábor támogatta.
- Ikefalva* (Háromszék vm.): szül. 1751. András Sámuel bécsi orvos, anekdotagyűjtő.
- Imecsalva* (Háromszék vm.): meghalt 1905. nov. 5. Cserey Jánosné Zathureczky Emilia, a Székely Nemzeti Múzeum alapítója.
- Incsel* (Kolozs vm.): Incseli Szóts József a kolozsvári orvos-sebész tanintézet tanára.
- Ispánlaka* (Alsó-Fehér vm.): szül. 1735. Báróczi Sándor testőríró.
- Jegenye* (Kolozs vm.): 1579-ben a Báthoryak a Kolozsmonostorra telepített jezsuitáknak adományozták iskolájuk fenntartására.
- Kajántó* (Kolozs vm.): 1581-ben a Báthoryak a Kolozsvárra költöztetett jezsuitáknak adományozták.
- Karánsebes* (Krassó-Szörény vm.): Bethlen Gábor telepet engedélyez a jezsuitáknak; az ő idejében a karánsebesi születésű Buitul György jezsuita, „az oláhok apostola“ eredményes térítő munkát végez Krassó-Szörényben.
- Kénos* (Udvarhely vm.): szül. 1708. Kénosi Tőzsér János, unit. lelkész és történetíró.
- K. kászon* (Csik vm.): k. kászoni Medvés Mihály a kolozsvári jogi lyceum tanára.
- Kibéd* (Maros-Torda vm.): szül. 1725. kibédi Mátyus István orvosíró.
- Kisbun* (Udvarhely vm.): szül. 1642. szept. 1. gróf Bethlen Miklós, Erdély egyik legkiválóbb államférfia, történetíró.
- Kolozsmonostor* (Kolozs vm.): 1579. okt. 1. a Báthoryaktól Erdélybe hívott jezsuiták első állomása és első erdélyi iskolájuk székhelye.
- Kolozsvár* : szül. 1440. Mátyás király. — Szül. 1510 körül Dávid Ferenc unit. püspök. — A XVI. században róm. kat., prot. és unit. iskolája van, ez utóbbi János Zsigmond fejedelem alatt főiskolává fejlődik. — 1550-ben nyílik meg Heltai Gáspár kolozsvári nyomdája. — Szül. 1557. Bocskai István. — 1581 elején a jezsuiták Kolozsmonostorról beköltöznek a városba. — 1581. máj. 12-én Báthory István Vilnában kelt alapítólevelével a jezsuiták kolozsvári kollégiumát egyetemi rangra emelte. — 1603. jún. 12. a város prot. és unit. lakossága lerombolta a Báthory-egyetem és szeminárium épületét, a jezsuitákat pedig kiűzte a városból. — Megh. 1634. Szenci Molnár Albert.

— 1656-tól 1659-ig Apácai Csere János a kolozsvári ref. koll. igazgatója. Itt hal meg 1659. dec. 31. — Szül. 1684. Kolozsvári (Jövedicsi) Pál, II. Rákóczi Ferenc íródeákja, a kolozsvári jezsuita egyetem tanára. — 1698. okt. 10. a jezsuiták — 95 esztendei kényszer-szünet után — ismét megnyitják kolozsvári akadémiájukat. — 1773. okt. 26. XIV. Kelemen pápa bullája következtében megszűnik a kolozsvári jezsuita egyetem. — 1776. okt. 15. Mária Terézia a kolozsvári egyetemet a piarista rend gondjaira bizza. — 1784. aug. 28. II. József a kolozsvári egyetemet „királyi akadémiái lyceummá“ szervezi át. — Szül. 1782. Buczy Emil, a kolozsvári gimn. tanára, később gyulafehérvári theol. tanár és kanonok. — 1791. Aranka György megalakítja az Erdélyi magyar nyelvművelő társaságot. — Szül. 1802. Bolyai János. — 1814. Döbrentei Gábor megindítja az első erdélyi tudományos folyóiratot, az „Erdélyi Múzeum“-ot. — Szül. 1822. Récsi Emil, a kolozsvári jogi lyceum, később a pesti tud. egyet. tanára. — Szül. 1826. jan. Gyulai Pál. — Szül. 1827. Szilágyi Sándor történétíró. — Szül. 1829. Gr. Wass Ottilia, az Erdélyi Múzeum-Egyesület jótévedője. — 1831. Felépül az első magyar színház-épület, a kolozsvári farkas-utcai Nemzeti Színház. — 1842. Az erdélyi országgyűlés kimondja az erdélyi nemzeti múzeum megalapítását. — 1856-ban Mikó megírja híres cikkét az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása érdekében. — 1859. Megalakul az Erdélyi Múzeum-Egyesület. — 1872. november 10. megnyílik a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem.

Kovácsi puszta (Bihar vm.): megh. 1811. febr. 19. Bessenyei György.

Kőd (Szilágy vm.): Kódi Farkas János a kolozsvári egyetemen az egyház és büntetőjog első tanára a XVIII. század végén.

Köpec (Háromszék vm.): itt működött mint ref. pap 1793-tól egy ideig Benkő József, természettudós és történétíró.

Kőrös (ma: Csomakőrös, Háromszék vm.): szül. 1784. ápr. 4. Kőrösi Csoma Sándor.

Kővár (Szatmár vm.): 1538—39. a kővári börtönben szenvedett Pécsi Simon erdélyi kancellár, egyházi énekszerző.

Középpajta (Háromszék vm.): megh. 1814-ben Benkő József.

Kudu (Szolnok Doboka vm.): szül. 1829. Torma Károly archeológus, a kolozsvári tud. egyetem tanára.

Lécfalva (Háromszék vm.): lécfalvi Biró István a kolozsvári jezsuita egyetem filozófia tanára. — Lécfalvi Keresztes Elek a kolozsvári orvos-sebész tanint. bonctan tanára.

Magyarigen (Alsó-Fehér vm.): itt élt 1749—69-ig Bod Péter, a ref. egyház lelkesze; itt is halt meg.

Marosillye (Hunyad vm.): szül. 1580. Bethlen Gábor.

Marosvásárhely: A XVI. század második felében prot. iskolája van. Itt tanárkodik Baranyai Decsi János. — 1606. Bocskai István végrendeletével 3000 ft.-ot hagyott a marosvásárhelyi scholára. — 1718. tavaszán a ref. partikula ref. kollégiummá emelkedik. — Szül. 1803. márc. 15. Dósa Elek, a marosvásárhelyi ref. kollégium jogtanára. — 1811. gr. Teleki Sámuel erdélyi kancellár könyvtári és múzeális gyűjteményt alapít. — 1852. szül. Petelei István. — 1856. meghalt Bolyai Farkas. — 1860. meghalt Bolyai János.

Mákó (ma: Mákófalva, Kolozs vm.): 1587-ben Báthory Zsigmond fejedelem Mákó belsőségét a jezsuitáknak adományozza.

Máramarossziget: A XVI. sz. második felében prot. iskolája van.

Medgyes (Nagyküküllő vm.): 1588. dec. 8—23-i országgyűlése kimondja az erdélyi jezsuiták száműzését. — A XVII. században luth. középiskola létesül.

Mezőtelegd (Bihar vm.): szül. 1535. Telegdi Miklós esztergomi érseki helytartó, a hazai ellenreformáció egyik vezéralakja.

Miriszló (Alsó-Fehér vm.): 1629. őszén Bethlen Gábor a gyulafehérvári főiskolának adományozza.

Misztótfalu (Szatmár vm.): szül. 1650. Misztótfalusi Kis Miklós író, a leg híresebb magyar nyomdász.

Moldva: Az 1580-as években Ladó Bálint kolozsvári jezsuita tanár buzgó missziót fejt ki. — A XVII. század első évtizedeiben (1630—40 körül) Sámbar Mátyás tart nagyszerű térítő-missziókat. — Az 1830-as években itt élt Viola József, a moldvai fejedelem udvari orvosa.

Muzsina (Alsó-Fehér vm.): 1629. őszén Bethlen Gábor a gyulafehérvári főiskolának adományozza.

Nagyajta (Háromszék vm.): A Csereicsalád ősi fészke. Itt halt meg 1756. Cserei Mihály történetíró. — Szül. 1811. június 28. Kriza János.

Nagybacon (Háromszék vm.): nagybaconi Intze Mihály 1797-től a kolozsvári orvos-sebészi tanintézet tanára.

Nagybánya: A XVI. század második felében prot. iskolája van, amelyet később Bethlen Gábor támogat.

Nagyenyed: A XVI. század második felében unit. iskolája van. — Szül. 1570 körül Alvinczi Péter, kassai ref. pap, Pázmány ellenfele. — Az 1588. okt. 29.-i nagyenyedi részleges országgyűlés kimondja az erdélyi jezsuiták száműzetését. — 1629. őszén Bethlen Gábor a város évi 200 forintnyi dézmáját a gyulafehérvári főiskolának adományozza. — 1662. okt. 6. Apafi Mihály a Bethlen kollégiumot Gyulafehérvárról Nagyenyedre helyezi át. — 1704. Rabutin labancai feldűlják a várost és lángboritják a Bethlen-kollégiumot. — Szül. 1759. okt. 16. Sipos Pál, ref. lelkész, tanár, író, matematikus. — Szül. 1829. június 15. Szász Károly, ref. püspök, költő, műfordító.

Nagyszeben: Szül. 1493. jan. 10. Oláh Miklós esztergomi érsek. — A XVI. század második felében prot. és unit. iskolája és ugyanakkor már nyomdája is van. — Gimnáziuma a XVII. században áll virágzása tetőfokán. — 1803. br. Bruckenthal Sámuel erdélyi alkancellár könyvtárt és múzeumot alapít. — 1844-ben szász jogakadémia létesül. — 1850. őszén a Kolozsvárról Nagyszebenbe helyezett lyceumi jogi tanfolyam mint önálló cs. kir. jogakadémia megkezdí működését.

Nagyszöllös (Nagyküüllő vm.): itt csett el 1662. a törökök elleni csatában Kemény János fejedelem.

Nagyvárad: Vitéz János nagyváradi püspöki udvara a magyarországi humanizmus egyik legfőbb központja. — 1550-ben Martinuzzi György kiadja a Várad Regestrumot. — Szül. 1552. Monoszlói András, veszprémi püspök, egyházi író. — A XVI. század második felében róm. kat. és prot. iskolája van. — Szül. 1570. okt. 4. Pázmány Péter. — A XVI. század utolsó harmadában az erdélyi jezsuiták egyik legfőbb misszió-telepe. — 1586. Báthory István kevéssel halála előtt a nagyváradi jezsuitarendházat gazdag alapítványokkal látta el. — Apafi Mihály erdélyi fejedelem a nagyváradi prot. iskolában tanult. — 1660-ban a város török kézre kerül.

Nyárádgálfalva (Maros-Torda vm.): szül. 1813. Szentiványi Mihály író.

Olasztelek (Udvarhely vm.): szül. 1824. nov. 21. Cserey Jánosné Zathureczky Emilia, a Székely Nemzeti Múzeum alapítója.

Piski (Hunyad vm.): Szül. 1742. Barcsai Ábrahám testőríró.

Ponor (Hunyad vm.): Ponori Török Aurél, a kolozsvári orvos-sebészi tanintézet, majd az egyetem tanára családjának fészke.

Pusztakamarás (Kolozs vm.): megh. 1875. dec. 22. br. Kemény Zsigmond.

- Radnót** (Kisküküllő vm.): A XVI. század második felében unit. iskolája van. — Az 1673. évi radnóti országgyűlésen tárgyalatja Apafi Mihály a „Coccejus“-pert.
- Rákos** (Csik vm.): szül. 1667. Cserei Mihály történetíró.
- Rugonfalva** (Udvarhely vm.): szül. 1848. Bartha Miklós.
- Segesvár**: A XVII. században keletkezett lutheránus középiskolája.
- Sepsiszentgyörgy**: 1879-ben létesült a Székely Nemzeti Múzeum.
- Sósmező** (Háromszék vm.): sósmezei Vajda László a kolozsvári jogi lyceum tanára.
- Szamosújvár** (Szolnok-Doboka vm.): A hazai örménység egyik központja.
- Szárarajta** (Háromszék vm.): szül. 1704. Ajtai Abod Mihály, az enyedi kollégiumban a keleti nyelvek, a régiségtan és történelem tanára.
- Szászsebes** (Szeben vm.): megh. 1540. júl. 22. Szapolyai János király. — János Zsigmond fejedelem a tervezett erdélyi egyetemszékhelyéül szemelte ki.
- Szászváros** (Hunyad vm.): A XVI. század második felében prot. iskolája van. — A XVII. században ref. partikuláját a Barcsai-család gimnáziumi fokra emelte.
- Szentgerice** (Maros-Torda vm.): Szül. 1820. febr. 13. szentgericei Jakab Elek, országos levéltári igazgató és történetíró.
- Szentkatolna** (Háromszék vm.): szentkatolnai Bálint Gábor a kolozsvári m. kir. Ferenc József tud. egyetemen az uralaltáji összehasonlító nyelvészet tanára.
- Szék** (Szolnok-Doboka vm.): A gr. Teleki-család ősi fészke. — Szül. 1737. zágoni Aranka György.
- Székelyföldvár** (Torda-Aranyos vm.): székelyföldvári Szilágyi Miklós a kolozsvári orvos-sebész tanintézet tanára.
- Székelykál** (Maros-Torda vm.): szül. 1797. Aranyosrákosi Székely Sándor, tanár, unitárius püspök, költő.
- Székelyudvarhely**: Iskoláját János Zsigmond és Bethlen Gábor évente rendszeresen támogatta. — Kollégiumát a XVII. század második felében, Apafi alatt Bethlen János alapította. — Diákja, később tanára volt Benkő József, természettudós és történetíró.
- Szilágysomlyó** (Szilágy vm.): Báthory István családi birtoka; 1575 körül itt szándékozott megtelepíteni az általa Erdélybe beküldött jezsuitákat. — Szül. 1830. P. Szathmáry Károly, nagyenyedi ref. kollégiumi tanár, regényíró.
- Szurduk** (Szolnok-Doboka vm.): A br. Jósika-család birtoka; itt írta Jósika Miklós első regényeit.
- Tasnád** (Szilágy vm.): A XVI. század második felében keletkezett prot. iskolája.
- Tokaj** (Zemplén vm.): 1629. őszén a tokaji „Hétszözlöt“ Bethlen Gábor a gyulafehérvári főiskolának adományozta.
- Torda**: A XVI. század derekán unit. iskolája van. — Az 1557-i tordai országgyűlésen az erdélyi rendek kimondják — egész Európában legelőször — a „recipiált négy felekezet“ (róm. kat., ref., luth. és unit.) teljes lelkiismereti és vallásszabadságát. — Szül. 1794. br. Jósika Miklós. — Szül. 1819. Kővári László, történetíró.
- Tordos** (Hunyad vm.): megh. 1816. szept. 15. Sipos Pál, ref. lelkész, tanár, író, matematikus.
- Torockó** (Torda-Aranyos vm.): Unitárius iskolája a XVI. század derekán keletkezett. — Szül. 1800. Brassai Sámuel.
- Túr** (Torda-Aranyos vm.): A XVI. század második felében prot. iskolája van.
- Újtorda** (ma: Torda egyik városrésze): szül. 1770. jan. 30. Köteles Sámuel, nagyenyedi tanár, filozófus. — Megh. 1818. Gyöngyössi János ref. pap, leoninus-költő.
- Vajdahunyad** (Hunyad vm.): A Hunyadiak fészke.

- Vizakna* (Alsó-Fehér vm.): szül. a XVI. század első felében a kolozsvári prot. iskola első tanítója, Vizaknai Gergely, Heltai Gáspárnak a Biblia magyarra fordításában munkatársa. — Szül. 1798. jan. 25. id. Szász Károly nagyenyedi tanár, 1848—49-ben a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban államtitkár.
- Zabola* (Háromszék vm.): szül. 1805. szept. 5. gr. Mikó Imre.
- Zalatna* (Alsó-Fehér vm.): Az erdélyi aranybányászat egyik főhelye; erről írta Opitz Márton 1622. őszén — nagyrészt Gyulafehérvárt — egyik leghíresebb művét, „Zlatna oder von Ruhe des Gemüts“ c. költeményét.
- Zágon* (Háromszék vm.): szül. 1690. aug. Mikes Kelemen. — Az Aranka- és Bodola-család fészke.
- Zernest* (Fogarás vm.): itt esett el Teleki Mihály 1690. aug. 21. a Tököly elleni csatában.
- Zetelaka* (Udvarhely vm.): zetelaki Sebestyén Gergely a kolozsvári jogi lyceum tanára.
- Zilah*: 1630-ban alapította a város a ref. gimnáziumot. — Szül. 1838. Zilahy Károly, író és kritikus.
- Zsibó* (Szilágymén. vm.): szül. 1796. ifj. br. Wesselényi Miklós.
-

ERDÉLY

művelődéstörténeti térképe

Jelmagyarázat:

- régi országhatár
- trianoni — " —
- jelenlegi — " —
- vármegyék határa
- megyeszékhely

Pataky Sámuel
1731—1804

Mátyus István
1725—1802

Az orvosi és természettudományok terén is akad néhány kollégiumi tanár, akinek munkásságát a tudománytörténet ma is számontartja.

Az orvostudományok legkiválóbb képviselői az Orvos-sebészi Tanintézetben működtek ugyan, de jeles képzettségű erdélyi orvosokat másutt is találunk. Említsük *id. Pataky Sámuel*t, az Orvos-sebészi Tanintézet protomedicus-elnökének atyját, aki a kolozsvári ref. kollégiumban tanárként működött, de e mellett kiterjedt orvosi gyakorlatot folytatott, s latin- és magyarnyelvű orvosi munkákat is írt; az 1750-es években Leydában, Odera melletti Frankfurtban és Utrechtben tanult, ez utóbbi helyen nyerte orvostudori oklevelét. Említsük továbbá *kibédi Mátyus Istvánt*, aki Utrecht, Göttinga, Marburg és Bécs egyetemén végzett tanulmányok után Marosvásárhelyt folytatott gyakorlatot és „Dietetika“ c. hatalmas munkájával (1762—66, majd újból 1787) népszerűsítette hazájában az orvosi ismereteket. Az enyedi kollégiumban is tovább él Pápai Páriz Ferenc szellemi öröksége; ez iskola későbbi tanárai közül orvos volt *Baricz János* is, aki mint protomedicus szintén betöltötte az Orvos-sebészi Tanintézet elnöki tisztét (1838). Utalunk még *Viola Józsefre*, aki a moldvai fejedelem udvarában nagy megbecsülésben élt; a M. Tud. Akadémia is lev. tagjává választotta.

A természettudósok sorában *Benkő Ferenc* jénai és göttingai tanulmányai befejeztével több mint húsz éven át látta el az enyedi kollégium természettudományi tanszékét, a XVIII. század végén mintegy 12.000 darabra növelvén intézete muzeális gyűjteményét; a szakirodalomban Magyar mineralógiája (1786) és

Magyar geográfiája (1801—2) őrzi nevét. A Herepei-tanárinasztia egy újabb tagja, *Herepei Károly* geológus, a szabadságharc után tanított Enyeden; szorgalmát 8000 darabból álló gyűjtemény hirdeti; irodalmi munkásságának gyümölcse Alsófehér vármegye földtani leírása.

*

Nem folytatjuk fölöslegesen a nevek és adatok tömegét. Az elmondottak alapján nyilván lemérhető Erdély magasművelődésének ügye és tudományos életének értéke abban a korszakban, midőn az „erdélyi nagyfejedelemség“ bécsi gyámság alatt, egyetem nélkül állott.

A kolozsvári főiskola egyetemi, majd pedig akadémiai jellegének lyceumi szintre való leszállításával fokozatosan emelkedett a régi erdélyi kollégiumok jelentősége. A külföldi iskolázás egyre szigorúbb akadályai az iskolafenntartó felekezeteket is egyre nagyobb erőfeszítésre és munkásságuk kiszélesítésére ösztönözték. A XIX. század első felében tehát — ha névleg nem is, de tanító-munkájuk alapján — több főiskolának tekinthető tanintézetet találunk Erdélyben. Így a kolozsvári lyceum mellett a nagyenyedi kollégiumot, hol a református pap- és tanárképzés folyik, a kolozsvári és marosvásárhelyi ref. kollégiumot (mindkettőnek jogi osztálya is volt), valamint a kolozsvári unitárius kollégiumot, az unitárius lelkészképzés központját. Ezek a kollégiumok egyszersmind példái annak, hogy egy iskola értékét nem külső szervezeti képe, hanem kisugárzó hatása: tanárainak munkássága és tanítványainak juttatott szellemi öröksége fejezi ki valójában. A belső, minőségi értéket mérlegelve, megállapítható, hogy Erdély e politikailag mostoha korszakában egyetem nélkül is egyetemi színvonalat tudott biztosítani tanulni vágyó fiainak. Báthory és Bethlen, Apáczai és Bod Péter törekvései tovább éltek s csupán a politikai feszültségnek kellett megenyhülnie, hogy a valóságos erdélyi egyetem létrejöjjön. Az 1872. év betöltötte a hosszas várakozást.

Összefoglalásunk — feltárva az erdélyi egyetemi gondolat útját és a tudományos mozgalmak rétegeit — gazdag eredményekkel tanúsítja, mint élt és fejlődött s hogyan hatott a Délkeleti-Kárpátok koszorújában a nemzeti génusz, mindenkor összeegyeztetve azt, ami erdélyi és magyar, azzal, ami európai és örök emberi.

BISZTRAY GYULA